

**ISSN
2603-4859**

ХУМАНИТАРНИ БАЛКАНСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

**2020
Том 4
№ 1(7)**

ХУМАНИТАРНИ БАЛКАНСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Основано през 2017 г.

Том 4

16+

№ 1 (7)

2020

Излизащо на всеки 3
месеца научно списание
(4 пъти в годината)

Основател - «Научен хронограф» ЕООД

Главен редактор

Василев Веселин Костов, доктор на психологическите науки, професор

Заместник главен редактор:

Абасова Къзългюл Ясин къзъ, доктор на философските науки, професор
Ахаев Андрей Василиевич, доктор на педагогическите науки, професор
Билчак Василий Степанович, доктор на икономическите науки, професор
Зиядин Саябек Таттибекович, доктор на икономическите науки, професор
Зюграфова Йоланда Костадинова, доктор, професор
Иванов Георги Петков, доктор на педагогическите науки, професор
Клинков Георги Тодоров, PhD, главен асистент
Курилова Анастасия Александрова, доктор на икономическите науки, професор
Красич Даниела Костадинович, доктор, професор
Майхджик-Микула Джоана, доктор на педагогическите науки, професор
Мамичев Александър Юриевич, доктор на политическите науки, кандидат на юридическите науки, доцент
Микляева Анастасия Владимировна, доктор на психологическите науки, професор
Осадченко Ина Ивановна, доктор на педагогическите науки, професор
Тарантей Виктор Петрович, доктор на педагогическите науки, професор
Шарипов Фаридун Файзулаевич, доктор на педагогическите науки, професор

Редакционна колегия:

Борисов Галин Цоков, доктор, професор
Бочегова Наталия Николаевна, доктор на филологическите науки, доцент
Бурмикина Ирина Викторовна, доктор на социологическите науки, професор
Ваганова Олга Игоревна, кандидат на педагогическите науки, доцент
Васковска Галина Алексеевна, доктор на педагогическите науки, професор
Гаджалова-Левтерова Дора Стойлова, доктор на педагогическите науки, професор
Дамянов Бисер Илиев, доктор на изкуствознание, професор
Демченко Ирина Иванова, доктор на педагогическите науки, професор
Димитрова Теофана Валентинова, доктор, доцент
Жаткин Дмитрий Николаевич, доктор на филологическите науки, професор
Зарева Ирена Кирилова, доктор, професор, заместник-директор
Ибатовая Айгул Зуфаровна, кандидат на педагогическите науки, доцент
Кирова Алла Валентиновна, доктор, професор
Коберник Александър Миколайович, доктор на педагогическите науки, професор
Комар Таисия Василевна, доктор на психологическите науки, професор
Коновалчук Валентина Ивановна, доктор на философските науки, доцент
Костова Иванка Милкова, доктор, професор
Коцева Татяна Иванова, доктор, професор
Линков Александър Йорданов, PhD, доцент
Масюк Наталия Николаевна, доктор на икономическите науки, професор
Мотов Ирена, доктор на науките в отрасъл социална педагогика, професор
Нестеряк Юрий Василевич, доктор на науките за държавното управление, доцент
Панаевова Галина Ивановна, доктор на икономическите науки, професор
Розенберг Геннадий Самуилович, член-кореспондент на Руската академия на науките, доктор на биологическите науки, професор
Севастианов Сергей Виталиевич, доктор на политическите науки, доцент
Станев Велин Стефанов, доктор, професор
Тсириготис Константинос, доктор на науките в отрасъл психология, професор
Фелхнер Анджей, доктор на науките в отрасъл по история на образованието, професор
Фиделос Анна, доктор на науките в отрасъл специална педагогика, професор
Христова Антоанета Русинова, доктор, професор
Чепил Мария Мироновна, доктор на педагогическите науки, професор
Шъвитава Ирениуш, доктор на науките в отрасъл философия, професор
Юнусов Ахат Ахнафович, доктор на юридическите науки, професор
Якунин Вадим Николаевич, доктор на историческите науки, професор

Зарегистрирано от Министерството на културата (с декларация 7а, ал.3 от Закона за задължително депозиране на печатни и други произведения) № 26-00-689 от 29.10.2018 г.

Компютърен набор:
Никола Николов

Технически редактор:
Йорданка Петкова

Адрес на редколегия, учредител,
редакция и издател -
«Научен хронограф» ЕООД:
България, гр. Перушица 4225,
Област Пловдив, Община
Перушица, ул. "Д. Малинчев", №33
Тел.: +359895612046
E-mail: huma@abv.bg
Сайт: <https://hum-balkan-studies.com/>

Подписано за печат 28.02.2020.
Излиза на 29.02.2020.
Формат 60x84 1/8.
Оперативен печат.
Условно отпеч. листове 12,12.
Тираж 50 екз. Поръчка 1-12-03.

Печатница S.R.L. «Fabrica Disa»
Ул. Валя Круция, 9/2
MD-2072, Кишинев, Молдова
Свободна цена

INFORMATION ABOUT THE MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Vassilev Veselin Kostov, Doctor of Psychological Sciences, Professor
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)

Deputy Chief Editors:

Abbasova Kyzylgul Yasin kyzy, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Deputy Dean of the Faculty of Social Sciences and Psychology
(Baku State University, Baku, Azerbaijan)
Ahaev Andrey Vasilievich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Center for International Partnership, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Bilchak Vasily Stepanovich, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Microeconomics
(Warmian-Masurian University in Olsztyn, Olsztyn, Poland)
Ziyadin Sayabek Tattibekovich, Doctor of Economics, Professor, Director of the Center for Economic Research
(Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan)
Zografova Yolanda Kostadinova, PhD, Professor, department „Psychology”, section leader «Social, Occupational and Organizational Psychology», Director of Institute
(Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Institute for Population and Human Research, Sofia, Bulgaria)
Ivanov Georgy Petkov, doctor of pedagogical sciences, professor, Head of Quality and Accreditation Department
(Thracian University, Stara Zagora, Bulgaria)
Klinkov Georgi Todorov, PhD, Chief Assistant
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Bulgaria)
Kurilova Anastasia Aleksandrovna, Doctor of Economic Sciences, professor, Head of the Department «Finance and Credit»
(Togliatti State University, Togliatti, Russia)
Majdijk-Mikula Joanna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Jan Kochanowski University, Kielce, Poland)
Mamichev Alexander Jurievich, Doctor of Political Sciences, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of Department «Theory and History
of Russian and International Law»
(Vladivostok State University of Economics and Service, Vladivostok, Russia)
Osadchenko Ina Ivanovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Uman Pedagogical University, Uman, Ukraine)
Tarantei Victor Petrovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Grodno State University, Grodno, Belarus)
Sharipov Faridun Fayzullayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, the Head of Pedagogic Chair
(Tajik National University, Dushanbe, Tajikistan)

Editorial Board:

Borisov Galin Tsokov, PhD, Professor, Deputy Dean of the Pedagogical Faculty, Director of the Department for Qualification and Professional Development of Pedagogical
Specialists, Department of Pedagogy and Management of Education
(Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Plovdiv, Bulgaria)
Burmykina Irina Viktorovna, Doctor of Social Sciences, Professor, Vice-rector for scientific work
(Lipetsk State Pedagogical University, Lipetsk, Russia)
Vaganova Olga Igorevna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Professional Education and Management of Educational Systems
(Nizhny Novgorod State Pedagogical University named after Kozma Minin, Nizhny Novgorod, Russia)
Vaskovskaya Galina Alekseevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Laboratory «Didactics»
(Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine)
Gadjalova-Levterova Dora Stoilova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Damyanov Biser Iliev, Doctor of Art Studies, Professor, Head of the Department of Aesthetic Education
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Demchenko Irina Ivanovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Pedagogy
(Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)
Dimitrova Teofana Valentinova, PhD, Associate Professor, Head of the Department of Marketing and International Economic Relations
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Zhatkin Dmitry Nikolaevich, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Translation and Translation
(Penza State Technological University, Penza, Russia)
Zareva Irena Kirilova, PhD, Professor, Deputy Director of Institute
(Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Institute for Economic Research, Sofia, Bulgaria)
Ibatova Aigul Zufarovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of «Natural Sciences and Humanities»
(Tyumen Industrial University, Tyumen, Russia)
Kirova Alla Valentinovna, PhD, Professor, sector «Macroeconomics», Vice-Chairman of the Scientific Council
(Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Institute for Economic Research, Sofia, Bulgaria)
Kobernik Alexander Mikhailovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)
Komar Taisia Vassilevna, Doctor of Psychological Sciences, Professor
(Khmelnitsky National University, Khmelnytsky, Ukraine)
Konvalchuk Valentina Ivanovna, Doctor of Philosophical Science, Associate Professor
(Cherkasy Regional Institute for Graduate Education of Pedagogical Workers, Cherkasy, Ukraine)
Kostova Ivanka Milkova, PhD, Professor, Department of Marketing and International Economic Relations
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Koceva Tatyana Ivanovna, PhD, Professor
(Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Institute for Population and Human Research, Sofia, Bulgaria)
Linkov Alexander Yordanov, PhD, Associate Professor
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Masyuk Natalia Nikolaevna, Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Management
(Vladivostok State University of Economics and Service, Vladivostok, Russia)
Motov Irena, Doctor of Social Pedagogy, Professor
(Humanities and Economics Academy, Lodz, Poland)
Nesterjak Yuri Vasilevich, Doctor of Government Studies, Associate Professor
(National Aviation University, Kiev, Ukraine)
Panaedova Galina Ivanovna, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Tax Policy and Customs
(North Caucasus Federal University, Stavropol, Russia)
Rosenberg Gennady Samuilovich, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Biological Sciences, Professor
(Institute of Ecology of Volga Basin of Russian Academy of Science, Togliatti, Russia)
Sevastyanov Sergey Vitalevich, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of International Relations
(Far Eastern Federal University, Vladivostok, Russia)
Stanev Velin Stefanov, PhD, Professor, Department of Marketing and International Economic Relations
(Plovdiv University «Paisii Hilendarski», Plovdiv, Bulgaria)
Tsirigotis Konstantinos, Doctor of Psychology, Professor
(Jan Kochanowski University, Kielce, Poland)
Fellhner Andrzej, Doctor of Science in Education History, Professor
(Jan Kochanowski University, Kielce, Poland)
Fidelius Anna, Doctor of Science in Special Education, Professor
(Cardinal Stefan Vishinski University, Warsaw, Poland)
Hristova Antoaneta Rusinova, PhD, Professor, section leader „Psychology”
(Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Institute for Population and Human Research, Sofia, Bulgaria)
Chepil Maria Mironovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
(Dragovic State Pedagogical University, Dragovic, Ukraine)
Shivitava Ireneush, PhD, Professor
(Pedagogical University in the name of KEN, Krakow, Poland)
Yunusov Ahat Akhnafovich, Doctor of Legal Sciences, Professor of the Criminal Law and Process Department
(Kazan University of Innovation, Kazan, Russia)
Yakunin Vadim Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector for Research and Innovation
(Volga Region State University of Service, Togliatti, Russia)

CONTENT

historical sciences

NETWORK OF THE ROMAN CATHOLIC MONASTERIES IN THE VOLYN AT THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY Kyryliuk Anna Alexandrovna.....	5
EUROCENTRISM FACTOR IN THE STUDY OF TURK'S ETHNOGENESIS Maharramov Rashid Israfil.....	9

pedagogical sciences

PECULIARITIES OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS TRAINING IN THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND Ivanova Victoria Viktorovna.....	13
MATHEMATICAL EDUCATION: THE PREREQUISITES FOR ITS DEVELOPMENT AND ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XX CENTURY) Khyt Ruslana Grigoryevna.....	18
RESULTS OF THE EXPERIMENTAL INSPECTION OF THE AUTHOR'S PEDAGOGICAL SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE ECONOMISTS Kirdan Oleksandr Petrovich.....	23
DEVELOPING FOREIGN LANGUAGE TEACHING COMPETENCE OF PROSPECTIVE TEACHERS IN THE US UNIVERSITIES Levrints (Lőrincz) Marianna Ivanivna.....	28
THE HISTORICAL PERIODISATION OF THE EDUCATION AND UP BRINGING PROCESS OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN THE EDUCATIONAL AND CULTURAL INSTITUTIONS AT THE TERRITORY OF VOLYN AT THE 19th – FIRST HALF OF THE 20th CENTURY Marchuk Oksana Aleksandrovna.....	33
METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH TO POSTGRADUATES FOR SUCCESSFUL EXAMINATION Nevraeva Natalie Yuryevna, Bystray Elena Borisovna, Kabanov Alexander Mikhailovich, Savelyeva Nelly Khismatullaevna, Sorokina Nataly Ivanovna.....	38
CHARACTERISING THE ESSENCE OF CATEGORY SOCIAL COMPETENCE OF INTENDED SOCIETY SPECIALISTS Tulpa Tatyana Nikolaevna.....	43
TRAINING OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL DISCIPLINES AS A MEANS OF ENSURING THE NEED-MOTIVATIONAL SPHERE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS Zagorulko Maryna Alexandrovna.....	47
INTERACTION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ESSENCES, DIRECTIONS, FORMS AND METHODS OF COOPERATION Zhadko Olena Anatoliivna.....	51

political sciences

FEATURES OF MODERN YOUTH POLICY OF AZERBAIJAN IN THE LIGHT OF MODERN INTERNATIONAL TRENDS Gabibova Ziyafet Zia, Abdullaeva Maftuna Rashid.....	55
TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING POLITICAL INTERESTS Khalilova Peri Etiram.....	59

philosophical sciences

DESIGN AS AESTHETIC PHENOMENON OF MODERN CULTURE Abdullaeva Shakhla Faramaz.....	63
THE PROBLEM OF HARMONY IN THE GLOBAL CIVILIZATION AND THE LEGACY OF CONFUCIUS AS THE PARADIGM OF THE GLOBAL THINKING FOR THE THIRD MILLENNIUM Aslanova Rabiyyat Nurullah.....	66
PRINCIPLE OF RELATIVITY IN PHYSICAL PICTURE PEACE AND ITS PHILOSOPHICAL VALUE Efendiev Fikret Mamed.....	69
ANCIENT AND MODERN PERIOD OF INFORMATION RESOURCES ON ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTION SCIENCE OF AZERBAIJAN Hajjiyeva Gunel.....	73
INTUITION AS A COMPONENT OF NON-CLASSICAL RATIONALITY Hasanova Parvin Ahmed.....	77
CULTURAL AESTHETIC TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHY IN THE 40-50S IN AZERBAIJAN Musaeva Vusal Kerem.....	81

SOCIAL-PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALI SHARIATI AND SAID KUTBI: COMPARATIVE ANALYSIS Veliyev Dahil Jahangir.....	85
<i>juridical science</i>	
ON THE ISSUE OF NORMATIVE DEFINITION OF THE CONCEPT AND ESSENCE OF QUALIFICATION OF CRIMES Zakomoldin Ruslan Valerievich, Kondratyuk Sergey Viktorovich.....	89
<i>economic sciences</i>	
RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN GOLD MINING INDUSTRY Suglobov Alexander Evgenevich, Vorontsov Yaroslav Nikolaevich.....	93
Conditions of accommodation of scientific materials.....	96

UDC 94(477.82)»18»:272-523.6
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0001

МЕРЕЖА РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ НА ВОЛИНІ У НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

© 2020

ORCID: 0000-0002-0235-2304

Кирилюк Анна Олександрівна, аспірантка кафедри всесвітньої історії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(Україна, Луцьк, вул. Шопена 24, 43000, e-mail: annakyrlyuk@gmail.com)

Анотація. Проаналізовано процес складання мережі римо-католицьких монастирів на Волині, який розпочався ще у кінці XIV ст. і закінчився на початку XIX ст. До її складу входило понад п'ятдесят обителів різних римо-католицьких чоловічих та жіночих орденів та згромаджень. Значна частина з них мала парафіяльні костели, в яких ченці виконували душпастирські обов'язки. Акцентовано увагу на фундаторах монастирів, серед яких домінували місцеві магнати та шляхтичі середньої руки, вище духовенство. Найактивнішу участь у фундуванні монастирів взяли князі Острозькі, Сангушки, Потоцькі та Любомирські. Зазвичай обителі розташовувалися у вотчинних володіннях засновника. З'ясовано, що більшість римо-католицьких монастирів була закладена у XVII ст., значно менше – у XVIII і лише один з'явився у XIX ст. Найбільше діяло осередків ордену домініканців та кармелітів, також чимало монастирів було бернардинів та тринітаріїв; по декілька монастирів мали францисканці, капуцини, реформати, августинці, лише по одному монастирю – боніфратри і маріани. Кількість жіночих монастирів була разюче меншою, ніж чоловічих. На Волині були засновані лише монастирі кармеліток, бригіток і шариток (або сестер милосердя). Зроблено висновки, що у формуванні мережі монастирів на Волині спостерігаються певні закономірності, пов'язані з природно-географічними умовами. У лісостепових південно-західних районах було помітно більше монастирів, що пов'язано з концентрацією магнатських і шляхетських маєтностей в економічно розвиненішій частині Волині. По декілька монастирів діяло таких міст: Луцьк, Дубно та Кременець. Духовним центром Волині залишався Луцьк, де до кінця XVIII ст. виникло шість монастирів. Найбільше у Волинській губернії діяло монастирів домініканців (13), а також кармелітів босих та давніх обрядів (12), дещо менше було монастирів у бернардинів (8), францисканів (6), тринітаріїв (5), так капуцинів (4). Августиніани на Волині мали три своїх монастирі, піари та реформати по 2, як і бригітки з шаритками. Лише по одній обителі було у боніфратрів, згромадження маріан, а також у жіночого ордену кармеліток.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, римо-католицькі монастирі, чернечий орден, шляхта, Волинь, Річ Посполита.

NETWORK OF THE ROMAN CATHOLIC MONASTERIES IN THE VOLYN AT THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY

© 2020

Kyryliuk Anna Alexandrovna, Postgraduate student (History and archeology)
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(43000, Ukraine, Lutsk, Volia avenue, 13, e-mail: annakyrlyuk@gmail.com)

Abstract. The process of assembling a network of Roman Catholic monasteries in Volyn which began at the end of the XIV century and ended at the beginning of the XIX century was analysed. It consisted of over fifty monasteries of various Roman Catholic male and female orders and congregations. Most of them had parish churches in which the monks performed pastoral duties. The focus is on the founders of monasteries among which were dominated local magnates, middle-class noblemen and the high-ranking clergy. Princes Ostrogski, Sangushki, Potocki and Lubomirski took the most active part in the foundation of the monasteries. Usually the monasteries were located in the patrimonial possessions of the founder. Most Roman Catholic monasteries were founded in the XVII century, much less in the XVIII century and only one appeared in the XIX century. Most of the monasteries belonged to the Dominicans and Carmelites, quite a few monasteries belonged to Bernardines and Trinitarians; Franciscans, Capuchins, Reformates, Augustinians had several monasteries each own, and only one monastery belonged to Bonifratris (officially the Hospitaller Order of the Brothers of Saint John of God) and to Marians. The number of female monasteries was strikingly smaller than male. Only the monasteries of Carmelites, Bridgettines and Charities (or sisters of mercy or Daughters of Charity of Saint Vincent de Paul) were founded in Volyn. In conclusion it was noticed that the formation of a network of monasteries in Volyn has certain patterns related to natural and geographical conditions. There were more monasteries in the forest-steppe south-western regions which was related to the concentration of magnate and noble estates in the economically more developed part of Volyn. Several monasteries functionated in the such cities as Lutsk, Dubno and Kremenets. Lutsk remained the spiritual centre of Volyn where by the end of the XVIII century six monasteries had been established. In the Volyn province, most were of Dominicans monasteries (13) as well as Carmelites (12), somewhat less were of the monasteries of Bernardines (8), Franciscans (6), Trinitarians (5), and Capuchins (4). Augustinians had three monasteries in Volyn, Piarists and Reformates held two monasteries each own as well as Bridgettines and Charities. Bonifratris, the Congregation of Marians and female Carmelite order had only one monastery each own.

Keywords: Roman Catholic Church, Roman Catholic monasteries, monastic order, nobles, Volyn, Polish-Lithuanian Commonwealth.

СЕТЬ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ МОНАСТЫРЕ НА ВОЛЫНИ В НАЧАЛА ХІХ ВЕКА

© 2020

Кирилюк Анна Александровна, аспірантка кафедри всемирной истории
Восточноевропейский национальный университет имени Лесы Украинки
(43000, Украина, Луцк, ул. Шопена, 24 e-mail: annakyrlyuk@gmail.com)

Аннотация. Проанализирован процесс составления сети римско-католических монастырей на Волини, который начался еще в конце XIV века и закончился в начале XIX века. В ее состав входило более пятидесяти обителів различных римско-католических мужских и женских орденів и конгрегаций. Значительная часть из них имела приходские костелы, в которых монахи выполняли пастирские обязанности. Акцентировано внимание на основателях монастырей, среди которых доминировали местные магнаты и шляхтичи средней руки, высшее духовенство. Активное участие в фундировании монастырей приняли князья Острожские, Сангушки, Потоцкие и Любомирские.

Обычно обитатели располагались в вотчинных владениях основателя. Выяснено, что большинство римско-католических монастырей была заложена в XVII веке, значительно меньше – в XVIII и только один появился в XIX веке. Больше всего действовало ячеек ордена доминиканцев и кармелитов, также немало монастырей было бернардинцев и тринитариев; по несколько монастырей имели францисканцы, капуцины, реформаты, августинцы, только по одному монастырю – бонифратры и марианна. Количество женских монастырей была меньше, чем мужских. На Волини были основаны лишь монастыре кармелиток, бригиток и шариток (или сестер милосердия). Сделаны выводы, что в формировании сети монастырей на Волини наблюдаются определенные закономерности, связанные с природно-географическими условиями. В лесостепных юго-западных районах было заметно больше монастырей, связано с концентрацией магнатских и шляхетских имений в экономически развитой части Волини. По несколько монастырей действовало городах: Луцк, Дубно и Кременец. Духовным центром Волини оставался Луцк, где до конца XVIII века возникло шесть монастырей. Больше всего в Волинской губернии действовало монастырей доминиканцев (13), а также кармелитов босых и древних обрядов (12), несколько меньше было монастырей в бернардинцев (8), францисканцев (6), тринитариев (5), капуцинов (4). Августинианы на Волини имели три своих монастыре, пиар и реформаты по 2, по бригиток с шариток. Только по одной обители было в бонифратров, конгрегации мариан, а также у женского ордена кармелиток.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, римско-католические монастыри, монашеский орден, шляхта, Волинь, Речь Посполитая.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми у її загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними задачами. Тривале перебування волинських земель у складі Речі Посполитої сприяло оформленню розгалуженої мережі римо-католицьких монастирів. Їх засновували магнати, королі, заможні шляхтичі. Упродовж свого існування монастирі відігравали помітну роль у духовному, освітньому та інтелектуальному житті краю. При більших чернечих обителях склалися парафії. Ченці утворювали окрему соціальну групу.

Вивчення мережі римо-католицьких монастирів на Волині займає важливе місце серед дослідницьких питань сучасності, оскільки українські та зарубіжні дослідники раніше лише частково звертались до нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких базується автор; виокремлення частин загальної проблеми, не розв'язаних раніше. Серед українських учених варто згадати Олександра Буравського, який у своїй монографії, присвяченій історії Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні у кінці XVIII – на початку XX ст., поміж інших питань розглянув функціонування монастирської осередки Волині [1]. Більше про монастирі задувала Інна Шостак у своїй праці про Луцько-Житомирську римо-католицьку дієцезію у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Дослідниця розкрила різні напрямки діяльності білого та чорного духовенства, а також подавала окремі статистичні відомості про стан монастирської мережі [2]. Історії домініканських монастирів на Волині присвячена праця Наталії Сінкевич [3].

Кілька невеликих розвідок про волинські католицькі монастирі кармелітів, домініканців та тринитаріїв написав Ян Гіжицький у кінці XIX – на початку XX ст. [4]. Важливим осередком дослідження історії Церкви у Польщі є Люблінський католицький університет імені Івана Павла II. У 1972 р. Осередком історичної географії Церкви в Польщі (Ośrodek Geografii Historycznej Kościoła w Polsce) було засновано видавничу серію «Матеріали до історичного атласу християнства в Польщі» (Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce). В межах цієї серії вийшло чимало книг, присвячених історії римо-католицького чернецтва, однією з яких була робота польського вченого Єжи Флага, який поклав початок сучасним дослідженням історії монастирів колишньої Речі Посполитої. Серед зібраних автором статистичних даних, знаходимо відомості також про волинські осередки [5]. Пётр Павел Гах видав кілька ґрунтовних праць про чоловічі монастирі у Речі Посполитій, але головним чином, акцентував свою увагу на душпастирській праці [6]. Польська дослідниця Марія Дембовська опублікувала роботу яка стосувалась безпосередньо історії Луцько-Житомирської дієцезії. Вона опиралась на матеріали 1802 р. про те, які діяли монастирі і при яких з них були парафії [7].

Обґрунтування актуальності дослідження. Попри

те, що існує ряд робіт, у яких побіжно розглянуто питання історії деяких римо-католицьких монастирів на Волині, тема нашої розвідки не втрачає актуальності. У жодній з робіт не міститься повного переліку монастирів усіх орденів на Волині, які функціонували на початку XIX ст. Доповнивши архівні матеріали історіографією, нами буде здійснена спроба відтворити мережу римо-католицьких монастирів у зазначених хронологічних та географічних межах.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Метою дослідження є аналіз мережі римо-католицьких монастирів на Волині на початку XIX ст.

Постановка завдань. Основними завданнями дослідження є з'ясування часової і просторової локації римо-католицьких обителів, визначення кількості монастирів кожного ордену.

Методи, методики та технології, що використувалися. При підготовці публікації були використані загальнонаукові, спеціально-наукові та конкретно-наукові методи. Основним із застосованих методів є історико-генетичний. Невід'ємним для таких робіт є принцип історизму, який зобов'язує врахувати суспільно-політичні умови діяльності монастирів, які склалися впродовж формування монастирської мережі.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Шляхетські, королівські та князівські фундації на користь церкви були поширеними на волинських землях з часу включення їх до складу Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої. Для місцевої шляхти було престижно здійснювати фундації на користь римо-католицьких обителів. Активна благодійницька та фундаторська діяльність надавала доброчинцю та його родині значного політичного авторитету. Не менш важливим є той факт, що світогляд соціуму ранньомодерної доби базувався винятково на християнстві. Значна частина фундацій була пов'язана з важливими подіями у житті фундатора, наприклад, одруженням, народженням дитини, одужанням когось з родини або з відсутністю спадкоємців [8, с. 225; 230]. Для монастирських фундацій характерним було те, що заснована благодійниками обитель переважно розміщувалась на їхній вотчині. Також дуже часто крипти монастирських костелів, або монастирські кладовища ставали усипальницями для представників цих родів.

Найраніше на волинських землях почали з'являтися домініканські монастирі. Два перших були засновані у Луцьку та Володимирі-Волинському. Луцька обитель виникла 1393 р. на підставі королівської фундації Владислава Ягайла. Монастир у Володимирі-Волинському також засновано у кінці XIV ст. Його фундатором вважають великого князя литовського Вітовта [3, с. 55].

У XVII ст. повстали інші обители ордену. Монастир

у Старокосянтинові фундовано 1611 р. князем Янушем Острозьким, волинським воєводою (1584–1593 рр.), який був першим католиком у своєму роді. Монастирі активно виникали і в інших містах та селах Волині: Ляхівцях, Овручі, Камені-Каширському, Чорторійську, Торговиці, Яловичах, Невиркові [3, с. 60]. Дві домініканські обителі заснували вже у XVIII ст: монастир у Козині Дубенського повіту (фундації Олександр-Домінік та Михайло Тарновські), монастир у Кульчинах Старокосянтинівського повіту у 1754 р. (коштом Софія з Красинських Любомирська) [3, с. 61]. Загалом орден домініканців мав 13 осередків на Волині.

На Волині був репрезентований й орден францисканців. Найбільший і найвідоміший монастир діяв у Межиріччю Острозькому, заснований у 1612 р. князем Янушем Острозьким. Крім того, обителі були у Корцю, Кременці [13, с. 1], Івниці, Шумську та Дружкополі.

Діяло вісім осередків ордену бернардинців. Монастирі були у Луцьку, Чуднові, Дубно, Кустині, Варковичах, Заславі, Житомирі та Янівці [2, с. 177]. У 1602 р. Янушем Заславським волинським воєводою (1604–1629 р.) було фундовано монастир у Заславі [12], Дубенський монастир було побудовано також Янушем Острозьким на початку XVII ст. [12]. У 1630 р. заснували обитель у Янівці за кошти Миколая та Христини Малінських. Луцький монастир закладено у 1643 р. Агнешкою Станішевською [9, с. 145], Житомирський розпочали будувати з ініціативи єпископа Самуеля Яна Ожга у 1724 р. [12], у Варковичах будівництво осередку ордену розпочалось у 1729 р. коштом дідичів містечка Якуба і Марії Ледуховських [12], Чуднівську обитель заснували у першій половині XVIII ст. [12].

Були на Волині осередки однієї із найконсервативніших гілок францисканської родин орденів – реформатів. У кінці XVIII ст. існувало два реформатські монастирі у Кременці та Дедеркалах. Провідну роль відіграла Кременецька обитель, заснована 1760 р. коштом Станіслава Потоцького, державного та військового діяча Речі Посполитої та Російської імперії. У 1807 р. монастир закрили, а ченців із Кременця перевели до другого Дедеркальського монастиря, який лишився єдиною обителью ордену на Волині. Його було засновано у 1749 р. коштом Міхала Горація та Терези Прейсів [12]. Монастир особливий тим, що це один з небагатьох римо-католицьких осідків, який проіснував до кінця XIX ст., при тому, що більшість монастирів було закрито ще у середині XIX ст. [10, с. 1].

На Волині було 12 кармелітських монастирів. Два з них належали до обсервантської гілки ордену – кармелітів босих (Бердичеві та Вишнівцю) Бердичівська обитель виникла у 1634 р. коштом Януша Тишкевича, відомого політичного діяча Речі Посполитої, який подарував ченцям замок для розташування там монастиря, а також відому чудотворну ікону Діви Марії, що згодом стала коронованою [15, с. 14]. Вишнівецька обитель заснована 1645 р. за фундації місцевого дідача Яреми Вишневецького, який належав до одного з найавторитетніших руських князівських родів. Жіночий монастир у Дубно фундувала або Теофіла Любомирська у 1688 р. або Анастасія Чернецька у 1660 р. [12].

Монастирі кармелітів давніх правил були у Аннополі (1753 р., фундатор Станіслав-Вінцентій Яблоновський), Дорогостаях (1666 р., Констанція Сапега), Городищах (1651 р. Ян Погрошевський), Киселині (1691 р., Абрам Глуховський), Лабуні (1745 р. Йозеф Любомирський), Луцьку (Костянтин-Антоній Хармес), Острозі (1645 р. Владислав-Домінік Заславський), Топорищах (1785 р. Текля з Невирковичів), Ушомирі (1767 р. Антоній Богушів), Олевську (1669 р. Йозеф-Кароль Немирич) [4].

Орден тринітаріїв мав свої осередки у Луцьку, Берестечку, Теофіполі, Кременці та Шумбарі. Перший монастир ордену було закладено у Берестечку у 1690 р. за фундації Томаша Крачевського [15, с. 1]. Обитель тривалий час відіграла провідну роль у регіоні, го-

тувала новіціів, утримувала колегіум для навчання римо-католицької молоді, який розпочав свою роботу в 20-х рр. XVIII ст. Луцький монастир ордену виник в 1717 р. за фундації Павла Майковського на місці унійної церкви Михайла Архангела [16, с. 1]. При монастирі також діяв навчальний заклад та готували новіціів, була велика бібліотека. Із закриттям у 1832 р. берестецького монастиря луцький перебрав на себе провідну роль у регіоні. Кременецька обитель була заснована 1762 р. і проіснувала до 1791 р. у статусі резиденції, оскільки не мала власного костелу. Ченців із закритого кременецького монастиря перевели до Шумбару, містечка неподалік [16, с. 157]. Тут обитель була заснована у 1727 р. родиною Блендовських, мала дерев'яний монастирський комплекс. Крім того, монастир тринітаріїв був у Теофіполі, де його у 1746 р. заклали коштом Теофіла Яблонської [18, с. 2].

Слід також згадати про осередки ордену піарів, який утримував колегіуми і відіграв важливу роль в освіті. На Волині піарський колегіум діяв у Дубровиці 1684 р., заснований Яном Карольом Дольським, який також був фундатором відомого колегіуму в Любешові 1686 р. [19, с. 65] Ще один піарський колегіум був і у Межиріччя Корецьких, де монастир повстав у 1702 р. за фундації Єжи Любомирського, а вже в 1703 р. при ньому розпочала функціонування школа [19, с. 66].

На Волині було три августинських монастирів: перша обитель ордену була заснована у Затурцях 1620 р. Яном Лядоховським [21, с. 1], друга, фундована Войцехом Ростковським 1753 р. у Радзехові [22, с. 1], ще один монастир був у Кодні (час заснування не відомий) [23, с. 287].

Також на Волині було чотири капуцинські монастирі, три з яких заснував волинський мечник Януш Сангушко: в Острозі (1750 р.) [2, с. 178], Устилузі (який був філією Острозької обители), Старокосянтинові (1751 р.). Також існувала обитель у Володимирі-Волинському, проте ім'я фундатора не відоме.

У Луцьку діяв єдиний на Волині осередок ордену Яна Божого – боніфратрів. Монастир і шпиталь були закладені тут в 1647 р. за фундації луцького каноніка Балтазара Тишки, який, окрім своєї духовної діяльності, відомий як благодійник та меценат [12].

Слід окремо розглянути згромадження маріан, статут якого різнився від чернечих орденів. Діяв один маріанський монастир, який був у Берездові, селі Луцького повіту Волинського воєводства [24, с. I, II].

Окрім жіночого ордену кармеліток, на Волині були ще бригітки. Вони мали свої осередки у Дубно та Луцьку (заснований 1635 р. за королівської фундації Владислава IV Вази).

На Волині були й обителі шариток, або сестер милосердя. Їхні монастирі були у Луцьку та Житомирі [2, с. 177]. Шаритки також відносилися до орденських згромаджень і займалися доглядом за хворими у шпиталях. У Житомирі обитель було засновано 1766 р. єпископом Юзефом Анджеем Залуським. До Луцька шариток було запрошено у 1829 р. єпископом Луцько-Житомирської дієцезії Каспаром Цецішевським.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Тема не знаходила цілковитого відображення в інших працях. З огляду на існуючу історіографію, можна знайти лише одиничні відомості про мережу римо-католицьких монастирів на Волині. При порівнянні цих відомостей з документальними матеріалами можна стверджувати, що згадувані у роботах інших дослідників монастирі дійсно існували, проте нами цей перелік була доповнений.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Таким чином, найбільше монастирів на Волині діяло у Луцькому та Дубенському повітах по 9, дещо менше у Кременецькому і Житомирському – по 8, у Володимир-Волинському – 7, у Острозькому – 5, Новоград-Волинському,

Старокостянтинівському та Заславському – по 3, а у Рівненському, Ковельському, та Овруцькому по 2 монастирі. Що ж до міст, варто зауважити, що римокатолицькі монастирі діяли у більшості повітових міст, окрім Рівно, Ковеля та Новограду-Волинського. Найбільше монастирів, аж сім було у Луцьку (домініканів, боніфратрів, бернардинів, кармелітів, тринітаріїв, бригіток і шариток). Примітним є те, що у Луцьку діяв єдиний у Волинській губернії і всій Наддніпрянській Україні монастир шпитального ордену боніфратрів. На порядок менше було обителів у Дубно та Кременці – по 3, у Житомирі, Старокостянтиніві та Заславі було по 2 монастирі.

Варто зауважити певну тенденцію у локалізації монастирів на Волині. У зв'язку з географічними умовами регіону у повітах, що знаходились у межах Полісся обителів знаходилось значно менше, натомість у лісостепових районах було більше. Це також було зумовлено тим, що у лісо-степових районах була більша густота населення, що сприяла заснуванню тут латинських парафій, котрі діяли при монастирях. Також, вагомим фактором було те, що у цих районах знаходились шляхетські резиденції.

Проаналізувавши дані про час виникнення монастирів, можна зробити висновки, що пік фундаторської діяльності місцевої шляхти припадає на XVII ст., коли було закладено 28 обителів (16 у першій половині століття і 12 у другій). Дещо менше монастирів побудовано у XVIII ст., у цей час заснували 16 монастирів. Два монастирі постали ще у XIV ст. і лише один у XIX ст.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Наявні джерельні та історіографічні матеріали дозволяють розширити даний напрям дослідження за рахунок детальнішого аналізу монастирських фундацій. Серед архівних джерел знаходимо не лише відомості про факт фундування, а й про його розміри та частоту. Окрім того, актуальною темою може стати аналіз використання ченцями наданих їм фундацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Буравський О. А. Римокатолицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 312 с.
2. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Острог: Білий-Дунаець, 2005. 200 с.
3. Сінкевич Н. *Laudare, benedicere, praedicare*. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. Київ : Каїрос, 2009. 408 с.
4. Giżycki Jan (Wołyniak) *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi*. Cz. 1, Kraków: Druk W.L. Anczyca, 1918. 521 s.
5. Flaga J. *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. Lublin : TNKUL, 1991. 224 s. T. 2, cz. 1, Duszpasterstwo.
6. Gach P. P. *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*. Lublin: KUL, 1999. 675 s.
7. Dębowska M. *Diecezje łucka i żytomska w pierwszych latach istnienia : wybrane zagadnienia*. Lublin : Episteme, 2014. 188 s.
8. Gwiazda H. *Fundacje i fundatory klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1696. Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972 Jerzego Kłoczowskiego*. Warszawa : Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, 1975. 702 s.
9. Rewski Z. *Nieznane źródło do dziejów Łucka*. Znicz, 1936. t. 3. nr. 11. S. 145–149.
10. Державний архів Житомирської області – далі ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 1.
11. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 2.
12. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 13–19.
13. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa : URL: <http://dir.icm.edu.pl/pl/> (дата звернення – 29.01.2020)
14. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 298. Без пагінації.
15. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 1.
16. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 1.
17. *Sobczyńska-Szczyńska Mirosława, Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego*, 2017. 345 s.
18. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 2.
19. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 320. Без пагінації.
20. Мельник В. І., Шумик М. І. *Ботанічні сади при монастирях північної Волині у XVII–XIX ст. Інтродукція рослин*, 2014. № 4. С. 64–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/IR_2014_4_10 (дата звернення –

29.01.2020)

21. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 1.
22. ДАЖО. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 8–9.
23. *Центральний державний історичний архів України*. Ф. 442. Оп. 64. Спр. 166 а. Арк. 287.
24. *Центральний державний історичний архів України*. Ф. 442. Оп. 64. Спр. 166. Арк. I, II.
25. Пясецький В., Мандзюк Ф. *Вулиці і майдани Луцька*. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 398 с.

UDC 94:130.2:338.425

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0002

ФАКТОР ЕВРОЦЕНТРИЗМА В ИССЛЕДОВАНИИ ЭТНОГЕНЕЗА ТЮРОК

© 2020

ORCID: 0000-0001-9103-6014

Магеррамов Рашид Исафильт, доцент историко-географического факультета*Гянджинский государственный университет**(AZ2001, Азербайджан, Гянджа, проспект Гейдара Алиева, 425, e-mail: residmahrremov@mail.ru)*

Аннотация. Вопросы этногенеза тюрков на протяжении длительного периода остаются предметом острой полемики. Анализ письменных источников, научных трудов историков, исторических фактов позволил выявить факторы, препятствующие объективному исследованию этногенеза тюркских народов, и даже способствующие фальсификации этого процесса. Была предпринята попытка доказать, что мнения историков необоснованные и носят предвзятый характер. Данные выводы сделаны на основе сопоставления данных археологических материалов и исторической литературы. В научном мире вопросы этнической принадлежности, этапы этногенеза, истории тюркских народов часто исследовались необъективно. Это было следствием того, что многие историки, востоковеды, тюркологи, филологи, языковеды подходили к вышеупомянутым проблемам с позиции евроцентризма, который делит народы на «исторические» (культурные) и «неисторические» (некультурные), на «избранных» и «варваров». Основным фактором, препятствующим исследованию процесса этногенеза тюркских народов и ныне является «евроцентризм». Историческая наука на протяжении столетий изменила своей главной цели и функции – изучению, исследованию, и стала превращаться в средство, служащее определенным интересам политики. Историки разных времен и народов начали искажать и фальсифицировать сущность исторических фактов, процессов и событий. Именно это обстоятельство является главным фактором, больше препятствующим объективному, научному решению проблемы этногенеза тюрков.

Ключевые слова: тюрки, этногенез, евроцентризм, политизация исторической науки, проблема недоверия.

EUROCENTRISM FACTOR IN THE STUDY OF TURK'S ETHNOGENESIS

© 2020

Maharramov Rashid Israfil, Associate Professor, Faculty of History and Geography*Ganja State University**(AZ2001, Azerbaijan, Ganja, Heydar Aliyev Avenue, 425, e-mail: residmahrremov@mail.ru)*

Abstract. Issues of ethnogenesis of Turks for a long period remain the subject of acute controversy. The analysis of written sources, scientific works of historians, historical facts revealed the factors that hinder the objective study of the ethnogenesis of the Turkic peoples, and even contribute to the falsification of this process. An attempt was made to prove that the opinions of historians are unfounded and biased. These findings are based on a comparison of data from archaeological materials and historical literature. In the scientific world, issues of ethnicity, stages of ethnogenesis, and the history of Turkic peoples have often been studied biased. This was a consequence of the fact that many historians, orientologists, Turkologists, philologists, linguists approached the above problems from the position of “Eurocentrism”, which divides peoples into “historical” (cultural) and “unhistorical” (uncultured), into “chosen ones” and “barbarians.” The main factor hindering the study of history, the process of ethnogenesis of the Turkic peoples, and now is “Eurocentrism.” Over the centuries, historical science has changed its main purpose and function - study, research, and began to turn into a tool that serves the specific interests of politics. Historians of different times and peoples began to distort and falsify the essence of historical facts, processes and events. It is this circumstance that is the main factor that hinders the objective, scientific solution to the problem of ethnogenesis of the Turks.

Keywords: Turks, ethnogenesis, Eurocentrism, politicization of historical science, the problem of mistrust.

Актуальность проблемы. После распада СССР (1991) появились благоприятные социально-политические условия, способствующие исследованию истории всех народов, в том числе тюрков, ранее живших в пределах границ огромной Российской империи, а впоследствии Советского Союза. Появились новые научные труды, посвященные этногенезу тюркских народов. Эти труды в определенном смысле способствовали исследованию реальной сущности этногенеза тюрков. Однако проблема недоверия историков к историческим реалиям прошлого остается до сих пор. В мышлении большинства историков все еще остаются старые стереотипы, в области их критики историки демонстрируют нерешительность, и эти обстоятельства препятствуют правильной решению вышеуказанной научной проблемы.

Методологические основания проблемы. Точная дата возникновения тюркских родов и племен неизвестна. Задача исторической науки, историков состоит в приблизительном «восстановлении» прошлого, в стремлении к достижению исторической правды. Томас Манн отмечал: «Прошлое – это колодец глубины несказанной. Не вернее ли будет назвать его просто бездонным? Поэтому практически начало истории той или иной людской совокупности, народности или семьи единоразово определяется условной отправной точкой, и хотя нам отлично известно, что глубины колодца так не измерить, наши воспоминания останавливаются на подобном первоисточке, довольствуясь, какими-то определенными, национальными и личными, историческими пределами»

[15, с.35-96].

А на что следует опираться в качестве первоисточника, и что может быть исходной точкой в этом исследовании в процессе исследования истории этноса? Некоторые историки (например, знаток истории древних народов Востока Г. Грим-Гжмайло) в ходе определения родов или племен главным, первым фактором считали антропологические данные людей (цвет лица, глаз, волос, телосложение). Г. Грим-Гржимайло считал, что язык часто меняется, подвергается ассимиляции, именно поэтому язык не может быть достоверным фактором при определении этноса [4, с.9-18]. А другие исследователи (особенно историки-языковеды), учитывая то, что народы, живущие на единой территории, общаются на языке одного из них, выдвигают на передний план сведения, относящиеся к истории языка. Этнос, не имеющий своего языка – не этнос, поэтому язык определяет принадлежность человека к тому или иному этносу. При определении этноса большое значение имеет языковая палеонтология. Ибо она может дать нам сведения не только о языке, но и информацию о материальной и духовной культуре до эпохи письменности. Археология занимается изучением истории человечества до эпохи письменности и в целом способствует определению этносов, а с помощью палеонтологии определяется принадлежность человека, обнаруженного в ходе археологических раскопок, к тому или иному типу.

Основные направления формирования идей евроцентризма. История человечества богата и противоречива. Европейские историки, воспользовавшись преобладаю-

щими позициями ведущих европейских государств за последние 500 лет, кардинально решив вопросы истории своих народов, обеспечили высокий уровень развития западной исторической науки. Однако уровень исследования истории отдельных (особенно восточных) народов не соответствует современным требованиям. Следует отметить, что многие исследователи «освещают» историю, этногенез тюрков с позиций евроцентризма.

Евроцентризм, или же «традиционная историческая наука» - здесь тезис об «исторических» (культурных – Р.М.) и о «неисторических» (некультурных – Р.М.) народах, принятый в классической немецкой философии в начале 30-х гг. XIX века, считается исходным для этой теории. Создатели этой теории в число «неисторических» народов включили также русских. Евроцентристы утверждали, что «русские не способны создать независимое государство» [3, с.54]. Создатели и сторонники его утверждают, что все хорошее, передовое возникло в Европе. «Европа на протяжении столетий была факелом цивилизации, источником прогресса, недостижимым эталоном. А слово «Азия» на протяжении веков было непосредственным синонимом отсталости, дикости, варварства и примитивности» [3, с. 55-56].

Евроцентризм практически идеология европейцев, выступающих в ходе решения проблем истории с позиций интересов европейцев и индоевропейцев. Евроцентристы старались доказать, что Европа с момента своего появления принадлежала и ныне принадлежит только европейцам, во многих регионах Азии изначально жили только индоевропейцы, а неиндоевропейцы пришли на нынешние места своего проживания немного позже. Здесь уместно напомнить меткое, лаконичное высказывание Л.Н.Гумилева: «По мнению евроцентристов, весь мир является только варварской периферией Европы» [5, с. 319].

Обратим внимание на небольшой пример из серьезного труда по археологии «В поисках исчезнувших цивилизаций» [19]. Авторы описывают город (именно город) Тейшебаини, который в древний период (IX век до н.э.) входил в состав царства Урарту. Площадь этого «города» составляла всего 4 гектара. А 4 гектара – это 25% одного км². В ходе археологических раскопок здесь обнаружены орудия труда из железа и бронзы, оружие, украшения. По мнению авторов вышеуказанной книги, «Тейшебаини – это город». В другой главе этого же труда говорится о городке Каменск на берегу реки Днепр. В V-III вв. до нашей эры он был политическим и ремесленным центром Скифского (Искитского) государства. Площадь этого «городка» составляет 12 квадратных километров, т.е. 1200 гектаров. Археологи обнаружили в Каменске множество железоплавильных печей и горнов (нижних частей доменных печей или «кузнечных очагов»), расплавленных железных плит, орудий труда из железа, готовых изделий из железа и бронзы, других образцов материальной культуры. Выражаясь современной терминологией, этот «городок» был крупным центром металлургии. Но, несмотря на эти неопровержимые факты, авторы книги утверждают: «Каменск – городок и все! Ибо скифы (искиты) не являются «историческим» (т.е. культурным – Р.М.) народом, а также по рангу этот город не может принадлежать скифам» [3, с. 58-59].

Следует отметить и то, что древний (V-III вв. до н.э.) «городок» в Каменске превосходил по своей площади «славный» город Париж XVII столетия. В первые десятилетия XVII века территория Парижа была меньше [3, с. 59].

Накануне нашествия монголо-тюркских войск Бату хана (XIII в.) город Рязань занимал территорию не более 20-ти гектаров. Городища Кара-Тепе и Натазгах-Тепе, находящиеся на территории современного Туркменистана, и относящиеся к IV тысячелетию до нашей эры, занимали приблизительно такую же площадь. Ученый-археолог в связи с этим отметил: «вероятно, эти городища были центрами больших и сильных племен»

[3, с. 59-60].

Когда в исторической науке и востоковедении Европы евроцентризм, как идейное течение, занял ведущую позицию, среди неиндоевропейских народов Евразии и тюрков, включенных евроцентристами в список «неисторических (некультурных) народов», еще почти не было историков и языковедов. Не случайно Ш. Монтестье в своем труде «Персидские письма» (1721) отмечал: «У непобедимого народа (т.е. тюрков – Р.М.) не хватало только историков, которые должны были распространить славу его непостижимых побед. Сколько бессмертных деяний было похоронено. Татары (т.е. тюрки – Р.М.) создали такое количество государств, историю которых мы не знаем. Этот воинственный народ, занимаясь повседневной славой, поверив в свою непобедимость, ничуть не позаботился об увековечении своих прошлых побед» [14, с. 106].

Исследование и пропаганда собственной истории с позиций национального эгоизма и шовинизма – измена человечеству, самым святым, высшим чувствам народов мира [9, с. 7].

Проблемы тюркологии через призму евроцентризма. Единственным принципом в изложении истории каждого народа должна быть правдивость и истинность [9, с. 8].

По мнению большинства современных тюркологов, до эпохи великого переселения народов на определенных территориях жили лишь индоевропейцы.

Это вышеупомянутое ошибочное положение господствовало и в работе международного симпозиума, проведенного в октябре 1977 г. в городе Душанбе (Таджикистан) по инициативе советско-индийской комиссии по сотрудничеству в области общественных наук, и посвященного этническим проблемам древней истории (II тысячелетие до нашей эры) народов Центральной Азии. Участники этого симпозиума пришли к нижеследующему заключению: «во втором тысячелетии до нашей эры на территориях Анатолийского полуострова (Малой Азии – Р.М.), Месопотамии, Ирана, Индии (за границ Китая) жили индоевропейские народы, и они заложили основы социально-экономического развития и формирования народов этого региона. Об этом свидетельствуют исторические доводы, аргументы, относящиеся к I тысячелетию до нашей эры» [17, с.20; 8, с.123].

Многие другие произведения также «свидетельствуют» о том, что тюрки появились на территориях Урала, Поволжья, Западной Сибири, в регионах Северного Причерноморья только в VI-VII вв. в качестве кочевников и ассимилировали, тюркизировали здесь местных индоевропейцев. Утверждается, что на территориях Кавказа и Малой Азии (Анатолийского полуострова) тюрки появились только в XI веке и тюркизировали местные индоевропейские народы [18]. Однако можно ясно заметить, что здесь допущены две ошибки. Ведь условия ассимиляции общеизвестны: 1) ассимилирует народ, более развитый в культурном и экономическом отношениях; 2) как правило, местный народ ассимилирует пришлый. А как же пришлые, остальные в экономическом и культурном отношении тюрки ассимилировали «развитых» индоевропейцев или индоиранцев?

Для правильного, объективного исследования этнической истории тюрков необходимо, на наш взгляд, сделать предположения и выводы, а исходя из реальных фактов этнической истории тюркских народов, сравнивая полученные научные выводы с соображениями индоевропейских ученых.

Решение проблемы этногенеза тюркских народов во многом зависит от положительного решения «скифской» (искитской) проблемы, от этнического определения скифов и их родов. К.Г. Менгес отвергал наблюдения и положения древнегреческого историка Геродота, соображения и заключения современных ему ученых о том, что якобы «скифы (искиты) были ираноязычными»: «Слишком подозрительно относиться к скифам (искитам) как к ираноязычным» (обычно ученые делают это,

согласяясь с наблюдениями и положениями Геродота). Если имена нарицательные на скифском языке (например, такие слова, как «повозка», «шатер», считающиеся для скифов-кочевников самыми необходимыми предметами) не подтверждают иранскую или индоевропейскую этимологию, многочисленность иранских имен собственных в скифском языке не является достаточным. Однако, иранское влияние на скифов было сильным и возможно, что сколоты – «царские скифы» и некоторые другие господствующие группы были полностью иранизированы» [10, с. 29-30].

Мы, благодаря исторической науке, «глубоко поняв прошлое, выяснив настоящее время, войдя в глубины прошлого, воспринимаем значение, сущность будущего, взглянув назад, движемся вперед» [11, с.181]. К сожалению, историческая наука, являющаяся уникальным компасом для изучения природы человека и человеческого общества, постепенно развиваясь, изменила свою главную, исследовательскую функцию, превратившись в средство, служащее особым интересам политики и политиков. Историки начали представлять развитие, сущность исторических процессов и событий в искаженном, фальсифицированном виде. Начало процесса радикальной трансформации исторической науки связано с появлением особых институтов, т.е. государств, порожденных объективной необходимостью урегулировать обострившиеся, противоречивые, непримиримые отношения между различными слоями, сословиями общества. Даже в летописях, хронографах, составленных в эпоху, когда история еще не превратилась в науку, проявили себя политическая тенденциозность, политические интересы господствующих кругов общества. Видимо, нижеследующая мысль декабриста М.С. Лунина не случайна: «история была необходима нам не только для интереса, она также направляет нас на самую высшую область политики» [11, с. 130].

Процесс политизации исторической науки и историков достиг своей вершины в первых десятилетиях XX века. После Октябрьского политического переворота 1917 года на огромной территории бывшей Российской империи разгорелась ожесточенная политическая, экономическая, идеологическая борьба, которая сопровождала Советский Союз почти до его распада. Советское общество было построено не на социально-экономической основе, а в основном на тоталитарный режим управления и на политико-идеологическую пропаганду. По сравнению с другими обществами, советское общество имело определенные преимущества в области социальной защиты людей (право на бесплатное образование, бесплатное лечение, бесплатный отдых и др.). Однако эта система препятствовала объективному исследованию истории, особенно отдельных народов, входивших в состав СССР. Она политизировала историческую науку, поощряла историков фальсифицировать исторические факты и процессы.

От политизации исторической науки больше всех пострадали тюркские народы. Историки, отлично знавшие эту истину, усердно выполняли указания официальных кругов по отчуждению современных тюрков от древних тюркских племен, особенно от скифов (искитов).

В XX столетии и сегодня некоторые исследователи считают азербайджанских тюрков, живущих в Иране и в Северном Азербайджане (Азербайджанской Республике) не «тюрками», а «ираноязычными» и называют их «персами». В 1918 году посол Гаджарского государства (нынешнего Ирана – Р.М.) в Османской империи (нынешней Турции – Р.М.) Мирза Махмуд хан во время своей беседы с полномочным послом Азербайджанской Демократической Республики в Стамбуле А.Топчибашевым таким образом развивал мысли своих предшественников: «Вы считаете себя азербайджанским тюрком? Между прочим, в Азербайджане, вообще на Кавказе и в Иране нет ни одного тюрка, все они персы, ваши отцы и деды - персы». Когда А.Топчибашев собирался выразить свое несогласие с мыслью собесед-

ника, сказав «разрешите...», Мирза Махмуд-хан грубо прервал его, продолжил: «Слушайте, ваша цивилизация, культура, ваши традиции, обычаи и даже ваш костюм – все принадлежит персам» [13, с.53-54]. Как говорится, комментарии излишни... Отметим, что автор вышеупомянутых слов Мирза Махмуд-хан был послом и представителем тюркской династии Гаджаров, правившей государством, ныне называемого Ираном, до 1925 года.

В эпоху, когда историческая наука и историки были далеки от политики, еще не были политизированы, история народов исследовалась более объективно. Этнические корни, проблема происхождения тюрков еще в I тысячелетии до нашей эры стали предметом исследования историков. Сведения о скифах (искитах) – древних предках тюрков можно получить из различных письменных источников. Однако самым полным и достоверным источником среди них является «История» древнегреческого историка Геродота (490-480 гг. – 425 г. до н.э.).

В четвертой книге «Истории» Геродота, названной именем богини трагедии (театра) Мельпомены, говорится о борьбе искитов (скифов) против ахеменидских («персидских») завоевателей. Имея в виду борьбу против персидских завоевателей и причерноморских греческих колоний, привнесших в Скифию трагедию, следует отметить, что IV книга названа «Мельпоменой» не случайно.

Геродот отмечал, что для предотвращения наступления Дария I, скифы создали советание глав племен, входивших в Союз племен Скифии (в том числе тавров, агафирсов-агадиров, невров, андрофагов, меланхленов, гелонов, будинов и савроматов) и призвали их на совместную работу против Дария I [8, с. 131-132]. Если эти племена были бы ираноязычными, то они не сражались бы против ираноязычной армии ахеменидского правителя, а Дарий I не угрожал бы своим единоверцам и этническим братьям. Это сведение Геродота вполне свидетельствует о том, что вышеупомянутые скифские племена были тюркоязычными.

Мифотворчество в истории. Исследование процесса этногенеза тюркских народов (в том числе азербайджанских тюрков), древних традиций государственности и самобытной культуры тюрков все еще является одной из актуальных проблем исторической науки. Исследователи справедливо отмечают, что «как и во многих областях нашей политической жизни, в области исследования отечественной истории мы жили под ярмом, надетым на нашу шею со стороны. Однако прут был в руках наших же, которые были подручными, жонглерами тех, кто навязал нам это ярмо» [6, с. 8].

По мнению И.Г. Алиева (1924-2004), являвшегося ведущим специалистом в области исследования древнего периода истории азербайджанского народа, «до появления сельджукских огузо-тюрков на южной части Азербайджана жили ираноязычные, а на северной части страны кавказоязычные племена и народы, а после прихода сельджукских тюрков «пришлые» ассимилировали, тюркизировали местное население в обеих частях Азербайджана» [2]. И.Г. Алиев неоднократно, в каждом своем научном труде, высказывал эти мысли еще с 60-х гг. XX столетия. При этом он опирался на соображения таких исследователей, как В.И. Абаев, Н.А. Донц, Э.А. Грантовский, И.М. Дьяконов, Р. Фрай, А.Г. Перихьян, Г.А. Гиравян, Г.А. Меликишвили, Я.А. Манандян, Р.Л. Манасерян, Н.О. Эмин, А.П. Новосельцев, К.В. Тревер, А.Г. Шанидзе, С.Т. Еремян. А тех, которые не соглашались с его мыслями, выступали против его «положений», И.Г. Алиев, представляя себя в качестве «авторитета в науке», называл «людьми, далекими от науки», «дилетантами» [12].

Имея в виду всё вышеуказанное, более подробно проанализируем вопрос о слиянии или ассимиляции автохтонных народов, живших с древнейших времен на Иранском нагорье, и народов-аборигенов. И.Г. Алиев отмечал: «языковая ассимиляция, являющейся, как правило, непрременным этапом этнической... Процессы эти шли не

одно столетие. Однако нет никакого сомнения в том, что политически господствующим, социально и этнокультурно ведущим (независимо от того, чья культура – местных племен или пришлых – была выше) в Атропатенском царстве был мидийский этнический элемент, в основном к тому времени уже перемоловший местные племенные группы» [2, с.30]. Далее автор писал: «в процессе длительного взаимодействия местных этнических элементов и пришлых групп мидийского населения постепенно складывался новый этнос. Этому в огромной степени должно было способствовать возникшее в последней четверти IV века до н.э. государство. Государство, как известно, выступает важным фактором этнических процессов с момента своего возникновения, часто предопределяя их направленность при формировании народностей» [2, с.30]. Это было государство Атропатена. И.Г. Алиев считал, что население государства Атропатена состояло из мидийцев, т.е. атропатенцев.

Требую объективную характеристику исторических процессов, И.Г. Алиев ссылаясь при этом на следующее высказывание Л.Н. Гумилева: «в целом, нельзя изучать историю народа с точки зрения его противников» [7, с.106]. ясно, что этому должен следовать каждый уважающий себя исследователь.

Когда в X-XI вв. огузы-тюрки появились в Азербайджане, для местных тюрок эта страна была уже родиной (они называли ее «Этюкян иыш»). «Старые» тюрки, для которых Азербайджан стал родиной и местом этнической консолидации, уже поселились и жили в других регионах Кавказа, в том числе на территории нынешней Армении и Грузии. В книгах, составленных в середине I тысячелетия нашей эры на армянском церковном языке, встречаются слова «тель», «хот» («от»), «перди», «аруг», заимствованные у азербайджанских тюрок [12, с.62]. Эти факты свидетельствуют о том, что уже в раннем средневековье тюрки жили на территории нынешней Армении.

Немецкий востоковед XIX столетия А.Д. Мордтман отмечал, что здесь речь идет «о тюркских словах, использованных в письменном армянском языке в IV-VII вв., хотя в то время никто ничего не слышал о Сельджуках, османах и о других» [12, с. 62-63]. Древнеармянские книги были продуктом мышления и деятельности церковных, духовных деятелей. Церковные деятели очень ревностно встречали включение в христианские книги хотя бы одного словечка из языков мира варваров, идолопоклонников. Но видимо необходимость повседневного общения между людьми, принадлежавших к различным народам и племенам, была сильнее церковных, политических запретов. Если в IV-VII вв. и еще раньше тюркские общества не жили бы на своей родине – Кавказе, тогда тюркские слова не нашли бы своего отражения в соседних христианских письменных источниках.

А.Д. Мордтман отмечал: «известно, что армяне – индоевропейский народ, однако их язык подвергался сильному влиянию туранского (тюркского) языка. Этим я вовсе не имею в виду слова, заимствованные армянами у османских тюрок в результате многовековых контактов. Речь идет о туранских элементах, вошедших в армянский литературный язык в IV-VII вв. Это было время, когда в мире еще не было сельджуков и османов» [16, с. 108-109]. А армянский историк XIX века К. Патканян говорит о влиянии в IV веке тюркского языка не только на армянский язык, но и на грузинский. Он отмечал, что в «Евангелии», переведенном на армянский язык и написанном армянским алфавитом, были использованы тюркские слова. Античные источники, раннесредневековые научные сочинения и летописи свидетельствуют о том, что до миграции Гуннского Союза племен в Передней Азии и на Кавказе тюркская культура была доминантной [16, с. 109].

Вместе с тем мы почему-то не верим в нижеследующее высказывание: «В 30-10 тыс. до н.э. предки тюрок ушли через перешеек, объединяющий Азию и Америку

(ныне Берингов пролив), из Алтая и Сибири в Америку и продолжили свои миграции в другие континенты и формирование доколумбовой американской культуры связано, прежде всего, с деятельностью тюрок [3]. Найдется немало людей, которые, не задумываясь, скажут: «Это – сказка». Что поделать, у некоторых наших интеллигентов и читателей, интересующихся историей своего народа, есть проблема «недоверия». Проблема недоверия возникает и в том случае, когда они знакомятся с трудами авторов, все еще не избавившихся от старого образа мышления.

Немецкий ученый, филолог Фридрих Кристиан Дитц (1794-1876), один из первых европейских исследователей, изучивший эпос «Китаби-Деде Горгуд», будучи свободен от страха перед всеми «изм»ами, устанавливал стрелки «машины времени» по Гомеру (VII век до н.э.). Ф.К. Дитц ясно видел факты и события VII века до нашей эры, имел полное представление об огузских, то есть азербайджанских старцах-озанах (ашугах – народных певцах и музыкантах), которые рассказывали Гомеру эпос об огузских героях... Он с научной точностью смог проследить закономерности развития художественной литературы, определить логические результаты литературных процессов. Он смог определить, что огузские дастаны (в том числе эпос «Китаби-Деде Горгуд») были созданы ранее, чем поэмы «Илиада» и «Одиссея» Гомера. А наши литературоведы и историки... не верят этому и не могут покинуть «клетку», созданную для нас под влиянием других [9, с. 62-63].

Выводы. Об этих проблемах будут еще много писать, научные споры будут продолжаться до объективного, правильного решения их, в процессе поиска истины будут выдвигаться различные соображения, мысли, отзывы, мнения, и это – естественно. Как естественный и необходимый компонент научного познания, иное восприятие сущности определенной объективной реальности, в том числе исторического факта или события, уже давно является нормой, принятой в науке всеми. Ибо без обсуждения, научного спора и без борьбы мнений невозможно выявить ни одну историческую истину.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алишев С.Х. Древний тюркский мир. Казань: 2000. 71 с.
2. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Азернешир, Баку, 1989, 160 с.
3. Буишлов А. Чингизхан. Неизвестная Азия. М.: ЗАО «Олма меди-агрупп», 2007, 554 с.
4. Грим-Грижмайло Г. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. Л.: «Наука». 570 с.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 536 с.
6. Гейбуллаев Г. Гарабаг: О нашей этнической и политической истории. Баку: Элм, 1990. 248 с. (на азерб. языке).
7. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество «Клышников - Комаров и К», 1993. 578 с.
8. Закиев М.З. Происхождение тюрок и татар. М.: Инсан, 2003. 496 с.
9. Мамедов А. Огузское правление. Баку: ПО-Азербайджанское Государственное издательство, 1992. 300 с. (на азерб. языке).
10. Мензес К.Г. Восточные Элементы в «Слове о полку Игореве». Л.: Наука, Ленинградское отделение. 1979. 249 с.
11. Историография истории СССР. М.: Изд-во «Высшая школа», 1971. 460 с.
12. Алиярлы С. Наша история с невыясненными темами. Баку: Мютарджим, 2012. 560 с. (на азерб. языке)
13. Топчибашиев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919). Баку: Эргюн, 1994. 160 с.
14. Туран/ Исторический, литературно-публицистический журнал. № 1. Баку: 1991. 128 с. (на азерб. языке).
15. Томас Манн. Иосиф и его братья. Т.1. // «Памятники литературы», Москва-Мюнхен. 2004. 827 с.
16. Халили Х.Д. Этногенез и история национального развития азербайджанских тюрок. Баку: ЗАО «МБМ», 2007. 384 с. (на азерб. языке).
17. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетия до н.э.). М.: «Наука», 1981. 375 с.
18. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции. М.: Алгоритм, 2002. 255 с.
19. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 1966. 279 с.

UDC 378 (410)
DOI: 10.34671/SCH.NBR.2020.0401.0004**ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ**© 2020
ORCID: 0000-0003-3954-9407
ResearcherID: AAD-7484-2020**Іванова Вікторія Вікторівна**, кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Мукачевський державний університет

(89600, Україна, Мукачево, вулиця Ужгородська, 26, e-mail: vika-ivanova@ukr.net)

Анотація. Визначено особливості підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що аналізуються, до навчання дошкільнят у чотирьох сферах (грамотність, математика, розуміння світу, мистецтво та дизайн). Схарактеризовано навантаження студентів курсу «Підготовка вчителя дошкільної освіти» різних університетів Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та визначено їхні подібні ознаки (побудова дошкільної освіти за блоково-модульним принципом; мала кількість або й відсутність іспитів, методи навчання, визначення завдань для наукової роботи на кожному курсі, зарахування до загального часу 1 кредиту близько 10 годин, використання віртуального навчального середовища й відмінні: у кількості кредитів на один модуль (у Мідлсекському університеті кожний модуль розбивається на тридцять кредитів, а в університетах Свонсі, Бірмінгем Сіті й Ноттінгем Трент – на 20 і 40 кредитів); у кількості кредитів, передбачених на навчання упродовж 3 років (в університеті Ноттінгем Трент – 280 кредитів, у інших – по 3600 кредитів на весь період навчання); у методах оцінювання, які передбачені в курикулах (в університетах Свонсі й Мідлсекському вони багаточисельні, творчі і надзвичайно різноманітні; в університеті Бірмінгем Сіті більша увага звертається на виконання наукових робіт, а в університеті Ноттінгем Трент на кожному курсі результативність навчання визначає наукова робота). Порівнюючи модулі передбачені в підготовці бакалаврів дошкільної освіти досліджуваних університетів щодо підготовки фахівців до навчання дошкільнят, нами визначено й такі спільні ознаки (певні модулі представляють навчальні програми ранньої освіти, а також ключовий етап першого розділу Британської Національної програми дошкільної освіти; окремі модулі сприяють підготовці майбутніх учителів дошкільної освіти до навчання і розвитку дітей за допомогою гри; інші – зокрема, з когнітивними, соціальними, фізичними, мовленнєвими напрямками раннього навчання дошкільнят; відмінні ознаки (модуль, що знайомить студентів з роботою в партнерстві у трьох університетах передбачений, в одному відсутній; модулі, назви яких подібні, а функції, які здійснюють студенти різних закладів вищої освіти в процесі вивчення змісту модулів, відрізняються); виокремлено й характерні ознаки для окремих університетів (в університеті Бірмінгем Сіті студенти можуть опанувати міжнародними програмами, в університеті Свонсі добре поставлено питання використання цифрових технологій, в Мідлсекському один модуль передбачає глибоке оволодіння питаннями освіти, щоб її змінити на краще).

Ключові слова: особливості підготовки, майбутні вчителі дошкільної освіти, заклади вищої освіти, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, навчання дошкільнят, подібні й відмінні ознаки.

**PECULIARITIES OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS TRAINING IN THE HIGHER
EDUCATION INSTITUTIONS IN THE UNITED KINGDOM
OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND**

© 2020

Ivanova Victoria Viktorovna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and Methods of Preschool Education
Mukachevo State University

(89600, Ukraine, Mukachevo, Uzhgorodska Street, 26, e-mail: vika-ivanova@ukr.net)

Abstract. The specificities of the preparation of future pre-school teachers in higher education institutions in the United Kingdom and of Northern Ireland are analyzed for pre-school education in four areas (literacy, mathematics, understanding of the world, art and design). The workload of pre-service teacher training courses at different universities in the UK and Northern Ireland has been characterized and their similar features identified (pre-block blockchain construction; few or no exams, teaching methods, teaching methods for each course, crediting up to a total of 1 credit of approximately 10 hours, use of a virtual learning environment and different: in the number of credits per module (in MI each module is divided into thirty credits, and at the universities of Swansea, Birmingham City and Nottingham Trent – 20 and 40 credits respectively; in the number of credits envisaged for study for 3 years (at the University of Nottingham Trent – 280 credits; 3600 credits for the entire period of study) in the assessment methods provided in the curriculum (at Swansea and Middlesex Universities, they are numerous, creative and extremely diverse; at the University of Birmingham City more attention is paid to the implementation of scientific work, and at the University of Nottingham Trent at each course the effectiveness of the study is determined by the scientific work). Comparing the curricula modules of pre-university bachelors' training for pre-school specialist training, we also identify the following common features (some modules represent early education curricula, as well as a key step in the first section of the British National Preschool Program; individual pre-service teacher modules education to the learning and development of children through play, others – in particular, with cognitive, social, physical, speech directions early education of preschool children; distinctive features (module introducing students to work in partnership at three universities is provided in one missing; modules whose names are similar and functions performed by students of different higher education institutions in the course of studying the content of the modules differ); distinctive features are also identified for individual universities (at Birmingham City University students can master international programs, at Swansea University well posed digital issues, at Middlesex one module provides a deep mastery of educational issues to change it for the better).

Keywords: training features, future pre-school teachers, higher education institutions, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, pre-school education, similar and distinctive features.

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СОЕДИНЕННОГО КОРОЛЕВСТВА ВЕЛИКОБРИТАНИИ И СЕВЕРНОЙ ИРЛАНДИИ

© 2020

Иванова Виктория Викторовна, кандидат психологических наук, доцент кафедры теории и методики дошкольного образования
Мукачевский государственный университет
(89600, Украина, Мукачево, улица Ужгородская, 26 e-mail: vika-ivanova@ukr.net)

Аннотация. Определены особенности подготовки будущих учителей дошкольного образования в учреждениях высшего образования Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии, анализируются, к обучению дошкольников в четырех сферах (грамотность, математика, понимание мира, искусство и дизайн). Охарактеризовано нагрузки студентов курса «Подготовка учителя дошкольного образования» различных университетов Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии и определены их сходные признаки (построение дошкольного образования по блочно-модульному принципу; малое количество или даже отсутствие экзаменов, методы обучения, определение задач для научной работы на каждом курсе, зачисление к общему времени 1 кредита около 10 часов, использования виртуальной учебной среды и отличные: в количестве кредитов на один модуль (в Мидлсекском университете каждый модуль разбивается на тридцать кредитов, а в университетах Суонси, Бирмингем Сити и Ноттингем Трент – на 20 и 40 кредитов) в количестве кредитов, предусмотренных на обучение в течение 3 лет (в университете Ноттингем Трент – 280 кредитов, в других – по 3600 кредитов на весь период обучения), в методах оценки, которые предусмотрены в курикулах (в университетах Суонси и Мидлсекского они многочисленны, творческие и чрезвычайно разнообразны; в университете Бирмингем Сити большее внимание обращается на выполнение научных работ, а в университете Ноттингем Трент на каждом курсе результативность обучения определяет научная работа). Сравнивая модули курикулумов подготовки бакалавров дошкольного образования исследуемых университетов по подготовке специалистов к обучению дошкольников, нами определены и такие общие признаки (определенные модули представляют учебные программы раннего образования, а также ключевой этап первого раздела Британской Национальной программы дошкольного образования, отдельные модули способствуют подготовке будущих учителей дошкольного образования к обучению и развитию детей с помощью игры, другие – в частности, с когнитивными, социальными, физическими, языковыми направлениями раннего обучения дошкольников; отличительные признаки (модуль знакомит студентов с работой в партнерстве в трех университетах предусмотрен, в одном отсутствует; модули, названия которых сходны, а функции, которые осуществляют студенты различных высших учебных заведений в процессе изучения содержания модулей, отличаются) выделены и характерные признаки для отдельных университетов (в университете Бирмингем Сити студенты могут осваивать международными программами, в университете Суонси хорошо поставлен вопрос использования цифровых технологий, в Мидлсекского в дин модуль предполагает глубокое овладение вопросами образования, чтобы ее изменить к лучшему).

Ключевые слова: особенности подготовки, будущие учителя дошкольного образования, учреждения высшего образования, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии, обучение дошкольников, подобные и отличительные признаки.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Україна скеровує свій напярм в європейське наукове співтовариство, що призводить до необхідності конкурентноспроможності вищої освіти на світовому ринку. Тому наявні суттєві зміни та вдосконалення освіти, у тому числі і дошкільної, пошук ефективних шляхів здійснення якісних виховних і навчальних послуг, модернізації змісту дошкільної освіти. Дослідження скеровано на з'ясування особливостей підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії до навчання дошкільнят. Увага на досвід цієї країни пояснюється тим, що вона – одна з найбільш розвинених, має суттєві напрацювання в організації дошкільної системи освіти, постійно вдосконалює рівень підготовки майбутніх фахівців.

Розглянемо особливості підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії до навчання дошкільнят.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Корпоративні дослідження з педагогічної освіти проводили вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Гагарін [1], А. Пискунов [2], Л. Пуховська [3], С. Сисоева [4], А. Соколова [5], В. Третько [6], вони розкрили основні тенденції розвитку педагогічної освіти в країнах західної Європи. Питання особливостей підготовки фахівців дошкільної освіти в окремих країнах Європейського Союзу вивчають вітчизняні і зарубіжні дослідники: Н. Козак [7], Н. Мельник [8] та ін.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті (постановка завдання).

Мета статті: з'ясувати особливості підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії до навчання дошкільнят.

Постановка завдання. Завданням статті є визначити особливості підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

Методи, методики та технології, що використовувалися. Для досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: теоретичні (аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури), що дає змогу обґрунтувати вихідні положення дослідження; інтерпретаційно-аналітичний метод, на основі якого вивчаються українські й зарубіжні джерела із застосуванням синтезу, аналізу, систематизації та узагальнення.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У Британській Національній програмі дошкільної освіти зазначено: «фахівці повинні підтримувати дітей у чотирьох конкретних сферах: грамотність, математика, розуміння світу, мистецтво та дизайн» [9]. Виходячи з цього, відбувається підготовка вчителя дошкільної освіти відповідно до програм курикулумів університетів Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Зокрема при вивченні модулів: «Професійна практика раннього віку», «Розвиток дітей дошкільного віку за допомогою гри», «Планування прогресу в сприятливих умовах», «Робота в партнерстві з батьками», «Основи грамотності та математики: розвиток дітей з математики та англійської мови» майбутніх фахівців дошкільної освіти університету Нотінгем Трент знайомляться з когнітивними, соціальними, фізичними, мов-

ленневими напрямами раннього розвитку дитини, враховуючи чітко сформовані теоретичні погляди та сучасні національні і міжнародні перспективи; вивчають переваги педагогіки гри, принципи, ідеї, підходи до ігрових можливостей дітей з метою забезпечення сильних сторін дітей та здійснення розвитку дітей у своїй професійній діяльності; розробляють програми для дітей дошкільного віку, які демонструють глибокі знання загальної грамотності та раннього математичного розвитку [10].

При опануванні модулів: «Підходи до навчання», «Соціальна перспектива щодо дитинства та освіти раннього віку», «Навчальна програма 0–7 років», «Дослідження ролі гри в навчальному процесі», «Соціальні та емоційні аспекти навчання» майбутні фахівці дошкільної освіти Мідлсекського університету вивчають навчальні програми ранньої освіти [11] та ключовий етап першого розділу «Навчання та розвиток» Британської Національної програми дошкільної освіти (Early Years Foundation Stage), у якому визначені 3 сфери, важливі для розпалювання дитячої цікавості до навчання (спілкування та мова; фізичний розвиток; особистісний, соціальний та емоційний розвиток). У цьому ж розділі визначені й вимоги до навчання: грамотності, що передбачає зв'язування звуків, починати читати й писати; математики, що передбачає розвиток навичок підрахунку, обчислення простих задач додавання й віднімання, опис фігур; розуміння світу – дізнатися про навколишнє середовище та людей; мистецтво та дизайн, що передбачає можливості обміну думками через мистецтво, музику, рольову гру тощо [9, с. 6–7].

У названих модулях для студентів та вчителів також передбачені: навчальні теорії, підходи для захоплення навчання дітей; застосування теорії для аналізу досягнень дітей; вивчення питань як гра сприяє навчанню дошкільнят; соціальні та емоційні впливи на навчання дітей. Слід зазначити, що модуль навчального плану цього університету «Освіта та соціальний світ: хто виховує кого і навіщо» орієнтований на тих студентів, хто хоче глибоко і теоретично оволодіти питаннями освіти та змінити освіту на краще [11].

У процесі вивчення модулів: «Професійна підготовка», «Середовище дитини», «Основи педагогіки, навчання та гри», «Догляд за дітьми», «Вивчення сучасних перспектив дітей дошкільного віку», «Особистий та професійний розвиток», «Міжнародні навчальні програми», «Глобальне та майбутнє дитини», майбутні фахівці дошкільної освіти університету Бірмінгем Сіті отримують вищу освіту відповідно до курикулуму підготовки бакалаврів дошкільної освіти названого університету [12], орієнтуючись на Британську Національну програму дошкільної освіти, її цілі [9, с. 9–11]. Модулі курикулуму, орієнтуючись на Національну програму дошкільної освіти дають можливість: визначити навички та вміння, необхідні для професійної діяльності; розуміти вплив сприятливих умов середовища на навчання дитини; розуміти важливість гри у розвитку та навчанні дітей; вивчити передумови сучасного забезпечення освіти та догляду за дитиною у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії та за кордоном; визначити потенційні шляхи кар'єри фахівця дошкільної освіти.

Модуль «Розвиток дитини» допоможе усвідомити як дитина розвивається в ранньому дитинстві згідно з Національною програмою дошкільної освіти, якою визначено такі сфери розвитку: спілкування; фізичний розвиток; особистісний, соціальний та емоційний розвиток дітей [9, с. 6; 4].

Майбутні фахівці дошкільної освіти Уельського університету Свонсі при вивченні модулів: «Дошкільна освіта в суспільстві», «Вивчення творчості та критичного мислення», «Вивчення технології дошкільної освіти», «Використання гри у дошкільній освіті», «Мова та культура дитини», «Використання інформаційних комп'ютерних технологій в дошкільній освіті», «Навчальна практика епохи цифрових технологій», «Професійна

практика» здійснюють підготовку до роботи з дітьми раннього віку, керуючись курикулумом підготовки бакалаврів дошкільної освіти [13], який складено відповідно до Британської Національної програми дошкільної освіти [9]. У межах названих модулів студенти вивчають: способи навчання грамотності, математики через мистецтво, музику, драматичну гру; способи навчання завдяки ігровій діяльності, навчання через гру; роль мови у формуванні культури з акцентом на мову та культурну спадщину валлійців.

Особливу увагу студенти звертають на використання цифрових технологій у навчальному процесі, зокрема, з'ясовують як інформаційні комп'ютерні технології можуть допомогти вивчити валлійську мову, як інформаційні комп'ютерні технології пов'язані з немовлятами, маленькими дітьми, ознайомлюються з мультимедальними способами взаємодії дітей з однолітками та дорослими – людино-машинною взаємодією в інтересах; у результаті студенти формують власну педагогічну позицію стосовно впливу цифрових технологій на сучасне навчання, вони використовують технології комп'ютерного інтерфейсу для участі в онлайн – дискусіях із студентами та викладачами раннього дитинства Нової Зеландії з метою обговорення ролі фахівця дошкільної освіти на міжнародному рівні. Слід зазначити, що мета модуля «Розвиток дитини» полягає в тому, щоб студенти розглянули питання розвитку дитини від народження до підліткового віку (активний розвиток проти пасивного, неперервність розвитку), а також розглянули сучасні теорії з проблем розвитку дитини, вимоги до якого подано у першому розділі Британської Національної програми дошкільної освіти [9; 13].

Визначивши особливості підготовки майбутніх учителів дошкільної освіти у закладах вищої освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що аналізуються, до навчання дошкільнят у чотирьох сферах (грамотність, математика, розуміння світу, мистецтво та дизайн), розглянемо подібні й відмінні ознаки такої підготовки.

Подібні ознаки підготовки вчителів дошкільної освіти в університетах Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Розглядаючи спільні ознаки зазначимо, що модулі різних навчальних закладів, хоч і маючи різну назву («Основи грамотності та математики: розвиток дітей з математики та англійської мови» – Нотінгем Трент; «Вивчення сучасних перспектив дітей дошкільного віку» – Бірмінгем Сіті; «Мова та культура дитини» – університет Свонсі; «Навчальна програма 0–7 років» та програма «Підходи до навчання» – Мідлсекський університет), але представляють вивчення навчальних програм ранньої освіти та ключовий етап першого розділу Національної програми. Спільні ознаки відмічаємо в модулях («Розвиток дітей дошкільного віку за допомогою гри» – Нотінгем Трент; «Основи педагогіки, навчання та гри» – університет Бірмінгем Сіті; «Дослідження ролі гри в навчальному процесі» – Мідлсекський університет; «Використання гри у дошкільній освіті» – університет Свонсі), адже за допомогою гри майбутні вчителі вивчають як здійснювати навчання і розвиток дітей дошкільного віку. Завдяки опануванню модулів: «Професійна підготовка» (університет Бірмінгем Сіті), «Професійна практика» (університет Свонсі), «Професійна практика раннього віку» (університет Нотінгем Трент), «Рефлексивно професійна практика» (Мідлсекський університет), майбутні вчителі дошкільної освіти вивчають ключові питання підготовки, набувають професійні вміння та навички роботи з дітьми, знайомляться з когнітивними, соціальними, фізичними, мовленнєвими напрямами раннього розвитку дитини.

Відмінні ознаки підготовки вчителів дошкільної освіти в університетах Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Модулі: «Робота з батьками і дітьми» – університет Бірмінгем Сіті, «Робота в

партнерстві з батьками» – університет Нотінгем Трент, «Участь сім'ї та громади в дошкільній освіті» – університет Свонсі допомагають студентам переглянути теорії проведення досліджень, що лежать в основі роботи партнерства, усвідомити цінність роботи з сім'ями та дітьми раннього віку. Однак слід зазначити, що подібного модуля немає у Мідлсекському університеті. Тому ми його віднесли до групи «відмінні ознаки». До цієї групи нами віднесено й модулі, назви яких подібні, а функції, які виконують студенти різних ЗВО в процесі опанування названими модулями, відрізняються («Розвиток дитини» – університет Свонсі, який дозволяє студентам розглянути сучасні теорії, актуальні питання розвитку дитини від народження до підліткового віку; «Розвиток дітей дошкільного віку за допомогою гри» – університет Нотінгем Трент, який дає можливість майбутнім учителям дошкільної освіти вивчити цикл спостереження та планування, використовуючи різні методи та враховуючи інтереси дітей дошкільного віку; «Розвиток дитини» – університет Бірмінгем Сіті, який допомагає студентам усвідомити як відбувається фізичний, особистісний та соціальний розвиток дітей і в ранній період; «Ранній розвиток дитини» – Мідлсекський університет, який дозволяє студентам застосовувати ціннісний підхід до спостереження за маленькими дітьми, використовуючи різні методи і визначаючи етапи, досягнути дитиною).

Можна відмітити й характерні ознаки підготовки вчителів дошкільної освіти в окремих університетах Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Так, для університету Бірмінгем Сіті є наявність у кирикулумі підготовки бакалаврів модуля «Міжнародні навчальні програми», який при його виборі дасть можливість майбутньому фахівцеві оволодіти міжнародними навчальними програмами та порівняннями між підходами до навчання, їх подібностями та відмінностями; а також модуля «Глобальне та майбутнє дитини», який при його виборі допоможе вивчити можливості майбутнього дитинства – майбутніх технологій, соціальних медіа, пов'язаних із дитинством в усьому світі. Названі модулі дають можливість оволодіти студентам міжнародними програмами, пов'язаними із дитинством. У кирикулумі підготовки бакалаврів дошкільної освіти Мідлсекського університету наявний вибірковий модуль «Освіта та соціальний світ», який орієнтовано на тих, хто хоче глибоко теоретично оволодіти питаннями освіти та взяти участь у розробці нових модулів – змінити освіту на краще. В кирикулумі підготовки бакалаврів дошкільної освіти університету Свонсі студенти вивчають обов'язкові модулі: «Дошкільна освіта в суспільстві», «Вивчення технологій дошкільної освіти», «Використання ІКТ в дошкільній освіті», «Навчальна практика в епоху цифрових технологій», завдяки чому студенти можуть критично оцінити вплив цифрових технологій на навчальну практику, брати участь в онлайн-дискусіях з іноземними колегами для обговорення ролі фахівця дошкільної освіти на міжнародному рівні; у них формується власна педагогічна позиція стосовно впливу цифрових технологій на навчання, вони ознайомлюються з мультимодальними способами взаємодії дітей з однолітками та дорослими.

Слід зазначити, що в університетах Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії: університет Шеффілд Халлат (Sheffield Hallat University), Університет східного Лондона (University of East London), Шеффілдський університет (University of Sheffield) та ін. статус фахівця дошкільної освіти можна здобути й шляхом дистанційної освіти [14].

Схарактеризуємо навантаження студентів курсу «Підготовка вчителя дошкільної освіти» різних університетів Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

В університеті Бірмінгем Сіті в процесі підготовки вчителя дошкільної освіти загальне навантаження студентів складається з годин контактів у класі, незалежної

діяльності з навчання та оцінювання. Кожен кредит зараховується до загального часу навчання близько 10 годин.

Студент в середньому розраховує на навчання упродовж 1200 годин на рік, адже навчальним планом передбачено кредитів обов'язкових по 100 на рік (1000 годин) та плюс по 20 кредитів вибіркових, плюс ще 200 годин – всього на навчальний курс 3600 годин. Зазначені години розбиваються на різні види діяльності, які здійснює студент: практичні, віртуальне середовище навчання, лекції, семінари, групові проекти, відвідування різних заходів, екскурсії (відвідування художніх галерей та музеїв) [15]. Студент здійснює такі види діяльності:

- заплановане навчання, яке включає лекції, практичні заняття і семінари, а також час контактів, визначений у розкладі;

- направлене навчання, яке включає навчання на основі роботи, онлайн діяльність;

- самостійне навчання.

Методи оцінювання знань студентів не багаточисельні: екзамени непередбачені; на курсові роботи відведено 66 %, на індивідуальні співбесіди та презентації – 33 % [12].

В університеті Нотінгем Трент при проходженні курсу «Вчителя дошкільної освіти» (бакалавр) навчальна діяльність включає: майстерні, семінари, зовнішні візиту, запрошені спікери, індивідуальні та групові заняття, спрямовані навчальні завдання, самостійне навчання, навчання на основі роботи, індивідуальні заняття. На семінарах, у малих групах та ін. проводяться дискусії, де можна ділитися ідеями, їх обговорювати, розвивати; розвивати критичне мислення, компетентності. При вивченні курсу широко використовується віртуальне навчальне середовище університету, включаючи електронне навчання [16]. До речі, університет Нотінгем Трент має інтерактивні онлайн-курси, що мають значні переваги: всебічні відео-лекції, що дають можливість повністю зануритися у зміст програми; інтерактивні завдання, що пропонують більш цікаве навчання; соціальна взаємодія, що забезпечує взаємодію з колегами всього світу [10; 17]. Навчальним планом передбачено 280 обов'язкових кредитів і ще 2 модулі без визначення кредитів на III курсі з педпрактики раннього віку дитини [11].

Що стосується методів оцінювання знань майбутніх фахівців дошкільної освіти, то зазначимо, що знання оцінюються переважно результатами виконаної наукової роботи на кожному курсі – по 100 %.

Для підготовки бакалаврів дошкільної освіти у Мідлсекському університеті на кожний модуль навчального плану припадає 30 кредитів (1 кредит становить 10 годин навчального часу). На навчання майбутнім учителями дошкільної освіти передбачено 360 кредитів (3600 годин) – по 1200 годин на кожен навчальний рік. Визначено час на навчання та оцінювання, а також на самостійне навчання для кожного рівня навчання студентів, що представлено в таблиці.

Таблиця 1- Кількість годин, відведених на аудиторне та самостійне навчання в Мідлсекському університеті

Форма навчання	Рівень навчання		
	4	5	6
Аудиторне навчання	300 год	291 год	266 год
Самостійна робота	900 год	910 год	934 год

Джерело: таблиця складена на основі джерела [11]

Як видно із даних, представлених у таблиці, кількість годин, передбачених на аудиторне навчання, з підвищенням навчального рівня зменшується, а кількість часу, відведеного на самостійну роботу збільшується. На нашу думку значна кількість годин самостійної роботи і їх збільшення відбувається у зв'язку із збільшенням обсягу наукової роботи.

Форми і методи навчальної роботи представлені: лекціями, семінарами, польовими роботами, зустрічами

одина на один та в малих групах із тьюторами, роботою з онлайн підручником, самостійною роботою; заняття відбуваються з активною участю студентів. Зокрема, семінари являють собою інтерактивну форму навчання, де студенти беруть участь у групових дискусіях щодо тем занять за підтримки їхнього викладача. Методи оцінювання знань студентів творчі, надзвичайно різноманітні: презентації, невелика кількість іспитів та тестів, есе, доповіді, співбесіди, навчальні проекти, відгуки, які студент може обговорити з тьютором, написання резюме, курсові роботи.

Визначено відсоток курсу, оцінений курсовою роботою:

Рівень 4 – 75 % курсова робота, 25 % практичні іспити

Рівень 5 – 81 % курсова робота, 13 % письмові іспити, 6 % практичні іспити

Рівень 6 – 100 % курсова робота [11].

Отже, в процесі підготовки бакалаврів дошкільної освіти в Мідлсекському університеті широко використовуються різні форми навчання, методи оцінювання; значна увага приділяється виконанню студентами наукової роботи, на навчання передбачено 360 кредитів.

Для підготовки бакалаврів дошкільної освіти в університеті Свонсі на кожний модуль на першому й другому курсах припадає по 20 кредитів, на третьому – по 20 і по 40, тобто по 120 кредитів на рік. Всього на підготовку студентів передбачено навчальним планом 360 кредитів [13]. Форми й методи навчальної роботи майбутніх фахівців дошкільної роботи представлені: на першому курсі – лекціями, практичними заняттями, на другому – переважно семінарами, групою роботою, на третьому – проведення вивчення матеріалу методами дослідження, науковою роботою чи проходженням практики, а також навчання шляхом проведення семінарів та групової роботи. Що стосується методів оцінювання знань студентів, слід зазначити, що вони багаточисельні й творчі: портфоліо, електронне портфоліо, презентація (індивідуальна, постерна, групова), курсові проекти, есе, інтернет опитування, інтернет-дискусії, реферати, індивідуальна рефлексія, випускна наукова робота, папка документів за результатами педпрактики, іспити зведені до мінімуму.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Схарактеризувавши навчальне навантаження майбутніх фахівців дошкільної освіти з курсу «Підготовка вчителя дошкільної освіти» що аналізуються, нами визначено їхні подібні ознаки (побудова дошкільної освіти за блоково-модульним принципом; мала кількість або й відсутність іспитів, методи навчання, визначення завдань для наукової роботи на кожному курсі, зарахування до загального часу 1 кредиту близько 10 годин, використання віртуального навчального середовища й відмінні: у кількості кредитів на один модуль (у Мідлсекському університеті кожний модуль розбивається на тридцять кредитів, а в університетах Свонсі, Бірмінгем Сіті й Ноттінгем Трент – на 20 і 40 кредитів); у кількості кредитів, передбачених на навчання упродовж 3 років (в університеті Ноттінгем Трент – 280 кредитів, у інших – по 3600 кредитів на весь період навчання); у методах оцінювання, які передбачені в курикулумах (в університетах Свонсі й Мідлсекському вони багаточисельні, творчі і надзвичайно різноманітні; в університеті Бірмінгем Сіті більша увага звертається на виконання наукових робіт, а в університеті Ноттінгем Трент на кожному курсі результативність навчання визначає наукова робота).

Порівнюючи модулі курикулумів підготовки бакалаврів дошкільної освіти досліджуваних університетів щодо підготовки фахівців до навчання дошкільнят, нами визначено їхні спільні ознаки (певні модулі представляють навчальні програми ранньої освіти, а також ключовий етап першого розділу Британської Національної програми дошкільної освіти; окремі модулі сприяють

підготовці майбутніх учителів дошкільної освіти до навчання і розвитку дітей за допомогою гри; інші – зокрема, з когнітивними, соціальними, фізичними, мовленнєвими напрямками раннього навчання дошкільнят; відмінні ознаки (модуль, що знайомить студентів з роботою в партнерстві у трьох університетах передбачений, в одному відсутній; модулі, назви яких подібні, а функції, які здійснюють студенти різних закладів вищої освіти в процесі вивчення змісту модулів, відрізняються); виокремлено й характерні ознаки для окремих університетів (в університеті Бірмінгем Сіті студенти можуть опанувати міжнародними програмами, в університеті Свонсі добре поставлено питання використання цифрових технологій, в Мідлсекському один модуль передбачає глибоке оволодіння питаннями освіти, щоб її змінити на краще).

Перспективи подальших розвідок із напрямку вбачаємо у виокремленні прогресивного досвіду розвитку дошкільної освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зарубіжна система вищої освіти: навч. посібн. / авт.–упоряд. М. І. Гагарін. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 102 с.
2. Пискунов А. Ф. Двухступенчатая модель и кредитная система в высшем образовании США и Западной Европы: опыт для постсоветских стран. Аналитический обзор состояния и международных тенденций развития систем образования. 2004. № 9 (июль-сентябрь). URL: http://charko.narod.ru/tekst/an9/3_1.html (дата звернення: 12.08.2004).
3. Сисоева С. О., Кристончук Т. С. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: навч. посіб. для студ. ВНЗ. НАПН України, Київ, ун-т ім. Б. Грінченка. Рівне: Овід, 2012. 351 с.
4. Соколова А. В. Професійна підготовка вчителя у системі педагогічної освіти Англії і Шотландії: Дис... канд. наук: 13.00.01. / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2009. 175 с.
5. Третько В. Зміст освітніх програм професійної підготовки магістрів міжнародних відносин в університетах Великої Британії. Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Вид. відділ ЧНУ імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2012. С. 91–94.
6. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності: монографія. Київ: Вища школа, 1997. 180 с.
7. Козак Л. В. Сучасна дошкільна освіта: європейський досвід розвитку / Л. В. Козак. Освітлогічний дискурс. 2017, № 3–4. С. 235–251.
8. Мельник Н. І. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки дошкільних педагогів у країнах Західної Європи: дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04; 13.00.08 / Уманськ. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2017. 622 с.
9. Department for Education. Early Years Foundation Stage (EYFS). 2017. 31 p
10. Nottingham Trent University Course Specification. URL: <https://www.ntu.ac.uk/study-and-courses/courses/find-your-course/education/pg/2019-20/pgce-early-years-initial-teacher-training>
11. Early Childhood Studies BA Honours. URL: <https://www.mdx.ac.uk/courses/undergraduate/early-childhood-studies-degree>
12. Birmingham City University. URL: <https://www.bcu.ac.uk/>
13. Swansea University. URL: <https://www.swansea.ac.uk/the-university/>
14. Early Childhood Degrees. URL: <https://www.whatuni.com/degree-courses/search?subject=early-childhood>
15. Birmingham City University. URL: <https://www.bcu.ac.uk/>
16. Course Specification. Nottingham Trent University. URL: https://www.ntu.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0035/754685/BA-Hons-Early-Years-Course-Specification-201920.pdf
17. Nottingham Trent University. URL: <https://www.ntu.ac.uk/>

UDC 37(091)(477): 501: 51-3: 511-33: 510: 512-005

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0005

**МАТЕМАТИЧНА ОСВІТА: ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

© 2020

ResearcherID: AAC-9439-2020

ORCID: 0000-0002-6952-0093

Хить Руслана Григорівна, аспірант кафедри загальної
педагогіки та дошкільної освіти

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(82100, Україна, Дрогобич, вулиця І. Франка, 24, e-mail: hrys1987@gmail.com)*

Анотація. Удосконалення викладання математики в закладах вищої освіти України неможливе без детального вивчення історії математичної освіти у другій половині ХХ ст. Не менш важливими є передумови її розвитку у вищій школі. У статті розглянуто особливості математичної освіти і науки, проаналізовано праці вчених-математиків, які були основоположниками математичної думки. Зроблено порівняльний аналіз годин, виділених на математичні дисципліни в системі професійних і середніх навчальних закладів досліджуваного періоду в системі сучасної освіти України. Проведено порівняльний історичний аналіз програм з математики для середніх і вищих навчальних закладів. У дослідженні узагальнено і систематизовано передумови розвитку, а також фактори, що вплинули на особливості становлення математичної освіти в Україні. На основі історичних документів та наукової літератури подані окремі важливі історичні відомості про розвиток математичної освіти у вищих закладах у другій половині ХХ ст. Проаналізовано базові тенденції, що історично склалися у вищій школі у вказаний період, та напрямки розвитку і поступової розбудови математичної освіти. У радянські часи розвиток математики відбувся в таких умовах, коли педагогічні заклади вищої освіти не готували справжніх професіоналів своєї справи. Випускники, в основному, добре засвоювали історію Комуністичної партії Радянського Союзу та основи марксистсько-ленінської філософії, а не фахові дисципліни. Це також відбилося і в зменшенні кількості годин, виділених на математичні дисципліни. Період незалежності ознаменувався перебудовою у шкільництві та вищій школі, у цей час розпочалася епоха відродження математичної науки. Потреба у висококваліфікованих спеціалістах значно збільшилася, що і призвело до поглибленого вивчення математики, зокрема, математики як науки. Зазначимо, що на розвиток математичної освіти аналізованого періоду значно вплинули суспільно-політичні чинники, а також відставання від світової науки через недостатнє фінансування наукових досліджень та слабку матеріально-технічну базу. У статті ми також поділили вивчення математики на дві частини (первинну і вторинну), які відрізняються затребуваністю суспільства і результатами освіти.

Ключові слова: освіта, математика, математична освіта, передумови розвитку, вища освіта, заклад вищої освіти, математична підготовка, друга половина ХХ століття, навчальні плани фізико-математичних спеціальностей.

**MATHEMATICAL EDUCATION: THE PREREQUISITES FOR ITS DEVELOPMENT
AND ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER
EDUCATION IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XX CENTURY)**

© 2020

Khyt Ruslana Grigoryevna, post-graduate student of General Pedagogy
and Pre-school Education Department

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(82100, Ukraine, Drohobych, Ivan Franko street, 24, e-mail: hrys1987@gmail.com)*

Abstract. It is impossible to improve the situation of mathematical education in the higher education institutions of Ukraine without a detailed study of the history of mathematics in the second half of the XX century. Equally important are the preconditions for its development in higher education. The peculiarities of mathematical education and science, the mentioned scientists-mathematicians, researchers who were the founders of mathematical thought. The comparative analysis of hours allocated to mathematical disciplines in the system of professional and secondary mathematical knowledge of the specified period and modern education in Ukraine is conducted. A comparative historical analysis of mathematics programs for secondary and higher education was conducted. Also, on the basis of the Slavic State Pedagogical Institute the subjects of mathematics were selected and the number of hours for their study was analyzed. The article summarizes and systematizes the prerequisites for development, as well as the factors that influenced the peculiarities of the formation of mathematical education in Ukraine. On the basis of historical documents and scientific literature, some important historical information on the development of mathematical education in higher education institutions in the second half of the XX century is presented. The basic tendencies which have historically developed in higher education in the specified period and directions of its development and gradual development are analyzed. The development of mathematics took place at a time when higher education pedagogical institutions did not prepare true teachers of their own business, and graduates were those who had mastered the history of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU). This was also the case in reducing the number of hours allocated to mathematical subjects. But the end of the 80-s – the beginning of the 90-s was marked by the fact that there were changes in school and high school, and the era of the revival of science began. The need for highly skilled specialists has increased significantly, which has led to an in-depth study of mathematics, and in particular, mathematics as a science. In the article, we have divided the study of mathematics into two parts (primary and secondary), which differ in society and educational outcomes. The path to the development of mathematical education was played by the then-present vision of the situation, from the then socio-political state, as well as the lagging behind the present science through a weak material and technical base.

Keywords: education, mathematics, mathematical education, prerequisites for development, higher education, institution of higher education, mathematical training, second half of XX century, curricula of physical and mathematical specialties.

**МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ И ОРГАНИЗАЦИЯ
УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
УКРАИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)**

© 2020

Хить Руслана Григорьевна, аспирант кафедры общей педагогики
и дошкольного образования*Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франка
(82100, Украина, Дрогобыч, улица Ивана Франка, 24, e-mail: hrysl987@gmail.com)*

Аннотация. Усовершенствование преподавания математики в заведениях высшего образования Украины невозможно без детального изучения истории математического образования во второй половине XX в. Не менее важными являются предпосылки ее развития в высшей школе. В статье рассмотрены особенности математического образования и науки, проанализированы труды ученых-математиков, которые были основоположниками математической мысли. Сделан сравнительный анализ часов, выделенных на математические дисциплины в системе профессиональных и средних учебных заведений исследуемого периода в системе современного образования Украины. Проведен сравнительный исторический анализ программ из математики для средних и высших учебных заведений. В исследовании обобщенно и систематизировано предпосылки развития, а также факторы, которые повлияли на особенности становления математического образования в Украине. На основе исторических документов и научной литературы поданы отдельные важные исторические сведения о развитии математического образования в высших заведениях во второй половине XX ст. Проанализированы базовые тенденции, которые исторически сложились в высшей школе в указанный период, и направления постепенного развития математического образования. В советские времена развитие математики происходило в таких условиях, когда педагогические заведения высшего образования не готовили настоящих профессионалов своего дела. Выпускники, в основном, хорошо усваивали историю Коммунистической партии Советского Союза и основы марксистско-ленинской философии, а не профессиональные дисциплины. Это также отразилось и в уменьшении количества часов, выделенных на математические дисциплины. Период независимости ознаменовался перестройкой в средней и высшей школе, в это время началась эпоха возрождения математической науки. Потребность в высококвалифицированных специалистах значительно увеличилась, что и привело к углубленному изучению математики, в частности, математики как науки. Отметим, что на развитие математического образования анализируемого периода значительно повлияли общественно-политические факторы, а также отставания от мировой науки через недостаточное финансирование научных исследований и слабую материально-техническую базу. В статье мы также разделили изучение математики на две части (первичную и вторичную), которые отличаются востребованностью общества и результатами образования.

Ключевые слова: образование, математика, математическое образование, предпосылки развития, высшее образование, заведение высшего образования, математическая подготовка, вторая половина XX века, учебные планы физико-математических специальностей

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Українська математична освіта пройшла довгий і складний шлях розвитку. Передумови її дослідження з'явилися ще наприкінці XIX – початку XX століття в працях відомих дослідників, вчених-математиків. Серед них виділимо К. А. Андреева (автора багатьох історико-біографічних нарисів про українських математиків) [1], М. С. Ващенко-Захарченко (дослідника з історії геометрії) [2], М. М. Бубнова і В. П. Єрманов (дослідників з історії математики) [3], В. П. Єрманов [4] та інші. Початок XX ст. ознаменований бурхливим відродженням української науки. Це був той час, коли математична освіта почала набирати своїх обертів та поступово утверджувалася, як самостійна наука. Одними з перших почали проводити дослідження з історії математичних дисциплін в Українській академії наук (УАН). Президент академії В. І. Вернадський [5] досить глибоко розумів історію математичної науки та став засновником Комісії з історії математичних знань (1921 р.). Зазначимо, що математику, як науку, важко дослідити, вивчити, тому що вона не тільки становить мову науки, але й є джерелом уявлень, аналогій, тверджень, абстракцій, концепцій. За своїм змістом вона носить «нестандартний» характер і має свої специфічні методи та алгоритми, які є не кожного доступні. Не можемо не згадати основоположника математичної культури В. Й. Левицького [6] – провідного математика Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке плідно працювало над розвитком української наукової думки. При вказаному товаристві була створена математико-природописна-лікарська секція. Члени секції здійснювали велику наукову роботу з популяризації математичних і природничих знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість досліджень у сфері розвитку математики, як науки, по-Хуманитарні Балканські дослідження. 2020. Т. 3. № 1(7)

треба у додаткових наукових пошуках заставляє глибше проаналізувати зміст математичної освіти, завдання розбудови системи вищої освіти України, а також здобутки та поразки реформаторських зусиль цього періоду. Вищу математичну освіту досліджували досить широко М. Л. Бакланова, яка у своїй науковій діяльності розглядала стан і проблеми сучасної математичної освіти, а також її подальші перспективи [7]; І. П. Васильченко також робив аналіз сучасної математичної освіти і стверджував, що «у цілому ми ще не знаємо, як потрібно найбільш ефективно й економічно навчати математики при сучасних до неї вимогах» [8, с. 34]; О. В. Куделіна розглядала процес навчання математики у розвитку технологічних та професійних компетентностей студентів, здійснювала роз'яснення у формах і методах планування навчального матеріалу [9]; О. І. Скафа аналізувала у підручниках з математики проблему формування розв'язку вирішення ряду задач евристичними методами [10], Ю. В. Триус працював також над математичною логікою, розвитком інформаційних технологій і систем, які можна використовувати у галузі науки, і, в основному, розглянув проблеми та перспективи математичної освіти [11]; В. О. Швець також спробував доступно пояснити вищу математичну освіту і це пов'язано із великим багажем знань – в його творчості близько 200 публікацій [12]. Хоча в українській науці становлення математичної освіти вже було предметом досліджень, однак доводиться констатувати відсутність цілісної картини розвитку математичної науки та детального аналізу історичних здобутків у розвитку математичної науки та освіти другої половини XX століття.

Обґрунтування актуальності дослідження. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю мати цілісну об'єктивну картину розвитку математичної науки на різних етапах розвитку. Варто звернутися до історичних праць дослідників, освітньої бази, навчально-методичного забезпечення аналізованого часу для розуміння розвитку математичної освіти на сучасному рівні, по-черпнути важливі моменти з досліджень вітчизняних

математиків-науковців. Важливо поширити наукові знання досліджуваного періоду, сприяючи тим самим пошуку нових методів викладання і навчання математичних дисциплін у закладах вищої освіти України.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті Метою нашого дослідження є аналіз та узагальнення тенденцій розвитку математичної освіти, а також її розвитку у вищих закладах України загалом.

Постановка завдання. Зробити аналіз та систематизацію розвитку математичної освіти другої половини ХХ ст., а також на основі навчальних планів, матеріально-технічної бази, архівних джерел сформуванню ширше бачення організації навчальної роботи у вищих педагогічних закладах вказаного історичного періоду.

Методи, методики та технології, що використовувалися. У написанні статті ми використовували такі методи та методики, як аналіз наукової, історичної літератури досліджуваного періоду, а також вивчали інформаційні джерела. Під час дослідження даної теми неодноразово звертались до передового педагогічного досвіду, робили аналіз навчальних планів та законодавчих документів.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Рівень математичної культури того чи іншого народу в різні епохи певною мірою відображав і рівень його математичних знань, які здобувались у середніх і вищих школах.

Важливою передумовою розвитку математики, у тому числі у закладах вищої освіти України, було підвищення якості викладання математичної освіти. У вищих навчальних закладах СРСР переважно не надавалася педагогічна освіта, їхня діяльність була зосереджена на підготовці наукових кадрів. Науковці, вивчаючи історичний досвід, почали також досліджувати суть та зміст в організації та методах навчання студентів-математиків.

Щоб отримати повне уявлення про розвиток сучасної математичної освіти у другій половині ХХ ст., нам необхідно детальніше дослідити історію розбудови математичної освіти, згадати видатних математиків, які працювали у сфері вдосконалення математичної науки України: М. М. Боголюбова [13], В. М. Глушкова [14], Б. В. Гнеденка [15], М. М. Крилова [16], Я. Б. Лопатинського [17] та інші. Роки їхньої творчої діяльності припали на часи радянської влади, коли закласти міцний фундамент для розвитку сучасної математики було надзвичайно складно. Однак творчі напрацювання згаданих вчених-математиків мають стати відомими прийдешнім поколінням.

Для більш ширшого розкриття теми дослідження, ми використали програми закладів вищої освіти, методичні посібники, наукову літературу, довідники з математики та іншу довідкову джерельну базу.

Математичну освіту, а зокрема математичну підготовку у закладах вищої освіти, можемо зробити розподіл на дві частини:

- 1) первинну математичну підготовку, тобто таку підготовку, яка відповідає потребам закладу вищої освіти;
- 2) вторинну математичну підготовку – це підготовка, яка забезпечить високий рівень математичних знань, необхідних для кваліфікованого спеціаліста, для майбутньої професійної діяльності у школах, ліцеях, гімназіях та ін.

Звідси можемо зробити певне твердження, що вторинна математична підготовка буде складнішою для засвоєння і подальшого застосування.

Знаменним у розвитку математичної думки став період другої половини ХХ ст., який був епохою розробки запитів з історії математики, розв'язання актуальних проблем, створення нових ідей, розвитку супералгебри та інших важливих математичних фактів і тверджень. Математика ХХ ст. ознаменувалася величезною кількі-

стю теорій, предметом вивчення яких є абстрактні об'єкти. Проте, незважаючи на зростаючий рівень абстракції сучасної математики, слід завжди пам'ятати, що витокami й корінням її була об'єктивна реальність. Яскравим свідченням цього є виникнення в 40-х роках ХХ ст. нової математичної теорії – кібернетики, матеріальним втіленням якої стали електронні обчислювальні машини (ЕОМ).

Питанням розвитку математичної освіти в період після Другої світової війни приділялося чимало уваги. Це питання піднімалося і під час відбудови зруйнованих шкіл та вищих навчальних закладів. У 1958 році Верховною радою СРСР було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [18], в якому йшлося про подальший розвиток університетської освіти, в тому числі, планувалося значно збільшити випуск спеціалістів за новими програмами математичних наук. У 1969 році постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС був затверджений документ «Про підготовку кадрів у СРСР у галузі прикладної математики», де запропоновано введення спеціальності «Прикладна математика» [19, ст. 64]. Концепція спеціальності «Прикладна математика» була розроблена академіком М. О. Лаврентьевим на початку 60-х років ХХ ст. [20].

У 70-х роках школи Львівщини відчули потребу у вчителів математики. Ця обставина зумовила потребу більш активніше набирати студентів у вузи математичного напрямку. Період з 1985 по 1992 рік був насичений революційними подіями в галузі освіти. Утвердження демократії у суспільстві стало основою багатьох позитивних змін, що сприяли розвитку науки, техніки та ін. У 1990 р. в рамках Радянського Союзу, деканів педагогічних вищих закладів України запросили на два тижні в Міністерство освіти і науки (МОН) для роботи над створенням нових навчальних планів спеціальностей. Почали активно проводитись Всеукраїнські наукові конференції, з'їзди вчителів, Всеукраїнські семінари для удосконалення вчителів з проблем методики викладання математики.

Що стосується методики математики, то саме вона досліджує процеси вивчення математики на всіх рівнях – з першого класу і до вищої школи, адже це «наука про математику як навчальний предмет і закономірності навчання математики» [21].

У 1960-ті роки, крім традиційних математичних дисциплін алгебри, геометрії, математичного аналізу, для студентів спеціальності «Математика» також читались курси з аналітичної і проективної геометрії, теорій функцій дійсної і комплексної змінної, диференціальних рівнянь, функціонального аналізу.

На математичних, а пізніше на фізико-математичних факультетах, здійснювалася підготовка вчителів з таких спеціальностей: «Математика», «Математика і фізика», «Фізика і математика». Враховуючи вимоги часу та необхідність підготовки вчителів з нових спеціальностей, у 1985 р. було введено спеціальність «Математика та інформатика».

Зробимо аналіз навчальних планів (згідно таб. 1), за якими проводилася підготовка студентів Слов'янського державного педагогічного інституту (СДПІ) та виберемо з них лише ті спеціальності, які стосуються математичного напрямку.

Згідно із наведених вище даних, історію математики не вивчали спеціальності «Вчитель математики та фізики» (навчальні плани II та III), та «Вчитель математики, інформатики та обчислювальної техніки» (навчальний план I).

Вказані навчальні плани були затверджені у 1991 році. Варто зазначити, що тоді на вивчення математичних дисциплін відводилася досить мала кількість годин. Але поступово цей процес покращувався, і ми встановили ще одну закономірність, що, починаючи з 1998 року затверджувались навчальні плани, в яких, для прикладу,

на навчальну дисципліну із «Шкільного курсу математики з методикою її викладання» відводилося велику кількість годин, а особливо для таких спеціальностей, як «Вчитель математики та інформатики» (864 год.) – навчальний план IV, «Вчитель математики та основ інформатики» (810 год.) – навчальний план VI, VIII, «Вчитель математики та основ економіки» (810 год.) – навчальний план IX. Отже, VIII та IX навчальні плани, які були затверджені Вченою радою СДПІ від 08. 07. 1999 р., сприяли більш глибокому засвоєнню математичних наук.

Таблиця 1 – Навчальні плани фізико-математичного факультету 90-х років ХХ ст. із загальною кількістю годин

Навчальний план	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Навчальна дисципліна									
Шкільний курс матем. з методикою її викладання	166	174	460	864	702	810	702	810	810
Історія математики	42	-	-	54	108	108	108	108	108
Математична логіка та теорія алгоритмів	-	-	-	108	108	108	108	108	108
Алгебра і теорія чисел	570	306	410	216	540	594	594	594	594
Математичний аналіз	518	436	430	648	828	900	828	900	828
Диференціальні та інтегральні рівняння	-	-	80	108	-	162	-	162	-
Дискретна математика	-	-	-	216	-	108	-	108	-
Геометрія	140	260	430	540	540	594	594	594	594
Теорія функцій	-	-	-	162	-	162	-	162	-
Теорія ймовірностей та математична статистика	-	-	60	216	108	162	108	162	108

* Складено за даними навчальних планів *Слов'янського державного педагогічного інституту* [22].

1991 року законом «Про заходи з розвитку договірних відносин у підготовці спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» [23] було затверджено, що вищі і середні навчальні заклади освіти з 1991 року самостійно виділяють обсяг і структуру підготовки молодих спеціалістів із врахуванням загальнодержавних потреб та перспектив розвитку регіонів.

Починаючи з 2001/2002 навчального року відбувся перехід загальної середньої школи на нові Типові навчальні плани (наказ Міністерства освіти і науки України від 25. 04. 2011 року № 342). Вищим навчальним закладом України I рівня акредитації було запропоновано врахувати наступні зміни: математику, як навчальну дисципліну, вивчати із мінімальною кількістю годин, яка становить 204 год. для технічних, технологічних та економічних спеціальностей, і для спеціальностей культури і мистецтва – 150 год., а вже для молодшого спеціаліста дозволялося здійснювати їх інтеграцію. У додатку до листа МОЯ України вказувався перелік спеціальностей: «6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Математика» (бакалаври) і «5.080202 Прикладна математика» (спеціаліст) – це за напрямом підготовки «0101 Педагогічна освіта». [24]

Упродовж зазначеного періоду розвитку математичної освіти, можемо визначити таку специфіку, яка складалася історично в педагогічних вищих закладах України, а саме, що «...понад 68 % ректорів мали технічну та фізико-математичну освіту і лише 10 % мали економічну та юридичну освіту» [25, с. 29]. Особливістю розвитку освіти і науки другої половини ХХ ст. була переважність навчальних планів насиченим матеріалом, який обтяжував навчальний процес. Умови навчання у закладах вищої освіти України були передбачені такі основні завдання:

- оволодіти практичною підготовкою для однієї або кількох спеціальностей;
- навчальні плани складалися за такою складовою: психолого-педагогічний рівень, спеціальний, а також соціально-економічний;
- оволодіти знаннями з історії Комуністичної партії Радянського Союзу, та основами марксистсько-ленінської філософії, а не фаховими дисциплінами.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Аналіз історико-педагогічної літератури дає можливість зрозуміти, що проблема вищої математичної освіти займає особливе місце у працях дослідників.

Проаналізувавши праці вказаних вище науковців, бачимо, що їхні дослідження стосувалися питань розвитку математичної освіти, пов'язаних з її розвитком і становленням, тим самим дають змогу докладно вивчити історико-педагогічні проблеми вказаного періоду. Таким чином, порівнюючи отримані нами результати з результатами у інших дослідженнях педагогів-науковців, математиків-дослідників, маємо можливість удосконалити підходи для навчання, виховання і розвитку прийдешнього покоління, що сприятиме поглибленню розуміння історичного досвіду і доцільністю його використання в освітньому просторі. При вивченні літератури відомих математиків, можемо сказати, що їхній внесок у розвиток математичної освіти безцінний. Він слугує фундаментом для розбудови кращої підготовки та організації навчально-виховного процесу. Науковці у свій час мали могутній творчий потенціал у галузі математичних наук, і тим самим робили досить важливі для світової науки відкриття на стику нелегких історичних років. Можемо також говорити, що відбулося поступове оновлення бази педагогічної та методико-математичної думки в історичному розрізі часу.

ВИСНОВКИ
Висновки дослідження. Отже, можемо зробити наступні висновки та узагальнення: зростаючий рівень математичних знань, зокрема і математичної освіти, почався із запровадженням навчальних програм вже з 80-х років ХХ століття. Хоча ще й досі залишається необхідністю демократизація освітньої математичної сфери, але вже відбулося формування та реформа вищої педагогічної школи.

В загальному у 50–60-х роках ХХ ст. освіта вчителів, у тому числі і вчителів математики, проходила у педагогічних вузах та університетах за навчальними планами, які були уніфікованими.

Впродовж 1976–1980 рр. на виконання постанови ЦК КПРС «Про основні напрями діяльності Академії педагогічних наук СРСР» відбувся перехід до загальної середньої освіти молоді, були розв'язані актуальні питання тогочасної науки, а також зусиллями науковців вищої педагогічної школи було докладано максимум зусиль у розвитку педагогіки та психології.

Узагальнюючи все вище сказане, можемо впевнено говорити, що математична освіта пройшла досить великий шлях у своєму розвитку, і ті знання, які даються у педагогічних вузах є фундаментом професійної діяльності випускників. Щоб вирішити основні проблеми вищої математичної освіти, слід її розглядати у потоці тих проблем, які виникають у конкретному історичному періоді. У визначений нами період, для організації навчально-виховного процесу у ЗВО необхідно забезпечити відповідне наповнення навчальних планів кількістю годин математичними дисциплінами, а також не робити розриву між рівнем знань випускників шкіл і вимогами вузів.

Можемо констатувати, що на сучасному етапі перед вітчизняними вищими педагогічними закладами стоїть головне завдання – удосконалити матеріально-технічні засоби навчання, продовжувати розвивати математичну науку і формувати універсальні знання, вміння та навички.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Реформування системи вищої освіти ставить нові вимоги, що вимагають удосконалення рівня знань і зобов'язують до детального опрацювання надбань вчених-математиків досліджуваного періоду.

Вивчення і дослідження кардинальних змін – реорганізаційних, реформаторських – в освітній сфері мають характерні особливості і несуть свої специфічні прояви у розвитку математичної культури, освіти і науки, які вимагають подальшого ґрунтовнішого аналізу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44121 (дата звернення 03. 02. 2020)
2. До 190-річчя від дня народження Михайла Єгоровича Ващенко-Захарченка (1825–1912). Педагогічний музей України. Національна академія педагогічних наук України. URL: http://pmi.in.ua/virtual-exhibitions/190_rokiv_vachenko_zaharchenko/ (дата звернення 07. 02. 2020)
3. Бубнов Микола Михайлович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 10. 02. 2020)
4. Commemoration of V. P. Yermakov. National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute». URL: <https://kpi.ua/en/2017-03-16-ermakov> (дата звернення 10. 02. 2020)
5. Він заснував Академію наук. До 150-річчя Володимира Вернадського. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2013/03/12/117329/> (дата звернення 03. 02. 2020)
6. Володимир Левицький – основоположник української математичної культури. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2019. 152 с.
7. Триус Ю. В., Бакланова М. Л. Проблеми і перспективи вищої математичної освіти. Факультет інформатики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. URL: <https://www.ii.pnu.edu.ua/zbirnyk-kosn/zbirnyk-10/2009-11-27-12-10-09207> (дата звернення 13. 02. 2020)
8. Васильченко І. П. Сучасна математика та її викладання. Вища школа. 2001. № 6, с. 33–37.
9. Куделіна О. В. Розвиток технологічних та професійних компетентностей студентів в процесі навчання математики. URL: <http://enpuii.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/663/1/11.pdf> (дата звернення 10. 02. 2020)
10. Прач В. С. Донецький національний технічний університет, факультет КИТА, кафедра вищої математики. URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=PYZW09MAAAAJ&hl=ru> (дата звернення 13. 02. 2020)
11. Триус Ю. В. Каталоги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D1%83%D1%81%20%D0%AE\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D1%83%D1%81%20%D0%AE$) (дата звернення 10. 02. 2020)
12. Василь Олександрович Швець: біобібліографічний покажчик до 65-річчя від дня народження та 47-річчя науковопедагогічної діяльності / Міністерство освіти і науки України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова та ін.; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова, С. Ю. Мазур, Л. В. Швець. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 171 с., портрети. (Серія: «Вчені НПУ ім. М. П. Драгоманова»).
13. Боголюбов Микола Миколайович. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL: <http://www.univ.kiev.ua/ua/gen-inf/osobystosti/bogolubov/> (дата звернення 18. 02. 2020)
14. Глушков Віктор Михайлович. Інформаційні технології в Україні. Історії та особистості. URL: <http://ua.uacomputing.com/persons/glushkov/> (дата звернення 18. 02. 2020)
15. Гнеденко Борис Володимирович. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30657 (дата звернення 18. 02. 2020)
16. Крилов Микола Митрофанович. Національна академія наук України. Інститут математики. URL: <https://www.imath.kiev.ua/famous/?n=krylov&lang=ua> (дата звернення 18. 02. 2020)
17. Лопатинський Ярослав Борисович. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=56426 (дата звернення 18. 02. 2020)
18. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР: Закон СССР от 24 декабря 1958 г. Ст. 32, роз. IV. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5337.htm (дата звернення 09. 02. 2020)
19. Лебедь Г. М. Генеза змісту фахової підготовки майбутніх програмістів у політехнічних навчальних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Херсон, Тернопіль, 2018. 265 с.
20. Головка В. В. ЛАВРЕНТЬЄВ Михайло Олексійович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lavrentev_M_O (дата звернення: 03. 02. 2020)
21. Столяр А. А. Педагогика математики: учеб. пос. для физ.-мат. фак. пед. ин-тов. Мн.: выш. шк., 1986. 414 с.
22. Навчальні плани 1990-1993 рр., 1997 р., 1998 р., 1999 р. Слов'янського державного педагогічного інституту: Навчальні плани. Слов'янськ: архів ДВНЗ «ДДПУ». 120 с., 147 с., 120 с., 123 с., 50 с.
23. О мерах по развитию договорных отношений в подготовке специалистов с высшим и средним специальным образованием Закон СССР от 08 февраля 1991 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_18167.htm (дата звернення: 09. 02. 2020)
24. Про аналіз навчального процесу у вищих навчальних закладах у 2001/2002 навчальному році. № 1/9 - 261 від 19. 07. 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-261290-01/sp:java-> (дата звернення: 03. 02. 2020)
25. Фініков Тарас. Загальний огляд системи вищої освіти

України. URL: www.irf.ua/files/ukr/programs_edu_ep_333_ua_hegfv.doc.
(дата звернення: 04. 02. 2020)

UDC 378.018.8:33-051

DOI: 10.34671/SCH.NBR.2020.0401.0006

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕРЕВІРКИ АВТОРСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

© 2020

ORCID: 0000-0003-2667-6589

Кірдан Олександр Петрович, кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри економіки та соціально-поведінкових наук
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
(20300, Україна, Умань, вулиця Садова, 2, e-mail: kirdan_alex@ukr.net)

Анотація. У статті представлено результати експериментальної перевірки авторської педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів та ефективність організаційно-педагогічних умов її забезпечення. Апробація структурно-функціональної моделі партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємства-стейкхолдера за виокремлених організаційно-педагогічних умов включала реалізацію мотиваційного, організаційно-змістового, діяльнісного і оцінювально-результативного блоків. Результати, отримані на констатувальному етапі, підтвердили припущення щодо переважання достатнього та середнього рівнів якості професійної підготовки магістрантів – майбутніх економістів. Аналіз за допомогою χ^2 -критерію Пірсона не виявив статистично значимих розбіжностей між виділеними експериментальними і контрольними групами, що підтвердило їх однорідність за складом. На формуальному етапі педагогічного експерименту експериментально перевірено робочі гіпотези, концептуальні положення, педагогічну систему забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів шляхом посилення партнерської взаємодії в освітньому процесі здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємств-стейкхолдерів; апробовано організаційно-педагогічні умови успішного функціонування структурно-функціональної моделі педагогічної системи. Аналіз ефективності реалізації моделі і сукупності організаційно-педагогічних умов відбувся за допомогою порівняння результатів на констатувальному та формуальному етапах. Сформована експертна група зафіксувала позитивну динаміку розподілу магістрантів за рівнями якості їх професійної підготовки у всіх експериментальних групах протягом педагогічного експерименту. Статистичний аналіз із застосуванням χ^2 -критерію Пірсона показав значимі відмінності між контрольними та експериментальними групами на формуальному етапі. Зроблено висновок, що реалізована на практиці модель партнерської взаємодії в освітньому процесі здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємств-стейкхолдерів довела свою ефективність і доцільність застосування в сукупності зі всіма виокремленими організаційно-педагогічними умовами.

Ключові слова: педагогічний експеримент, констатувальний та формуальний етапи, організаційно-педагогічні умови, професійна підготовка, майбутні економісти, якість професійної підготовки, авторська педагогічна система, структурно-функціональна модель.

RESULTS OF THE EXPERIMENTAL INSPECTION OF THE AUTHOR'S PEDAGOGICAL SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE ECONOMISTS

© 2020

Kirdan Oleksandr Petrovich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Economics and Social-Behavioral Sciences,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(20300, Ukraine, Uman, Sadova street, 2, e-mail: kirdan_alex@ukr.net)

Abstract. The article presents the results of experimental verification of the author's pedagogical system of training of future economists and the effectiveness of organizational and pedagogical conditions for its provision. Methods used: empirical: conversation, observation, questioning, questioning, testing, self-evaluation, peer review method, pedagogical experiment (ascertaining and formative stages); statistical: methods of mathematical statistics for the analysis of experimental data, determining the reliability of the obtained. The testing of the structural-functional model of partnership interaction between higher education applicants, higher education institutions and stakeholder enterprises under separate organizational and pedagogical conditions included the implementation of motivational, organizational, content, activity and evaluation and performance blocks. The results obtained at the ascertaining stage confirmed the assumption that the future economists would exceed the sufficient and average levels of quality training for undergraduates. It is stated that in the control and experimental groups there are practically no applicants for higher education, in which the criteria are formed at a low level. Analysis, using Pearson's χ^2 test, revealed no statistically significant differences between the experimental and control groups, which confirmed their homogeneity in composition. At the formative stage of the pedagogical experiment, the working hypotheses, conceptual provisions, pedagogical system of quality assurance of future economists' training were experimentally tested by enhancing the partnership cooperation in the educational process of higher education applicants, higher education institution and employer-stakeholder; organizational and pedagogical conditions for successful functioning of the structural and functional model of the pedagogical system were tested. The analysis of the effectiveness of the model implementation and the set of organizational and pedagogical conditions was made by comparing the results at the ascertaining and formative stages according to the four distinguished criteria for assessing the quality of training of future economists. The formed expert group recorded the positive dynamics of the distribution of undergraduates by the quality levels of their vocational training in all experimental groups during the pedagogical experiment. Statistical analysis, using Pearson's χ^2 test, revealed significant differences between the control and experimental groups at the formative stage. It is concluded that the model of partnership interaction in the educational process of higher education applicants, higher education institutions and stakeholder enterprises has been put into practice and proved to be effective and expedient to be used in combination with all the distinct organizational and pedagogical conditions.

Keywords: pedagogical experiment, ascertaining and formative stages, organizational and pedagogical conditions, professional training, future economists, quality of professional training, author's pedagogical system, structural and functional model.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ АВТОРСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ЭКОНОМИСТОВ

© 2020

Кирдан Александр Петрович, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедры экономики и социально-поведенческих наук
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины (20300, Украина, Умань, улица Садовая, 2, e-mail: kirdan_alex@ukr.net)

Аннотация. В статье представлены результаты экспериментальной проверки авторской педагогической системы профессиональной подготовки будущих экономистов и эффективности организационно-педагогических условий ее обеспечения. Апробация структурно-функциональной модели партнерского взаимодействия соискателей высшего образования, учреждения высшего образования и предприятия-стейкхолдеров за выделенных организационно-педагогических условий включала реализацию мотивационного, организационно-содержательного, деятельностного и оценочно-результативного блоков. Результаты, полученные на констатирующем этапе, подтвердили предположение о преобладании достаточного и среднего уровня качества профессиональной подготовки магистрантов – будущих экономистов. Анализ с помощью χ^2 -критерия Пирсона не выявил статистически значимых различий между выделенными экспериментальными и контрольными группами, что подтвердило их однородность по составу. На формирующем этапе педагогического эксперимента проверено рабочие гипотезы, концептуальные положения, педагогическую систему обеспечения качества профессиональной подготовки будущих экономистов путем усиления партнерского взаимодействия в образовательном процессе магистрантов, высшего учебного заведения и предприятий-стейкхолдеров; апробированы организационно-педагогические условия успешного функционирования структурно-функциональной модели педагогической системы. Анализ эффективности реализации модели и совокупности организационно-педагогических условий происходил посредством сравнения результатов на констатирующем и формирующем этапах педагогического эксперимента. Сформированная экспертная группа зафиксировала положительную динамику распределения магистрантов по уровням качества их профессиональной подготовки во всех экспериментальных группах. Статистический анализ с применением χ^2 -критерия Пирсона показал значимые различия между контрольными и экспериментальными группами на формирующем этапе. Сделан вывод, что реализованная в образовательном процессе модель партнерского взаимодействия магистрантов, высшего учебного заведения и предприятий-стейкхолдеров доказала свою эффективность и целесообразность применения в совокупности со всеми выделенными организационно-педагогическими условиями.

Ключевые слова: педагогический эксперимент, констатирующий и формирующий этапы, организационно-педагогические условия, профессиональная подготовка, будущие экономисты, качество профессиональной подготовки, авторская педагогическая система, структурно-функциональная модель.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Нині проблема забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів набуває актуальності у контексті самооцінювання закладами вищої освіти власних освітніх програм як складника нового механізму акредитації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалася аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У дослідженнях вітчизняних науковців схарактеризовано низку актуальних питань професійної підготовки економістів. Так О. Грибанова дослідила процес формування соціальної компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки в коледжі [1]. У дисертаційній роботі Т. Столяренко досліджено процес формування готовності майбутніх економістів до прогностичної діяльності засобами інформаційно-комунікаційних технологій [2]. У 2016 р. Г. Ковальчук захищено вагому докторську дисертаційну роботу на тему: «Теоретико-методичні засади технологій навчання економічних дисциплін в системі неперервної освіти» [3]. У дисертаційній роботі І. Белкіним досліджено педагогічні умови використання ділових ігор у професійній підготовці менеджерів маркетингових комунікацій у вищому навчальному закладі [4]. Формування ціннісного ставлення до професійної діяльності майбутніх економістів у процесі вивчення фахових дисциплін стало предметом наукового пошуку Г. Тимошук [5]. У ґрунтовній дисертаційній роботі Ю. Ткач схарактеризувала теоретичні і методичні засади фундаменталізації професійної підготовки майбутніх економістів [6]. У попередніх дослідженнях ми проаналізували стан професійної підготовки майбутніх економістів у системі неперервної освіти [7], схарактеризували авторську концепцію та педагогічну систему професійної підготовки майбутніх економістів [8].

Обґрунтування актуальності дослідження. Суттєве практичне значення досліджуваної нами проблеми

спонукало до впровадження у процес професійної підготовки магистрантів – майбутніх економістів авторської педагогічної системи, що структурно і функціонально передбачає посилення партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємств-стейкхолдерів.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Мета статті – експериментально перевірити результативність авторської педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів та ефективність організаційно-педагогічних умов її забезпечення.

Постановка завдань. Експериментально перевірити результативність організаційно-педагогічних умов педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів; апробувати структурно-функціональну модель педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів.

Методи, методика та технології, що використовувалися. Методи, що використовувалися: емпіричні: бесіда, спостереження, анкетування, опитування, тестування, самооцінювання, метод експертної оцінки, педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний етапи); статистичні: методи математичної статистики для аналізу експериментальних даних, визначення достовірності отриманих.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На етапі здійснення пілотажного етапу експерименту було досліджено стан професійної підготовки майбутніх економістів у закладах вищої освіти та окреслено основні проблеми, а саме: ширше залучати до викладання у закладах вищої освіти фахівців-практиків та роботодавців; своєчасно оновлювати інформаційне, матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу; привести зміст освітніх програм та навчальних планів до потреб майбутньої професійної діяльності; використовувати інноваційні форми, інтерактивні технології та активні методи викладання та навчання; увести наскрізну прак-

тичну підготовку, елементи дуальної форми здобуття освіти / дуального навчання [7].

Результати та аналіз пілотажного етапу експерименту актуалізували необхідність створення педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів, базованої на забезпеченні якості шляхом посилення партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та роботодавця-стейкхолдера, а також впровадження структурно-функціональної моделі її функціонування і дотримання організаційно-педагогічних умов.

З метою підтвердження ефективності впровадження авторської педагогічної системи професійної підготовки майбутніх економістів, було створено контрольні та експериментальні групи. До формульованого експерименту було залучено 331 магістрантів денної та заочної форм навчання. Розрахунок чисельності вибірки здобувачів вищої освіти здійснено на основі рекомендацій Е. Штульмана, з погляду якого, педагогічні експерименти, присвячені проблемам навчання, зокрема, перевірки дієвості авторських методик, визначено як дидактичні або частково методичні. Е. Штульман вказав, що обсяг контрольної та експериментальної груп для проведення паралельного педагогічного експерименту має становити не менше 24 осіб в кожній групі, оскільки за умовами математичної статистики після цієї цифри починається повторення результатів [9, с. 64]. У дослідженні «Методи досліджень у професійній педагогіці» А. Киверялг знаходимо аналогічні рекомендації щодо чисельності вибірок [10]. Тому вибірка є достатньою за кількістю для отримання достовірних результатів. Всього в організованому нами педагогічному експерименті взяли участь 331 магістрант закладів вищої освіти, 36 науково-педагогічних та адміністративно-управлінських працівників ЗВО та 12 представників підприємств-стейкхолдерів. Задля об'єктивного проведення формульованого етапу експерименту було залучено контрольні групи та експериментальні групи магістрантів із терміном навчання 1 рік 4 місяці. Відповідно до обраного нами експериментального плану, в контрольній групі освітній процес відбувався у традиційній формі, в експериментальній – впроваджувалась розроблена нами структурно-функціональна модель та організаційно-педагогічні умови, що дозволило порівняти рівень якості професійної підготовки на початку та в кінці експерименту. На наш погляд, такий експериментальний план найбільш достовірний та валідний й відповідає досліджуваній проблемі.

Для оцінки якості підготовки магістрантів під час реалізації моделі партнерської взаємодії нами було використано метод експертних оцінок. До складу експертної групи входили викладачі закладів вищої освіти (долучені до процесу викладання фахових дисциплін, керівники практики), представники адміністративно-управлінського складу ЗВО, керівники та провідні фахівці роботодавців-стейкхолдерів. Експериментальна робота із залученням роботодавців-стейкхолдерів до організації освітнього процесу дозволила нам підтвердити універсальність і дієвість наших пропозицій щодо посилення партнерської взаємодії, а також встановити її вплив на якість підготовки магістрантів. Завданнями експертної групи були: незалежна оцінка отриманих діагностичних результатів; фіксація змін; узагальнення отриманих діагностичних результатів і складання на їх основі експертних оцінок. Константувальний етап дослідження було проведено під час 1-го семестру навчання магістрантів, підсумковий діагностичний зріз – по завершенню практичної підготовки на другому випускному курсі у 3-му семестрі.

Структурні компоненти (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, особистісний і діяльнісний) якості підготовки магістрантів виступатимуть критеріями ефективності реалізації розробленої нами структурно-функціональної моделі та умов її успішного функ-

ціонування. Систематизація результатів констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи проходила на основі розроблених критеріїв оцінки. Рівень сформованості кожного з критеріїв визначався експертною комісією. Відповідно для кожного критерію виділені спеціальні показники, які дозволили визначити рівень якості професійної підготовки студентів: професійно-креативний – високий, професійно-продуктивний – середній, професійно-репродуктивний – достатній, адаптивно-репродуктивний – низький.

Аналізуючи дані зрізу на констатувальному етапі, акцентуємо, що у 5,79 % магістрантів виявлено низький рівень якості підготовки, у 39,67 % – достатній, у більшості магістрантів (50,41 %) домінує середній рівень і лише у 4,13 % виявлено високий рівень якості професійної підготовки за розробленими нами критеріями. На основі наведених даних можна констатувати, що у магістрантів – майбутніх економістів нейтральне відношення до навчальної та практичної професійної діяльності. Значна кількість магістрантів характеризуються низькою самооцінкою своїх можливостей у професійній економічній діяльності, не завжди відповідально підходять до виконання поставлених навчально-практичних завдань. В основному в магістрантів виникають труднощі у застосуванні набутих знань, умінь та навичок, упровадженні їх у практику діяльності за фахом. Тому, все викладене вище засвідчує необхідність підвищення якості професійної підготовки, насамперед, шляхом посилення практико орієнтованості освітнього процесу. Порівнюючи результати всіх груп між собою, ми переконалися, що розподіл магістрантів за виокремленими рівнями в них приблизно однаковий. Об'єктивне підтвердження наших припущень було отримано за допомогою χ^2 -критерію Пірсона, який спрямований на виявлення істотних статистичних відмінностей між групами.

На формульованому етапі педагогічного експерименту експериментально перевірено робочі гіпотези, концептуальні положення, педагогічну систему забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів шляхом посилення партнерської взаємодії в освітньому процесі здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та роботодавця-стейкхолдера; апробовано організаційно-педагогічні умови успішного функціонування структурно-функціональної моделі педагогічної системи.

Реалізація першої педагогічної умови передбачала використання інноваційних форм, видів та методів студент центрального навчання і викладання у професійній підготовці майбутніх економістів. Методичні засади професійної підготовки магістрантів – майбутніх економістів базовано на використанні технології навчання на засадах особистісної орієнтації освітнього процесу (особистісно зорієнтовані технології, технології індивідуалізації навчання); технології активізації та інтенсифікації діяльності студентів (ігрові технології, проблемне навчання, технології кейс-стаді) і технології навчання на підставі ефективності управління та організації навчального процесу (модульне навчання, кредитно-модульна технологія, модульно-рейтингова технологія, технологія дистанційного навчання) та ін., що сприяли підготовці майбутніх економістів із інноваційним типом мислення.

Реалізація другої організаційно-педагогічної умови передбачала застосування коуч-технологій у процесі виробничої практики на підприємстві, що дозволяє адаптувати освітній процес під індивідуальні особливості майбутніх економістів, зробити його ефективнішим, інтенсифікувати засвоєння магістрантами вмій та навичок, компетентностей, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Наявність підготовлених фахівців підприємств-стейкхолдерів, які виступають в ролі наставників та керівників практики від баз проходження практики, – це найважливіший компонент в

упровадженні коуч-технологій.

Під час виробничої практики наставники-коучі проводили індивідуальні бесіди з магістрантами, виявляли труднощі, що виникають в процесі виконання професійних обов'язків, допомагали адаптуватися в колективі підприємства-стейкхолдера, мотивували до самостійного виконання всього обсягу робіт, при цьому вносячи необхідні корективи. У цілому, застосування коуч-технологій наставниками дозволило сформулювати в магістрантів відповідальне відношення до практичної діяльності на базі підприємства-стейкхолдера і позитивне ставлення до майбутньої професійної діяльності. Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що реалізація даної педагогічної умови дозволила вибудувати партнерську взаємодію з підприємствами-стейкхолдерами, організувати систему неперервної професійної підготовки в умовах ступеневої освіти з наступним працевлаштуванням, підвищити якість професійної підготовки випускників-економістів, затребуваних на ринку із набутими компетентностями, що відповідають вимогам роботодавців.

Реалізація третьої організаційно-педагогічної умови – формування ціннісного ставлення здобувачів вищої освіти до майбутньої професійної економічної діяльності упроваджувалась за допомогою таких заходів, що реалізовувалися під час партнерської взаємодії закладу вищої освіти і підприємства-стейкхолдера: конкурс бізнес-планів; участь представників підприємства-стейкхолдера в позааудиторних виховних заходах, участь у роботі науково-методичного семінару; «День кар'єри» і «Ярмарок вакансій»; організація науково-дослідної роботи магістрантів з актуальних для підприємств-стейкхолдерів тем, результатом якої ставали захисти випускних кваліфікаційних робіт, публікації статей, виступи на конференціях, організованих учасниками партнерської взаємодії та ін. Всі заходи було спрямовано на формування емоційного, когнітивного і поведінкового компонентів ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності.

Таким чином, взаємодія закладу вищої освіти та роботодавця-стейкхолдера, здійснювалася з урахуванням розробленої нами структурно-функціональної моделі та сукупності організаційно-педагогічних умов її ефективного реалізації й передбачала включення магістрантів закладу вищої освіти у партнерську взаємодію, спрямовану на підвищення якості їх професійної підготовки. Необхідність і достатність реалізованих організаційно-педагогічних умов забезпечена їх теоретичним обґрунтуванням, адекватним змістовним наповненням, а також успішною практичною реалізацією.

Аналіз результатів підсумкового зрізу на формувальному етапі показав, що в експериментальних групах переважають магістранти з високим рівнем якості професійної підготовки за всіма виділеними критеріями: мотиваційно-ціннісному – 59,11 % магістрантів, когнітивному – 59,11 %, особистісному – 57,81 %, діяльнісному – 60,63 %. Для магістрантів із високим рівнем сформованості мотиваційно-ціннісного критерію характерні позитивні емоції щодо навчальної та практичної діяльності, виражене ціннісне ставлення до професійної діяльності за фахом, чітке усвідомлення своїх професійних перспектив, які вони пов'язують із майбутньою економічною діяльністю. Магістранти із високим рівнем сформованості когнітивного критерію мають сукупність професійних знань, умінь та компетентностей, достатні для ефективного виконання професійної діяльності, у них виявлено глибокі та міцні знання з освітніх компонентів, набули компетентностей щодо більшості економічних операцій відповідно фаху, переважають відмінні оцінки за контрольні завдання та іспити. У магістрантів із високим рівнем сформованості особистісного критерію представлені: адекватне оцінювання своїх можливостей під час виробничої практики, впев-

неність в її результативності, критична оцінка результатів, раціональна та організована поведінка. Найвищі результати зафіксовані у магістрантів експериментальних груп по діяльнісному критерію. Для таких магістрантів характерна висока якість виконання навчально-практичних завдань, застосування набутих теоретичних знань і умінь у практиці професійної діяльності, висока якість виконання завдань. Потенційні роботодавці від підприємств-стейкхолдерів високо оцінили їх практичний потенціал та відзначили, що із задоволенням приймуть таких випускників-магістрантів на роботу.

У контрольних групах у більшості магістрантів (56–60 %) зафіксовано середній рівень сформованості всіх виявлених нами критеріїв. Тривожним фактом є те, що у 22 % магістрантів зберігся достатній рівень якості підготовки. Для таких студентів характерно індиферентне відношення до навчальної та практичної діяльності, вони не усвідомлюють свою професійну роль, їх знань і умінь недостатньо для успішного виконання професійної діяльності, у них переважає низька самооцінка своїх можливостей у практичній діяльності за фахом, виконання практичних завдань викликають у них труднощі, характерною є низька якість виконання економічних операцій тощо. Дані групи магістрантів у перспективі з великою часткою ймовірності буде відчувати серйозні проблеми із працевлаштуванням за фахом.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Узагальнюючи викладене вище, можна констатувати, що реалізована нами модель партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти ат підприємства-стейкхолдера, а також виокремлені організаційно-педагогічні умови забезпечення реалізації моделі, безсумнівно, позитивно позначилися на якості професійної підготовки майбутніх економістів. Аналізуючи дані експериментального дослідження, ми виявили, що найбільш інтенсивна позитивна динаміка зареєстрована в групі, де, значна частка студентів суміщувала навчання та безпосередню практичну діяльність за фахом. У цій групі магістрантів із високим рівнем мотиваційно-ціннісного критерію на підсумковому зрізі формувального етапу виявлено на 65,22 % більше, ніж на констатувальному, когнітивного – на 69,57 %, особистісного – на 60,88 %, діяльнісного – на 69,56 %. Подібні зміни підтверджують позитивний вплив, упроваджених нами експериментальних факторів та доцільність введення елементів дуального навчання у професійній підготовці магістрів – майбутніх економістів. У контрольних групах також відзначена позитивна динаміка, але вона не настільки виражена і значна, як в експериментальних групах. У результаті застосування χ^2 -критерію Пірсона ми з'ясували, що між контрольними та експериментальними групами спостерігаються істотні відмінності. Ці результати дозволяють дійти висновку про те, що відмінності в рівнях професійної підготовки магістрантів у експериментальних та контрольних групах не є випадковими, їх спричинила реалізація розробленої нами структурно-функціональної моделі партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємств-стейкхолдерів та сукупність організаційно-педагогічних умов, що забезпечують її ефективне функціонування.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Професійна підготовка висококваліфікованого та конкурентоспроможного майбутнього економіста потребує партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємства-стейкхолдера. Розроблена авторська модель спрямована на інтенсифікацію цього процесу, а ефективність її реалізації забезпечена виявленими і обґрунтованими організаційно-педагогічними умовами. Апробація структурно-функціональної моделі партнерської взаємодії здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та підприємства-стейкхолдера за виокремлених організаційно-педагогічних умов включала

реалізацію мотиваційного, організаційно-змістового, діяльницького і оцінювально-результативного блоків. Результати, отримані на констатувальному етапі, підтвердили припущення щодо переважання достатнього та середнього рівнів розвитку критеріїв оцінки якості професійної підготовки магістрантів – майбутніх економістів. На формувальному етапі педагогічного експерименту експериментально перевірено робочі гіпотези, концептуальні положення, педагогічну систему забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів шляхом посилення партнерської взаємодії в освітньому процесі здобувачів вищої освіти, закладу вищої освіти та роботодавця-стейкхолдера; апробовано організаційно-педагогічні умови успішного функціонування структурно-функціональної моделі педагогічної системи. Сформована експертна група зафіксувала позитивну динаміку розподілу магістрантів за рівнями якості їх професійної підготовки у всіх експериментальних групах протягом педагогічного експерименту. Зафіксовані результати можуть бути отримані повторно при реалізації розробленої моделі і дотриманні організаційно-педагогічних умов її успішного функціонування.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку вбачаємо в апробації структурно-функціональної моделі та організаційно-педагогічних умов її забезпечення в професійній підготовці майбутніх економістів на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грибанова О. Формування соціальної компетентності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки в коледжі. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2019. 282 с.
2. Столяренко Т. Л. Формування готовності майбутніх економістів до прогностичної діяльності засобами інформаційно-комунікаційних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Харків, 2016. 20 с.
3. Ковальчук Г. О. Теоретико-методичні засади технологій навчання економічних дисциплін в системі неперервної освіти: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.09. Київ, 2016. 38 с.
4. Белкін І. В. Педагогічні умови використання ділових ігор у професійній підготовці менеджерів маркетингових комунікацій у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 Вінниця, 2017. 258 с.
5. Тимошук Г. В. Формування ціннісного ставлення до професійної діяльності майбутніх економістів у процесі вивчення фахових дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 Харків, 2015. 20 с.
6. Ткач Ю. М. Теоретичні і методичні засади фундаменталізації професійної підготовки майбутніх економістів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2018. 651 с.
7. Кірдан О. П. Результати дослідження стану професійної підготовки майбутніх економістів у системі неперервної освіти . Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи. Вип. 2 / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини [голов. ред. С. В. Совгіра]. Умань: Візаві, 2019. С. 59–66. DOI: <https://doi.org/10.31499/2706-6258.1.2019.178462>
8. Кірдан О. П. Концепція та педагогічна система результат-орієнтованої професійної підготовки майбутніх економістів. *Jurnalul Umanitar Modern*. 2018. № 1. С. 22–27.
9. Штульман Э. А. Специфика методического эксперимента. *Советская педагогика*. 1988. № 3. С. 61–65.
10. Кыверялг А. А. Методы исследований в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 335 с.

UDC 371.3:811.111

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0007

РОЗВИТОК МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ В УНІВЕРСИТЕТАХ США

© 2020

ResearcherID: AAD-7214-2020

ORCID: 0000-0002-2206-7113

Леврінц Маріанна Іванівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філології

*Закарпатський угорський інститут імені Ракоці Ференца II
(90202, Україна, Берегове, площа Кошута, 6, e-mail: marianna@kmf.uz.ua)*

Анотація. У статті досліджено дидактичні підходи до формування методичної компетентності майбутніх учителів-філологів у межах курсу методики викладання іноземних мов у США. Дослідження виконувалось із застосуванням низки емпіричних й теоретичних методів, основними серед яких є метод тематичного аналізу, контент-аналізу і порівняння. У дослідженні було проаналізовано зміст 25 навчальних програм з методики викладання іноземних мов та методики викладання англійської мови як другої. Тексти документів вивчалися у кількох аспектах: мета дисципліни, навчальні методи, прийоми, форми, вимоги, компетентності, на формування яких спрямовується вивчення дисципліни. З'ясовано, що означена дисципліна посідає ключові позиції у курикулумах програм підготовки вчителів-філологів, однак її змістове наповнення, дидактичні підходи і обсяги відрізняються. Згідно з результатами контент-аналізу популярними методами викладання означеної дисципліни є опрацювання студентами й обговорення фахової літератури (100 %), розроблення оригінальних навчальних матеріалів, планів уроків, тематичних модулів (88 %), застосування інформаційних технологій (84 %), спостереження за процесом навчання іноземної мови, шкільна педагогічна практика (72 %), практика у викладанні, мікрорекламування (68 %), написання статей, рецензій на навчальні матеріали (48 %), формулювання особистої філософії викладання (32 %), портфоліо (28 %), ведення рефлексивних журналів (28 %), застосування методу проєктів (16 %), відвідування й участь у науково-практичних конференціях (14 %), кейс-метод і дослідження в дії (по 4 %). Важливою тенденцією у формуванні методичної компетентності майбутніх учителів-філологів є орієнтація на виконання вимог стандартів навчання іноземних мов, а також підготовки й професійного розвитку педагогів. Сучасними підходами, які акцентуються під час вивчення методики викладання, є навчання іноземних мов через зміст навчальних дисциплін і шляхом виконання відповідних завдань. Основним підходом моніторингу навчальної успішності здобувачів педагогічної освіти в ході вивчення методики викладання іноземних мов є оцінювання на основі продуктивності.

Ключові слова: методика викладання іноземних мов, навчальна програма, фахова компетентність, учитель-філолог, іншомовна освіта, дидактичні підходи, США.

DEVELOPING FOREIGN LANGUAGE TEACHING COMPETENCE OF PROSPECTIVE TEACHERS IN THE US UNIVERSITIES

© 2020

Levrincs (Lőrincz) Marianna Ivanivna, candidate of pedagogical sciences,
associate professor of the Department of Philology

*Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education,
(90202, Ukraine, Berehove, Kosuth square, 6, e-mail: marianna@kmf.uz.ua)*

Abstract. The present paper explores didactic approaches to developing teaching competence of prospective language teachers at the foreign language methods course in the USA. In the study a number of empirical and theoretical research methods were employed, the main ones being the method of thematic analysis, content analysis and comparison. The study analyzed 25 syllabi of foreign language teaching course and teaching English as a second language. The research focused around several aspects of the syllabi: the purpose of the discipline, the teaching methods, techniques, forms, requirements, and the resulting competencies. It has been found that the methods course is a fundamental component of the curricula of the world languages teacher preparation programs of the American universities, but the course content, didactic approaches, scope, and the number of credit hours differ. Results of the content analysis indicate that the widespread methods of the aforementioned discipline are the analysis and discussion of the required readings (100 %), the development of original teaching materials, lesson plans, thematic modules (88 %), the use of information technologies (84 %), observation of the language teaching process, field experience (72 %), micro teaching (68 %), writing research papers, reviews, assessment of teaching materials (48 %), formulating a personal teaching philosophy (32 %), portfolio (28 %), maintaining reflexive journals (28 %), individual and group project (16 %), attending or participating in academic conferences (14 %), case study and action research (4 % each). An important tendency that transpired in the course of analysis is the discipline's orientation towards standards implementation including standards of teaching foreign languages and standards of teacher preparation. Finally, performance-based assessment is posited as one of the basic evaluation tools of the methods course.

Keywords: methods of foreign language teaching, syllabus, professional competence, prospective teacher, foreign language education, didactic approaches, USA.

РАЗВИТИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В УНИВЕРСИТЕТАХ США

© 2020

Леврінц Маріанна Іванівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філології

*Закарпатський угорський інститут імені Ракоці Ференца II
(90202, Україна, Берегове, площа Кошута, 6, e-mail: marianna@kmf.uz.ua)*

Анотація. В статті досліджено дидактичні підходи до формування методичної компетентності майбутніх учителів-філологів в рамках курсу методики преподавания иностранных языков в США. Исследование выполнялось с применением ряда эмпирических и теоретических методов, основными из которых являются метод тематического анализа, контент-анализа и сравнения. В исследовании было проанализировано содержание 25 учебных программ по методике преподавания иностранных языков и методики преподавания английского языка как второго. Тексты документов изучались в нескольких аспектах: цель дисциплины, учебные методы, приемы, формы, требования, компетентности, на формирование которых направляется изучение дисциплины. Выяснено, что дан-

ная дисципліна займає ключові позиції в програмах підготовки учителів-філологів, однак її зміст, дидактичні підходи та обсяги відрізняються. Згідно з результатами контент-аналізу популярними методами викладання вказаної дисципліни є обговорення наукової літератури (100 %), розробка оригінальних навчальних матеріалів, планів уроків, тематичних модулів (88 %), використання інформаційних технологій (84 %), спостереження, шкільна педагогічна практика (72 %), практика викладання, мікровикладання (68 %), написання статей, рецензії на навчальні матеріали (48 %), формулювання власної філософії викладання (32 %), портфоліо (28 %), ведення рефлексивних журналів (28 %), метод проектів (16 %), відвідування та участь в науково-практичних конференціях (14 %), кейс-метод та дослідження в дії (по 4 %). Важливою тенденцією є формування методичної компетентності майбутніх учителів-філологів як орієнтація на виконання вимог стандартів освіти іноземними мовами, а також підготовки та професійного розвитку педагогів. Сучасними підходами, які акцентуються при вивченні методики викладання, є навчання іноземними мовами через зміст навчальних дисциплін та виконання відповідних завдань. Основним підходом моніторингу успішності студентів педагогічного освіти є використання методики викладання іноземних мов як оцінки якості педагогічного освіти.

Ключові слова: методика викладання іноземних мов, навчальна програма, професійна компетентність, учитель-філолог, іноземна освіта, дидактичні підходи, США.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Невід'ємним елементом професійної компетентності вчителя іноземних мов (ІМ) є його методична підготовленість, підвалини якої закладаються у студентський період професійного становлення. Міцність професійного фундаменту визначається ефективністю підходів до формування загальної психолого-педагогічної й методичної компетентностей, які здійснюються під час вивчення відповідних фахових курсів, проходження шкільної педагогічної практики й завдяки злагодженій взаємодії учасників освітнього процесу. Важлива роль у визначенні підходів до формування професійної компетентності вчителів-філологів у США належить провідним фахівцям ЗВО (закладів вищої освіти), зокрема викладачам методики навчання ІМ, лінгводидактиці, а також учителям, які беруть участь в організації педагогічної практики [1, с. 167].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основними роботами, на які зорієнтовані аналітичні огляди, присвячені вивченню американського досвіду викладання методики, є К. Анґус [2], С. Бернс і К. Мелін [3], С. Донау, Д. МакАллін і Дж. Шрам [4], П. Гарсія [1], К. Гроссе [5], М. Вілбер [6] і деякі інші. Серед підходів, які користуються популярністю при підготовці вчителів ІМ у США, зокрема в розвитку методичної компетентності, є портфоліо або рефлексивне портфоліо як супровід до курсу методики викладання ІМ [7], електронне портфоліо [4], дослідження в дії [8], спостереження, самоспостереження із відеофіксацією [9], застосування інформаційних технологій [2; 4], колаборативна практика у викладанні, написання журналів [10] тощо. За свідченням американських учених, методика викладання ІМ є ключовою загальнообов'язковою дисципліною, з вивченням якої закладаються основи професійної методичної і психолого-педагогічної компетентності, відбувається теоретико-практичне озброєння майбутніх учителів, узагальнюються попередньо набуті професійні знання в розрізі практичного їх застосування у професійній діяльності.

Обґрунтування актуальності дослідження. Водночас, емпіричних напрацювань, в яких здійснено аналіз актуальних підходів до формування методичної компетентності вчителів ІМ у США, так і в інших країнах, є недостатньо. Відтак, постає необхідність у докладному вивченні дидактичних підходів до викладання курсів методики навчання ІМ з метою модернізації вітчизняної сфери іноземної педагогічної освіти.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Метою статті є вивчення підходів до формування методичної компетентності майбутніх учителів ІМ у США в межах курсу методики викладання ІМ.

Постановка завдання. Основними завданнями статті є аналіз стану вивченості проблеми формування Хуманитарні Балканські дослідження. 2020. Т. 3. № 1(7)

методичної компетентності вчителів-філологів у фаховій літературі та методів і прийомів, які застосовуються на заняттях з методики викладання ІМ, представлених у відповідних навчальних програмах американських ЗВО.

Методи, методики та технології, що використовувалися. Дослідження здійснено із застосуванням низки емпіричних методів, а саме тематичного аналізу, контент-аналізу, порівняння навчальних програм курсу методики викладання ІМ, а також теоретичних методів: аналізу, синтезу й узагальнення фахової й навчально-методичної джерельної бази сфери іноземної педагогічної освіти США.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

У царині підготовки вчителів-філологів у США методика викладання ІМ є основною дисципліною, з вивченням якої майбутні вчителі одержують систематизовану базу знань про навчання й учіння [4, с. 74]. За свідченням К. Гроссе, курс методики викладання ІМ є ключовим компонентом курикулу програм підготовки вчителів-філологів, які різняться за змістом, підходами й навчальними формами. Учена дослідила організаційно-змістові підходи до розвитку методичної компетентності студентів, проаналізувавши 157 навчальних програм із методики викладання ІМ у 144 університетах й коледжах США, акцентуючи увагу на меті, змісті, навчально-методичному забезпеченні курсу, вимогах, навчальних формах, методах, засобах, що використовуються в ході вивчення дисципліни, основній тематиці, кількості годин, виділених на її вивчення, методах оцінювання навчальної успішності. Серед шляхів оптимізації підходів до розвитку методичної компетентності автор називає ширше впровадження інформаційних технологій, написання журналів, тіснішу співпрацю й злагодженість у діях між університетом і школою та ін. [5].

У дослідженні М. Вілбер з вивчення особливостей розвитку методичної компетентності майбутніх учителів ІМ у США було здійснено аналіз навчальних програм курсів методики викладання ІМ та з'ясування думки викладачів означеної дисципліни. Згідно з міркуваннями науковця, занепокоєння викликає розрив між теоретичною і практичною підготовкою під час вивчення курсів методики, факт значної розбіжності у формуванні змісту фахових курсів методичного циклу, підходів до оцінювання навчальної успішності студентів та не завжди адекватний рівень професійної компетентності викладачів ЗВО [6, с. 94–96].

Подальший аналіз тенденцій у формуванні змісту і підходів до викладання означеної дисципліни виявив значну сфокусованість в вимогах освітніх стандартів професійної підготовки вчителів ІМ та стандартів вивчення ІМ, намагання узгодити чинну практику педагогічної освіти з регламентованими вимогами, а також ознайомлення студентів із документами стандартів навчання ІМ і шляхів їх реалізації у шкільному контексті [4]. Важливими аспектами загальної підготовки вчителів

лів-філологів є використання інформаційних технологій у ході вивчення методики викладання ІМ й інших дисциплін та значна зосередженість на формуванні іншомовної комунікативної компетентності [11].

У роботі К. Ангус, якою вивчались особливості формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ у США, зокрема методичної, представлено застосовані різнобічні підходи, а саме колаборативна практика у викладанні, ознайомлення із фаховою науково-емпіричною літературою, зв'язаною із навчанням ІМ, розроблення педагогічного портфоліо, курси з розвитку академічного письма і науково-дослідницької компетентності, колаборативне написання статей або проектів із навчання ІМ, підготовка презентацій, членство у професійних профільних організаціях, дослідження в дії, презентація фахових статей або постерів, їх публікація, відвідування й участь у науково-практичних конференціях, кафедральних або загальноуніверситетських заходах [2, с. 38].

Згідно з результатами емпіричних розвідок серед аспектів, що викликають стурбованість викладачів курсів методики навчання ІМ й науково-педагогічної громадськості є недостатня кількість годин, виділених на вивчення дисципліни, обсяг якої в деяких університетах вивчається тільки протягом одного курсу. Як пояснює П. Гарсія, занадто насичений зміст курсу унеможливило якісне опрацювання навчального матеріалу [1, с. 176].

Серед деяких проблемних моментів у літературі підкреслюється надмірна зосередженість курсів методики викладання ІМ на практичних аспектах професійно-педагогічної діяльності вчителя-словесника, на конкретних прийомах і техніках навчання ІМ [12], пропонуючи слухачам готовий «набір трюків» [4, с. 81], без зваження процесуальної сторони професійного становлення майбутнього вчителя ІМ або ігноруючи емпіричну базу галузі лінгводидактики. Зауваженням П. Гарсія та ін. є також постійне оновлення вимог і підзвітності у підготовці вчителів ІМ, що призводить до жорсткіших обмежень у практиці викладання курсів методики. Однак, вищезгадані критичні зауваження було висловлено не всіма викладачами методики, що взяли участь в означеному дослідженні [1, с. 176].

З метою вивчення підходів до формування методичної компетентності майбутніх учителів ІМ в університетах США нами було здійснено аналіз навчальних програм групи споріднених курсів, присвячених вивченню проблем методики навчання ІМ. Дослідження виконувалось із застосуванням методів тематичного аналізу, контент-аналізу і порівняння. Загалом, було проаналізовано 25 навчальних програм із 19 університетів США, в яких здійснюється підготовка майбутніх учителів ІМ. Вибірка навчальної документації представлена університетами із різних штатів країни, яку було генеровано методом зручності. Згідно з логікою дослідження, тексти документів вивчались у кількох аспектах, а саме: мета вивчення дисципліни, навчальні методи, прийоми, форми, вимоги, компетентності, які повинні сформуватись унаслідок вивчення курсу. Нами було проаналізовано курси методики викладання ІМ та методики викладання англійської мови як другої. На підставі тематичного аналізу навчальної документації курсу методики було встановлено, що основними завданнями й цілями, які переслідують вивчення дисципліни, є ознайомлення студентів із сучасними теоріями й емпіричними надбаннями в галузі засвоєння ІМ, методами, прийомами навчання ІМ та вмінням застосовувати їх у практичній професійно-педагогічній діяльності, розвиток рефлексії над викладанням, застосування інформаційних технологій, побудова навчального процесу відповідно до вимог стандартів навчання ІМ, планування навчального процесу, оцінювання навчальної успішності учнів, розроблення й оцінювання навчальних матеріалів.

У ході дослідження було з'ясовано, що основними формами навчання, які використовуються під час вивчення означеної дисципліни, є лекції, практичні заняття, індивідуальна й самостійна робота, кооперативне навчання,

метод проектів, групова дискусія, зворотний зв'язок, мікровикладання та ін. Оцінювання навчальної успішності студентів відбувається на основі продуктивності, тобто в остаточну кількість балів за дисципліну зараховується виконання кількох видів робіт (наприклад, звіт на основі спостереження, плани уроків, написання проектів, портфоліо, статей, рефлексивних журналів та ін.).

Аналіз змісту навчально-методичної документації вможливив виокремлення різноманітних методів і прийомів, які використовуються у навчальному процесі. Найпоширенішим методом є ознайомлення із навчальним матеріалом і його подальшим обговоренням, тобто студенти напередодні заняття самостійно опрацьовують указану викладачем фахову літературу у визначеному порядку, після чого в ході дискусії з основних питань на заняттях демонструють обізнаність із темою. За результатами нашого дослідження, означений метод застосовується у 100% ЗВО, що ввійшли до вибірки. Однак, прийоми опрацювання прочитаного дещо різняться. Наприклад, в Університеті Вашингтона і Лі студенти пишуть синопсис прочитаного, ведуть журнал обов'язкового для вивчення матеріалу. У багатьох університетах студенти готують презентації на основі опрацьованих тем, виступаючи в ролі експертів з обраної теми.

Доволі поширеним методом є написання різнопланових статей на основі критичного аналізу фахової літератури (оглядових, дискусійних, аналітичних, критичних тощо) або рецензій на статті й навчально-методичні видання. Для прикладу, в Університеті Ешленд студенти зобов'язані підготувати три статті із обов'язковим обґрунтуванням концептуальних положень, на які спирається автор, виявляючи обізнаність із науково-емпіричною базою галузі: перша стаття присвячується обґрунтуванню необхідності вивчення ІМ; друга стаття є критичним оглядом фахової літератури з обраної теми; в останній статті майбутній учитель представляє план власного професійного розвитку.

В Університеті Делавера студенти протягом періоду вивчення курсу методики поетапно працюють над написанням фахової статті у визначений спосіб під керівництвом викладача. У кінці року студенти здають завершені наукові статті, бал за які виконання яких зараховується в остаточний результат іспиту. В Університеті Канзаса студенти зобов'язані підготувати дві дискусійні статті (reaction paper), кожна на 7–9 сторінок. У Коледжі Мідлбері студенти готують одну аналітичну статтю. У коледжі Дженесео (м. Нью-Йорк) студенти готують критичну статтю обсягом три сторінки. В Університеті Мічигана студенти пишуть емпіричну статтю, на основі якої дають показовий урок. Розповсюдженим є також написання рецензій на навчально-методичні видання. Згідно з результатами нашого дослідження, означений метод застосовується в Університеті Маямі, в Коледжі Дженесео, в Університеті Вейна, в Мічиганському Університеті, в Канзаському Університеті та ін.

Цінність означених методів і прийомів полягає у формуванні науково-дослідницької компетентності, у закладенні основ уміння вести пошукову роботу, що за сприятливих умов може перерости у потребу до поглиблення й удосконалення дослідницьких умінь. Подібні навчальні прийоми дозволяють формувати практичні навички аналізу й обговорення праць науково-практичного характеру, накопичувати теоретичний і емпіричний потенціал галузі, оформлювати результати досліджень згідно з канонами науки і т. і.

На нинішньому етапі ідея залучення вчителів до науково-дослідної роботи набула широкої популярності й активно дискутується у фаховій літературі. Пріоритетом оновленого філософського бачення згідно з положеннями конструктивізму і критичної педагогіки у концептуалізації й розбудові педагогічної теорії є врахування сутності, природи і змісту професійних знань, накопичених власне вчителями у процесі практичного досвіду, який у поєднанні із результатами емпіричних розвідок і уза-

гальнень наукової спільноти пропонує більш виразну, не викривлену картину професійно-педагогічної діяльності. Нами узагальнено й систематизовано методи і прийоми формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ, які застосовуються під час вивчення методики викладання ІМ у ЗВО США (табл. 1).

Таблиця 1 – Методи і прийоми формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ, які застосовуються під час вивчення методики викладання ІМ у ЗВО США

Методи і прийоми формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ	Відсотки %
Опрацювання і обговорення фахової літератури	100
Розроблення навчальних матеріалів, конспектів уроків, тематичних модулів	88
Застосування інформаційних технологій	84
Спостереження за процесом навчання ІМ, шкільна педагогічна практика	72
Мікророзроблення, практика у викладанні	68
Написання статей, рецензій на статті й навчальні матеріали	48
Філософія професійної діяльності	32
Портфоліо	28
Рефлексивні журнали	28
Метод проектів	16
Відвідування й участь у науково-практичних конференціях	12
Кейс-метод	4
Дослідження в дії	4

**Складено автором*

Згідно з одержаними нами результатами, поширеним методом формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ є опрацювання й обговорення фахової літератури (100 %), розроблення навчально-методичних матеріалів, окремих видів завдань і планів уроків (88 %). У залежності від виділеної на вивчення дисципліни кількості академічних годин студенти готують власні дидактичні розробки, які варіюються за обсягом і застосовуваними прийомами. У переважній більшості ЗВО студенти розробляють авторські завдання для розвитку іншомовних компетентностей та один або два детальні конспекти уроків. У деяких програмах слухачі готують плани тематичних модулів. У Коледжі Дженесео студенти готують дев'ять планів уроків, а також 30 навчальних завдань, виходячи із 30-и цілей навчання ІМ. В Університеті Стенфорда студенти розробляють навчальний курс відповідно до оголошених контекстуальних потреб. В Університеті Вісонсін-Медісона студенти готують тематичний модуль, розрахований на 10 академічних годин, причому всі навчальні матеріали мають бути оригінальною роботою, а не плагіатом. Однією із інноваційних тенденцій є розроблення студентами планів он-лайнних уроків (Канзаський Університет, Делаверський Університет). Також, у всіх розглянутих навчальних програмах підкреслюється необхідність включення інформаційних технологій в освітній процес із вивчення ІМ, що слід відображати відповідним чином у планах уроків.

У контексті нашого дослідження значний інтерес представляє досвід формування портфоліо як однієї із умов зарахування кредитів за вивчення курсу методики викладання ІМ. Імпонує також практика розроблення електронного портфоліо, зокрема в Університеті Мічигана, в Коледжі Кортленд та Університеті Вірджинії. Приміром, в Університеті Делавера до змісту портфоліо входять по два завдання для розвитку мовних навичок (говоріння, слухання, читання, письмо), плани уроків (навчання граматичного матеріалу, культури, он-лайнного уроку, читання і т. і.) та есе, в якому студенти обґрунтовують власну філософію викладання. Важливим компонентом портфоліо є продуктивно-базований проект (performance-based project), головною метою якого є розвиток рефлексії майбутніх учителів, привернення їхньої уваги до наявних підходів оцінювання ефектив-

ності власної професійної і навчальної діяльності учнів. Працюючи над проектом, студенти навчаються збирати, обробляти, аналізувати і представляти дані, необхідні для оцінювання успішності навчання. Слухачі бакалаврату здійснюють спостереження за ходом уроків, опитування вчителів і учнів або за допомогою інших методів збору й аналізу даних. Слухачі також дають психолого-педагогічну характеристику одного або двох учнів, описують труднощі, з якими ті стикались під час навчання, оцінюють їхню академічну успішність. Студенти магістратури дають серію відкритих уроків і оцінюють навчальні досягнення учнів. Усі одержані дані фіксуються й представляються у вигляді визначених викладачем завдань і кінцевого звіту, що входить до портфоліо.

У більшості проаналізованих програм спостереження за уроками ІМ і шкільну педагогічну практику представлено як невід'ємну частину курсу методики викладання ІМ (у табл. 1. 72 %). Спостереження здійснюються безпосередньо в школі, а в деяких випадках на основі відеозаписів шкільних уроків. Поширеним прийомом є ведення журналів спостереження (Університет Маямі, Університет Джорджа Мейсона, Коледж Кортленда, Університет Мідлбері), аналіз уроків (Університет Делавера, Мічигана, Ешленд), звіт (Університет Мічигана, Вашингтона, Стенфорда, Ешленд).

Одним із продуктивних підходів до формування професійної компетентності майбутніх учителів ІМ є мікророзроблення. Згідно з одержаними нами результатами, проведення частини уроків або цілих уроків застосовується у 68 % проаналізованих програм. Практика у викладанні здійснюється на основі авторських дидактичних розробок студентів.

Педагогічно доцільною формою навчання вважаємо написання рефлексивних журналів та інших матеріалів, в яких студенти виражають власне філософське бачення майбутньої професійної діяльності. У ході цієї роботи застосовуються різноманітні навчальні прийоми. Наприклад, в Університеті Ешленда студенти пишуть самозвіт і рефлексивну статтю, де виражають бачення особистого професійного становлення й розвитку. В Університеті Мічигана студенти готують рефлексивне есе, в якому діляться досвідом практики викладання. В Університеті Вашингтона майбутні вчителі працюють над написанням журналу, в якому представляють результати рефлексивного осмислення, здобуті в ході вивчення методики викладання ІМ і спостереження за уроками ІМ. В Університеті Вірджинії студенти ведуть рефлексивний журнал. Написання есе стосовно особистої філософської позиції згадується у 32 % досліджених нами навчальних програм. Виконуються також такі види письмових робіт як автобіографія досвіду вивчення ІМ (Університет Джорджа Мейсона), теоретичне й емпіричне обґрунтування професійно-педагогічної філософської позиції (Університет Мічигана), есе, в якому виражаються погляди й переконання щодо професійно-педагогічної діяльності (Університет Вейна) тощо.

Інформаційні технології представлено абсолютною більшістю навчальних програм як невід'ємний елемент навчального процесу з курсу методики викладання ІМ, де студенти здобувають практичний досвід навчання із застосуванням сучасних мультимедійних засобів. Також на заняттях передбачено розвиток умінь застосування інформаційних технологій у процесі навчання ІМ у школі. Оскільки означений аспект професійної компетентності регламентується освітніми стандартами навчання ІМ й підготовки вчителів-філологів, цілком логічно, що озброєння студентів знаннями й умінями в галузі використання інформаційних технологій акцентується в усіх вивчених нами навчальних програмах. Включення інформаційних технологій є обов'язковим у всіх без винятку планах уроків, які готують студенти переважною більшістю університетів.

Серед інших навчальних методів і прийомів, спрямованих на формування методичної компетентності,

застосовуються метод проєктів (наприклад, Університет Канзаса, Делавера), кейс-метод (Коледж Мідлбері), дослідження в дії (Університет Вісконсін-Медісона), участь у науково-практичних конференціях (Університет Ешленда, Вісконсін-Медісона, Дженесео), членство у професійних організаціях (Університет Ешленда).

Важливим змістовим компонентом навчальних програм є зосередженість на вимогах освітніх стандартів, яка виявляється двоюко у текстах навчальних документів. Зокрема, окремим пунктом виділяється підготовка майбутніх учителів до імплементації регламентованих стандартами навчання ІМ вимог у практику викладання. З іншого боку, виділяючи перелік компетентностей, які необхідно оволодіти студентам в результаті вивчення курсу методики, викладачі керуються вимогами стандартів професійної підготовки і розвитку педагогів, а також здійснюють цілеспрямовану підготовку студентів до здачі ліцензійних іспитів. Відтак, рух освітньої системи США до стандартизації здійснює потужний вплив на підходи до підготовки вчителів ІМ. Як було виявлено в ході нашого дослідження, переосмислення системи педагогічної освіти в ракурсі стандартів заторкнуло цілі, змістову наповненість курсу, методи, засоби професійної підготовки, особливості оцінювання успішності.

Аналіз навчальної документації дозволяє констатувати, що серед поширених підходів до навчання ІМ, на які звертається увага майбутніх учителів-філологів, є навчання ІМ через зміст навчальних дисциплін (content-based language instruction), а також шляхом виконання завдань (task-based language learning) із акцентом на формуванні іншомовної комунікативної компетентності.

Нам імпонує практика відмови від традиційних методів оцінювання навчальної успішності студентів. У США набуло розповсюдження оцінювання на основі продуктивності, тобто враховується якість виконання кількох видів завдань і результат тестування або усного опитування. Цей метод вимірювання знань заохочує студентів до творчого опрацювання навчального матеріалу, індивідуального осмислення теорії, рефлексії над процесом професійного становлення, тоді як за традиційних підходів, як свідчить наш багаторічний досвід у галузі підготовки вчителів ІМ, студенти просто намагаються переказати основні факти, здобувши таким чином відповідну кількість балів, не сприймаючи матеріал як особисто значимий.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Одержані нами результати й висновки суголосні з положеннями, викладеними у працях окремих американських науковців, зокрема щодо орієнтованості вимог до здобувачів вищої філолого-педагогічної іншомовної освіти на стандарти професійної підготовки і розвитку вчителів ІМ під час вивчення методики викладання ІМ [4], а також стосовно ключових позицій методики викладання ІМ у курикулах освітніх програм [5; 6].

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. В означеному дослідженні було проаналізовано зміст навчальних програм циклу дисциплін методики викладання ІМ та методики викладання англійської мови як другої. У ході дослідження виявлено, що методика викладання ІМ є комплексним курсом, який може нараховувати від однієї до кількох навчальних дисциплін, кількість яких варіюється в залежності від освітньої програми й університету. Це ж стосується й кількості академічних годин, виділених на її вивчення. Порівняння особливостей викладання методики навчання ІМ й англійської мови як другої засвідчило, що суттєвої різниці у змістових підходах до їх вивчення немає, а в застосовуваних навчальних методах жодної різниці виявлено не було.

Організаційно-змістовою особливістю курсу методики навчання ІМ є факт одночасного її викладання на рівні бакалаврату і магістратури. Однак, у деяких ЗВО цей предмет викладається окремо. Необхідність узгодження

змісту й підходів до потреб різних категорій студентів викликає певні труднощі й суперечності.

Важливою тенденцією у підготовці вчителів ІМ, зокрема у формуванні методичної компетентності є орієнтація на виконання вимог стандартів навчання ІМ та підготовки й професійного розвитку вчителів-філологів. Серед поширених підходів до навчання ІМ, на переваги яких звертають увагу студентів під час вивчення методики викладання ІМ, є навчання ІМ через зміст навчальних дисциплін і шляхом виконання відповідних завдань. На сучасному етапі головним підходом до оцінювання навчальної успішності студентів, що навчаються за програмами педагогічного спрямування, є оцінювання на основі продуктивності.

Найбільш поширеними методами викладання курсу методики навчання ІМ, згідно з результатами контент-аналізу є опрацювання студентами й обговорення фахової літератури (100 %), розроблення оригінальних навчальних матеріалів, планів уроків, тематичних модулів (88 %), застосування інформаційних технологій (84 %), спостереження за процесом навчання ІМ, шкільна педагогічна практика (72 %), практика у викладанні, мікрорекламування (68 %), написання статей, рецензій на навчальні матеріали (48 %), формулювання особистої філософії викладання (32 %), портфоліо (28 %), ведення рефлексивних журналів (28 %), застосування методу проєктів (16 %), відвідування й участь у науково-практичних конференціях (14 %), кейс-метод і дослідження в дії (по 4 %). Водночас, одержані емпіричні дані не можуть бути генералізованими на суцільну популяцію ЗВО США, оскільки кількість розглянутих навчальних програм є незначною порівняно з наявною кількістю освітніх програм підготовки вчителів ІМ. Інше суттєве обмеження результатів дослідження зумовлене вивченням тільки навчальних програм, позаяк багато чого із чинної практики викладання дисципліни може бути невідображено у текстах документації.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Доцільним вважаємо доповнення виконаного дослідження методами спостереження, опитування, інтерв'ю і т. і., що уможливить отримання більш цілісної картини проблеми формування методичної компетентності. Іншим перспективним напрямом є запозичення педагогічно доцільного досвіду підготовки вчителів ІМ у США з метою удосконалення вітчизняної системи педагогічної освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Garcia P., Moser K., Davis-Wiley P. Facing reality: A survey of methods instructors' perspectives on world language teacher development. *Foreign Language Annals*. 2019. № 52, P. 165–183.
2. Angus K. Meeting the Needs of Foreign Language Teaching Assistants: Professional Development in American Universities: Unpublished doctoral dissertation. University of Arizona: Tucson, 2014. 231 p.
3. Bourns S., Melin C. The foreign language methodology seminar: Benchmarks, perceptions, and initiatives. *ADFL Bulletin*. 2014. Vol. 43, № 1. P. 91–100.
4. Dhonau S., McAlpine D. C., Shrum J. L. What is taught in the foreign language methods course? *The NECTFL Review*. 2010. № 66. P. 73–95.
5. Grosse C. U. The foreign language methods course. *The Modern Language Journal*. 1993. Vol. 77, № 3. P. 303–312.
6. Wilbur M. L. How foreign language teachers get taught: Methods of teaching the methods course. *Foreign Language Annals*. 2007. Vol. 40, № 1. P. 79–101.
7. Crane C. Exploratory Practice in the FL Teaching Methods Course: A Case Study of Three Graduate Student Instructors' Experiences. *L2 Journal*. 2015. Vol. 7, № 2. P. 1–23.
8. Crookes G., Chandler P. M. Introducing action research into the education of postsecondary foreign language teachers. *Foreign Language Annals*. 2001. Vol. 34, № 2. P. 13–140.
9. Farrell T. Keeping SCORE: Reflective Practice Through Classroom Observations. *RELC Journal*. 2011. Vol. 42, №3. P. 265–272.
10. Stepp-Greany J. Collaborative Teaching in an Intensive Spanish Course: A Professional Development Experience for Teaching Assistants. *Foreign Language Annals*. 2004. Vol. 37, № 34. P. 417–424.
11. Moser K. From praxis to program development. *Foreign Language Annals*. 2014. № 47. P. 134–146.
12. Tedick D. J., Walker C. Second language teacher education: The problems that plague us. *The Modern Language Journal*. 1994. № 78. P. 300–312.

UDC 371.4

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0008

**ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИХ УСТАНОВАХ
ВОЛИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

© 2020

ORCID: 0000-0002-2922-285X

Марчук Оксана Олександрівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки*Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'ячука
(33000, Україна, Рівне, вул. Степана Дем'ячука, 4; e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Анотація. У статті розроблено історичну періодизацію процесу навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття та представлено шляхи її використання в закладах освіти сьогодення. Зазначено, що педагогічний досвід минулого сприяє вдосконаленню освітніх систем. Обґрунтовано, що вироблення історичної періодизації процесу навчання і виховання молоді в культурно-освітніх установах Волині ХІХ – початку ХХ ст. сприяє систематизації наукових знань про становлення системи шкільництва в Західній Україні, утверджує розвиток освіти регіону в контексті розвитку освітньої системи України. Зазначено, що проблеми періодизації освітньої системи України досліджено у наукових працях Я. Булаки, Н. Гулана, В. Курила, О. Сухомлинської. Автором використано різноманітні методи для досягнення мети дослідження: метод періодизації; компаративний аналіз; метод узагальнення та конкретизації. На основі аналізу освітньої політики, що реалізовувалася у роботі культурно-освітніх товариств Волині ХІХ – початку ХХ століття, викремлено три основні історичні етапи навчання та виховання молодого покоління на території Волині: а) 1800–1917 рр. – перебування шкільництва під впливом політики Російського уряду; б) 1917–1921 – період націоналізації волинської системи освіти; в) 1921–1939 рр. – здійснення освітніх реформ під егідою керівництва Другої Речі Посполитої. Детально проаналізовано процес навчання та виховання молоді в досліджувані періоди. У дослідженні використано архівні матеріали про діяльність закладів освіти, релігійних товариств, громадських організацій. Розроблена періодизація дала змогу констатувати той факт, що процес навчання і виховання молоді в культурно-освітніх установах Волині ХІХ – початку ХХ ст. відбувався в умовах, коли Україна входила до складу Російської держави, Української народної республіки, Української держави та Другої Речі Посполитої. Пояснено, що впродовж цього часу, українці виховували молоде покоління в національному дусі. Зазначено, що розроблену періодизацію доречно використовувати при аналізі культурного розвитку України в закладах вищої та середньої освіти.

Ключові слова: періодизація, навчання, виховання, діти і молодь, освітньо-культурні установи, формування, розвиток, громадські та релігійні товариства, політика.

**THE HISTORICAL PERIODISATION OF THE EDUCATION AND UP BRINGING PROCESS
OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN THE EDUCATIONAL AND CULTURAL
INSTITUTIONS AT THE TERRITORY OF VOLYN AT THE 19th – FIRST
HALF OF THE 20th CENTURY**

© 2020

Marchuk Oksana Aleksandrovna, Ph.D.(Pedagogy),
Associate Professor of Pedagogy*Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities
(3300, Ukraine, Rivne, Stepan Demianchuk Street, 4, e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Abstract. The article elaborates the historical periodization of the process of education and upbringing of children and young people in educational and cultural institutions of Volyn in the XIX – the first half of the 20th century and presents the ways of its using in educational institutions of today. It is said that the pedagogical experience of the past contributes to the improvement of educational systems. It is substantiated that the development of historical periodization of the process of education and upbringing of youth in the cultural and educational institutions of Volyn in the XIX – early XX century contributes to the systematization of scientific knowledge about the formation of the school system in Western Ukraine, approves the development of education in the region in the context of the development of the educational system of all Ukraine. It was noted that the problems of periodization of the educational systems of Ukraine were investigated in the scientific works of Y. Bulaka, N. Gupan, V. Kuril, O. Suhomlinskaya. The author has used various methods: the method of periodization; comparative analysis; method of generalization and concretization. On the basis of the analysis of educational policy implemented in the work of cultural and educational societies of Volyn of the XIX – early XX century three main historical stages of education and upbringing of the young generation in the territory of Volyn were distinguished: a) 1800–1917 – staying of school under the influence of the Russian government policy; b) 1917–1921 – the period of nationalization of the Volyn education system; c) 1921–1939 – the implementation of educational reforms under the auspices of the Second Commonwealth of Poland. The process of education and upbringing of young people in the studied periods is analyzed in detail. The studying used archival materials about the activities of educational institutions, religious societies, public organizations. The developed periodization made it possible to state the fact that the process of education and upbringing of young people in the cultural and educational institutions of Volyn in the 19th – beginning of the 20th centuries took place in the conditions when Ukraine was part of the Russian state, the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian state and the Second Commonwealth of Poland. It was explained that during this time Ukrainians were raising the younger generation in the national spirit. It is stated that the developed periodization should be used in the analysis of the cultural development of Ukraine in higher and secondary education institutions.

Keywords: periodization, training, education, children and youth, educational and cultural institutions, formation, development, social and religious societies, politics.

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ
ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ
ВОЛЫНИ ХІХ – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ ВЕКА**

© 2020

Марчук Оксана Александровна, кандидат педагогических наук,
доцент кафедры педагогики

*Международный экономико-гуманитарный университет имени академика С. Демьянчука
(33000, Украина, Ровно, ул. Степана Демьянчука, 4; e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Аннотация. В статье разработана историческая периодизация процесса обучения и воспитания детей и молодежи в образовательно-культурных учреждениях Волины в XIX – первой половине XX века и представлены пути ее использования в учебных заведениях настоящего. Отмечено, что педагогический опыт способствует совершенствованию образовательных систем. Обосновано, что выработка исторической периодизации процесса обучения и воспитания молодежи в культурно-образовательных учреждениях Волины XIX – начала XX в. способствует систематизации научных знаний о становлении системы школ в Западной Украине, утверждает развитие образования региона в контексте развития образовательной системы Украины. Отмечено, что проблемы периодизации образовательной систем Украины исследованы в научных трудах Я. Булак, Н. Гупан, В. Курило, О. Сухомлинской. Автором использованы различные методы для достижения цели исследования: метод периодизации; компаративный анализ; метод обобщения и конкретизации. На основе анализа образовательной политики, реализуемой в работе культурно-просветительских обществ Волины XIX – начала XX века, виокремлено три основные исторические этапы обучения и воспитания молодого поколения на территории Волины: а) 1800–1917 гг. – пребывание школ под влиянием политики Российского правительства; б) 1917–1921 – период национализации волинской системы образования; в) 1921–1939 гг. – осуществление образовательных реформ под эгидой руководства Второй Речи Посполитой. Подробно проанализирован процесс обучения и воспитания молодежи в исследуемые периоды. В исследовании использованы архивные материалы о деятельности учебных заведений, религиозных обществ, общественных организаций. Разработана периодизация позволила констатировать тот факт, что процесс обучения и воспитания молодежи в культурно-образовательных учреждениях Волины XIX – начала XX в. происходил в условиях, когда Украина входила в состав Российского государства, Украинской народной республики, Украинского государства и Второй Речи Посполитой. Объяснено, что в течение этого времени, украинцы воспитывали молодое поколение в национальном духе. Отмечено, что разработанную периодизацию уместно использовать при анализе культурного развития Украины в учреждениях высшего и среднего образования.

Ключевые слова: периодизация, обучения, воспитания, дети и молодежь, образовательно-культурные учреждения, формирование, развитие, общественные и религиозные общества, политика.

ВСТУП

Постановка проблеми у її загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними задачами. Процеси євроінтеграції та глобалізації освітньої галузі зумовили потребу в переосмисленні усталених взірців навчання та виховання молоді відповідно до запитів сучасної епохи. Важливим є педагогічний досвід минулого, адже він сприяє вдосконаленню освітніх систем. Сьогоднішні науковці мають змогу детальніше дослідити специфіку діяльності освітньо-культурних установ, оскільки є більший доступ до архівних матеріалів. Окрім того, стрімкий розвиток комп'ютерних технологій дозволив використовувати Інтернет-ресурси, зокрема, архівні матеріали в pdf – форматі. Вироблення історичної періодизації процесу навчання і виховання молоді в культурно-освітніх установах Волини XIX – початку XX ст. сприяє систематизації наукових знань про становлення системи шкільництва в Західній Україні, утверджує розвиток освіти регіону в контексті розвитку освітньої системи України. На думку сучасних науковців, «в умовах національного-духовного відродження України, її освіти і культури виникає гостра потреба не лише у системних історико-педагогічних та культурних розвідках, але і у регіональних пошуках витоків становлення освітніх і культурних закладів» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розглядалася аспекти цієї проблеми і на яких базується автор; виокремлення частин загальної проблеми, не розв'язаних раніше. Проблеми становлення шкільництва на території Волинської губернії та Волинського воєводства були об'єктом для дослідження сучасних українських науковців. Так, вчений Ю. Агапов [2] проаналізував приватні навчальні заклади, що функціонували на території Волині у досліджений період. У праці Н. Бовсунівської [3] охарактеризовано розвиток шкільної музичної освіти, дослідниця Ж. Даюк [4] визначила основні напрями культурно-просвітницької діяльності викладачів та випускників Кременецького ліцею в Україні. Вагомим здобутком сучасного волинства є наукова публікація О. Костюк про становлення та розвиток релігійної освіти на Волині [5]. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині, їх внесок у розбудову освіти волинського регіону представлено у дисертації Т. Шахрай [6]. Проблеми періодизації освітньої систем України досліджено у наукових працях Я. Булаки [7], Н. Гупана [8], В. Курила [9], О. Сухомлинської [10].

Незважаючи на велику кількість публікацій, сьогодні постала необхідність комплексно дослідити процеси навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах та визначити історичні періоди їх функціонування.

Обґрунтування актуальності дослідження. В сучасній Україні спостерігаємо процес інтенсивного виникнення нових освітньо-культурних установ, активісти яких активно долучаються до навчання та виховання дітей та молоді. До зазначених установ, окрім закладів освіти, належать різноманітні дитячо-юнацькі центри, клуби, студії, які пропагують власні ідеали, нав'язують моделі поведінки, етичні та національні цінності. Завдання нинішніх освітян, батьків та громадськості – стежити за діяльністю членів цих установ, аналізувати їх основні постулати та напрями роботи, оскільки в них відбувається формування людини як особистості. У своїй діяльності досліджувані установи повинні опиратися на педагогічний досвід культурно-просвітницьких та громадських організацій, які діяли в минулому та виробили певні освітньо-виховні моделі роботи із молодим поколінням. Прикладом, можуть послугувати методи, форми та прийоми роботи із дітьми та молоддю, що використовували вчителі та активісти освітньо-культурних установ Волині у XIX – першій половині XX століття. Зазначимо, що впродовж досліджуваного періоду у діяльності цих установ відбувалися певні зміни, які сьогодні слід належно дослідити та дати об'єктивну і незаангажовану оцінку подіям, які впливали на процес отримання знань та формування світогляду і морально-етичних переконань учнівської особистості. Відтак, постає потреба у періодизації процесу навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах Волині у XIX – першій половині XX століття відповідно до політичних, соціально-економічних та культурних умов розвитку волинського краю. Варто зауважити, що необхідність переймання педагогічних здобутків минулого окреслена в сучасних освітніх документа. Наприклад, у «Законі про освіту» написано, що «Державна політика у сфері освіти формується і реалізується на основі наукових досліджень, міжнародних зобов'язань, вітчизняного та іноземного досвіду» [11].

Актуальність обраної теми зумовлюється також необхідністю переосмислення усталених поглядів на освіту XIX – першої половини XX століття та виробленням об'єктивної оцінки досліджуваних педагогічних

явищ, оскільки впродовж багатьох років в аналізі освіти, особливо наукових розвідках середини ХХ ст., вчені ігнорували національно-патріотичне та релігійне виховання.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формулювання цілей статті. Мета статті – розробити та обґрунтувати історичну періодизацію процесу навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття та представити шляхи її використання в закладах освіти сьогодення.

Постановка завдань. Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: а) розробити авторську періодизацію процесу навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття; б) проаналізувати архівні матеріали про діяльність закладів освіти, роботу активістів громадських товариств Волині у досліджувані періоди, визначити особливості навчання та виховання молодого покоління; в) розробити рекомендації щодо реалізації розробленої періодизації в закладах освіти сьогодення.

Методи, методики та технології, що використовувалися. Автором використано різноманітні методи для досягнення мети дослідження: метод періодизації (для обґрунтування періодизації розвитку процесу навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття; компаративний аналіз для встановлення спільних і специфічних ознак у системі навчання та виховання дітей та молоді в різні історично-педагогічні періоди; метод узагальнення та конкретизації, який сприятиме формулюванню загальних висновків і практичних рекомендацій з питань впровадження розробленої періодизації в освітній процес сьогодення.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На території Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття склалася певна система навчання та виховання дітей та молоді в освітньо-культурних установах, яка впродовж її історичного розвитку зазнавала певних змін. Водночас впродовж певного історичного періоду спостерігаємо ряд спільних освітніх рис, дозволило нам виокремити певну періодизацію навчання та виховання молодого покоління. Аналіз системи освіти засвідчив, що вона невіддільно пов'язана із умовами політичного, культурного та соціально-економічного розвитку краю. Як свідчать історичні факти, у ХІХ – першій половині ХХ століття територія Волині офіційно перебувала у складі Російської імперії, Російської держави, УНР, Української Держави (1918), Другої Речі Посполитої та Української СРР [12]. Відповідно, тут реалізовувалася освітня політика уряду Росії, України чи Польщі. Загалом у досліджуваній період волинські землі утворювали Волинську губернію та Волинське Воєводство.

Розробляючи періодизацію, ми використовували дослідження «Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.)» [13] І. Петренко. Дослідниця пояснила, що у 1861 році після скасування кріпосного права інтенсивно почали виникати школи, оскільки тогочасне суспільство потребувало грамотних і кваліфікованих працівників. Науковець розробила таку періодизацію шкільництва: «1) кінець 50-х – 70-ті роки ХІХ ст., коли здійснювалася ліберальна політика уряду в галузі народної освіти, створювалися умови для залучення громадськості та приватної ініціативи до освітньої справи; 2) 70-ті – початок 90-х років ХІХ ст., коли уряд віддав пріоритет створенню церковнопарафіальних шкіл, перевів їх на 7 державне фінансування, сприяв їх розвитку; 3) середина 90-х років ХІХ ст. – початок ХХ ст., пов'язаний з вирішальним зрушенням у сфері початкової освіти, зростанням асигнувань на школу, спільни-

ми діями держави та громадськості в системі подальшої розбудови народної освіти» [13, с. 7]. Відтак на основі аналізу освітньої політики, що реалізовувалася у роботі культурно-освітніх товариств Волині ХІХ – початку ХХ століття нами виокремлено три основні історичні етапи навчання та виховання молодого покоління: а) 1800–1917 рр. – перебування шкільництва під впливом політики Російського уряду; б) 1917–1921 – період націоналізації волинської системи освіти; в) 1921–1939 рр. – здійснення освітніх реформ під егідою керівництва Другої Речі Посполитої. Окрім того, перший період умовно можна поділити на два підперіоди: 1800–1861 – становлення системи навчання та виховання дітей і молоді в освітньо-культурних центрах, 1861–1917 – інтенсивний розвиток системи освітньо-культурних установ Волині з урахування проросійської політики.

До основних особливостей розвитку освіти першого виокремленого періоду в Волинській губернії варто віднести структурованість, інтенсивне виникнення початкових шкіл, функціонування духовних закладів, викладачі яких намагалися виховати духовно багату, думаючу особистість, віддану православної церкві та російському самодержавству. Головним недоліком тогочасної освітньої системи вважаємо відсутність у ній ідеалів національного виховання, русифікацію, викладання російською мовою, використання російськомовних матеріалів. Для шкільництва другого періоду характерна націоналізація освітньої галузі регіону, зосередження на території Волині основних органів державної влади, консолідація усіх сил задля розбудови системи освіти. Третій період характеризувався згортанням процесів інтенсивної націоналізації системи освіти і виникненням пропольських освітньо-культурних установ. У перші два території Волині утворювала Волинську губернію, у третьому – Волинське воєводство.

Для обґрунтування доцільності розробленої періодизації наведемо приклади, пов'язані із навчанням та вихованням дітей і молоді в досліджувані етапи. Так, у на початку ХІХ ст. на території Волині почали виникати церковнопарафіальні школи, основним завданням яких було виховувати молодь в християнському дусі. Як пояснив дослідник М. Левківський, «метою відкриття навчальних закладів було посилення засад православ'я..., покращення освітнього рівня православних Волині» [1, с. 128]. Однак, упродовж 1818 – 1844 рр. кількість учнів в них не була великою: у 1833 р навчалася лише 85 чол., а в 1844 – 176 чол. [1, с. 130] Значні зміни відбулися після 1861 р. та 1884 р., коли було прийнято «Правила про церковнопарафіальні школи». Відповідно значно збільшилася кількість школярів, і станом на 1887 р. становила 100 796 [1, с. 135].

У цей час на території Волині до навчання та виховання дітей долучилися активісти громадських та релігійних товариств, які облаштовували церковнопарафіальні та недільні школи, співпрацювали із закладами освіти, проводили бесіди та релігійні виховні заходи, залучали дітей та молодь до участі в богослужіннях, роздавали молодому поколінню літературу морально-етичного характеру. Прикладом, може служити діяльність Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства, при якому функціонувала належно облаштована школа [14, с. 135], Луцького Хресто-Воздвиженського братства, острозького Кирило-Мефодіївського та інших.

Упродовж всього ХІХ ст. на території Волині реалізовувалася проросійська політика. Як зазначив О. Субтельний, «хоча першочергова мета російської політики полягала у послабленні польських впливів на Правобережжі, вона мала глибокий вплив на українське селянство... після повстання 1831 р. за кілька місяців позакривали всі польські школи, а шкільну справу реорганізували на імперських засадах із переведенням на російську мову» [15, с. 266]. Проросійські впливи у навчання та вихованні волинської молоді значно посилювалися після прийняття Валуївського циркуляру (1863)

та Емського указу (1876): навчання велося російською мовою, ігнорували національні аспекти в вихованні, матеріал навчальних підручників спрямовувався на виховання законслухняних громадян Російської держави.

Другий період процесу навчання та виховання дітей та молоді Волині в освітньо-культурних установах розпочався в 1917 р. і був викликаний національним відродженням, яке розпочалося в Україні після повалення самодержавства. Тоді територія Волні входила в склад УНР, Української Держави (1918). Процес навчання і виховання дітей та молоді здійснювався в національно-патріотичному дусі. В усіх повітах почали виникати українські школи. Відтак, на території розгорнули свою діяльність УСС, які почали створювати «народні школи», в історії Волині на початку ХХ століття діяло понад 50 початкових і дві семикласні «народні школи» [1, с. 22], які отримували підтримку від «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель», що було створене при «Союзі визволення України». Вчителі цих шкіл викладали математику, читання, письмо, історію та географію України. Стрільці видавали власні підручники для навчання дітей. Значну допомогу у справі навчання та виховання дітей і молоді надавали члени громадських товариств, найбільшими з яких були «Союз українок», «Просвіта», «Рідна школа», «Рівненський Боян». Як свідчать архівні матеріали, населення Волині прагнуло навчати та виховувати дітей в національно-зорієнтованих школах. Підтвердженням цього є готовність мешканців Дубно узяти на себе всі витрати з облаштування української гімназії в місті [16, с. 22]. Закінчення другого виділеного періоду пов'язане із входженням волинських земель до складу Польщі в 1921 році і утворенням Волинського воєводства.

Третій історичний період функціонування культурних та освітніх установ розпочався у 20-тих роках ХХ ст., коли освітнє становище шкіл на Волині зазнало змін, викликаних історично-політичними подіями). На території Волинського воєводства головним органом управління освітою було Міністерство віросповідання та публічної освіти. В той час на території Волині продовжували функціонувати заклади різних типів. Серед початкових шкіл виокремлюємо утравкістичні, польські, українські та школи національних меншин. Середня ланка була представлена гімназіями, ліцеями, жіночими гімназіями, бурсами. Здійснений аналіз роботи волинських навчальних закладів на території Польщі дозволив констатувати той факт, що у 20–30 рр. спостерігається новий етап в становленні освітньої системи регіону, коли виникали нові типи закладів, змінювалися освітні пріоритети, однак із боку уряду було взято курс на полонізацію, що призвело до утисків українських установ. У сучасних наукових розвідках пояснено, що «становище шкільництва на Волині в цей час визначалося українсько-польською конфронтацією. Українці прагнули мати свою власну школу, яка б давала освіту українською мовою, підносила національну свідомість, патріотизм і культуру народу...» [1, с. 24]. В цей час продовжували здійснювати свою просвітницьку діяльність громадські товариства, які співпрацювали із закладами освіти, влаштували літературно-музичні вечори, народні ігри та заходи, святкування днів пам'яті Т. Шевченка, Лесі Українки. І. Котлярєвського. Наприклад, члени волинської «Просвіти» користувалися авторитетом населення краю, особливо педагогів, які високо поцінювали їх працю. Висловлюючи подяку за плідну співпрацю із школами Рівненщини професор Ф. Пекарський «підкреслив великі зусилля Ради «Просвіти» для утримання гімназії, висловився за необхідність і далі ще з більшою енергією старатися на місцях про підтримку гімназії» [17, с. 97]. До фізичного виховання долучилися представники «Соколу», естетичний смак формували активісти «Рівненського Бояна» та «Волинського театрального товариства». Третій період процесу навчання та виховання молодого покоління Волині в освітньо-куль-

турних центрах закінчився в 1939 р, коли ця територія ввійшла до складу Радянської України.

Розроблена нами періодизація засвідчила, що процес навчання та виховання молоді Волині залежав від політичних умов. Виховання відбувалося в складних умовах втрати власної незалежності, одна населення регіону продовжували виховувати молоде покоління в патріотичному дусі, намагаючись зберегти свої національну автентичність та самобутність.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Дослідження дало змогу проаналізувати його результати з іншими науковими працями. Розроблено періодизацію процесу навчання та виховання дітей і молоді в культурно-освітніх установах Волині ХІХ – початку ХХ століття. Зазначено, що він відбувався в умовах коли Україна входила до складу інших держав. Пояснено, що значні зрощення в справі освіти молодого покоління відбулися в другій половині ХХ ст. Ця теза прослідковується у дослідженні І. Петренко [10], яка пояснила, що «реформа 1864 року вперше в історії Російської імперії створила масову народну школу, дала можливість проявитися приватній і громадській ініціативі, сприяла поширенню грамотності серед сільського населення» [13, с. 95]. Нами встановлено, що в ХІХ – на початку ХХ століття навчання і виховання дітей і молоді мало проросійський характер, що обґрунтовано в науковій розвідці Т. Джаман [18]. Отримані нами результати про форми методи і прийоми навчання і виховання дітей і молоді в першій половині ХХ ст. співвідносні із результатами наукових пошуків О. Борейка [19] про діяльність громадських товариств, Ю. Крамара [20] про національно-культурне та релігійне життя на Волині в досліджуваній період та Р. Найди, яка охарактеризувала [21] просвітницько-виховну діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.)

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. У ХІХ – першій половині ХХ ст. територія Волині входила до складу Російської імперії, УНР, Української держави та Другої Речі Посполитої. Відповідно процес навчання і виховання молоді в освітньо-культурних центрах відбувався згідно освітньої політики тогочасних урядів. Нами було виокремлено три основні етапи освітнього процесу: а) 1800–1917 рр. – перебування шкільництва під впливом політики Російського уряду; б) 1917–1921 – період націоналізації волинської системи освіти; в) 1921–1939 рр. – здійснення освітніх реформ під егідою керівництва Другої Речі Посполитої. Незважаючи на втрату державності, молоде покоління виховувалося в національно-патріотичному дусі. Розроблену періодизацію доцільно використовувати під час вивчення розвитку освіти України ХІХ – першої половини ХХ ст. під час проведення занять в закладах вищої та середньої освіти. Її доречно використовувати при написанні кваліфікаційних робіт, наукових статей і рефератів.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в дослідженні системи навчання та виховання дітей і молоді в різні історичні періоди та в різних регіонах України та виробленні відповідної історичної періодизації, яка би дала змогу науковцям порівняти освітні системи не лише в Україні, а й країнах зарубіжжя. Аналіз розвитку вітчизняного шкільництва дозволяє гідно представити Україну в світовому педагогічному процесі та визначити її роль у формуванні освітнього простору Західної Європи в минулому та часи сьогодення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Левківський М. Велика Волинь: Історія освіти і культури: монографія. Житомир, 2011. 500 с.
2. Агапов Ю. Ю. Становлення і розвиток приватної освіти на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2011. 20 с.
3. Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук:

13.00.01 / Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка. Житомир, 2004. 231 с.

4. Даюк Ж. Ю. Культурно-просвітницька діяльність викладачів та випускників Кременецького ліцею в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка. Житомир, 2011. 20 с.

5. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.): дис. ... на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 / Національний університет «Острозька Академія». Острозь, 2007. 281 с.

6. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького. Черкаси, 2008. 244 с.

7. Бурлака Я. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми. Рідна школа. 1992. № 1. С. 7–13.

8. Гупан Н. Проблеми хронології в сучасних історико-педагогічних дослідженнях Український педагогічний журнал. 2016. № 1. С. 116–121.

9. Курило В. С. Періодизація процесів становлення і розвитку системи освіти і педагогічної думки східноукраїнського регіону в XX сторіччі Освіта на Луганщині. 1999. № 1. С. 23.

10. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Частина 1. Харків: ОВС, 2002. С. 37–54.

11. Закон України „Про освіту” (2017 р.) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.08.2019).

12. Волинська губернія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D> (дата звернення: 29.09.2019).

13. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.

14. Відвідини Первосвященним Модестом, Єпископом Волинським і Житомирським, і Його Превосходительством – Тайним Радником, Управляючим канцелярією Священного Синоду В. Саблером духовно-навчальних закладів і церков міста Кременця. Волинські Єпархіальні Відомості. 1890. Частина неофіційна. № 29. С. 1008–1014.

15. Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

16. Українська початкова школа в м. Дубно. ДАРО, ф. 505, оп. 1, спр. 1. 39 арк.

17. Переписка із повітовим управлінням державної поліції з питань діяльності української організації „Просвіта”. ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 484, 363 арк.

18. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII–XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені В. Гнатюка. Тернопіль, 1999. 20 с.

19. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка. Житомир, 2004. 239 с.

20. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 р.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. 404 с.

21. Найда Р. Г. Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2008. 20 с.

UDC 378.147

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0009

**МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ У АСПИРАНТОВ
ДЛЯ СДАЧИ ЭКЗАМЕНА ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

© 2020

AuthorID: 309466

SPIN: 5048-2206

Невраева Наталия Юрьевна, старший преподаватель кафедры
иностраннных языков и образовательных технологий

*Уральский федеральный университет им. первого Президента России Б.Н. Ельцина
(620002, Россия, Екатеринбург, ул. Мира, 19, e-mail: nny@mail.ru)*

AuthorID: 283901

SPIN: 3495-7465

Быстрая Елена Борисовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры
немецкого языка и методики его преподавания

*Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет
(454080, Россия, Челябинск, пр. им. Ленина, 69, e-mail: bistraieb@scpu.ru)*

AuthorID: 573333

SPIN: 8788-6842

Кабанов Александр Михайлович, кандидат педагогических наук, доцент
кафедры иностраннных языков и перевода

AuthorID: 701501

SPIN: 2895-1875

Савельева Нэлли Хисматуллаевна, кандидат педагогических наук, доцент
кафедры иностраннных языков и образовательных технологий

*Уральский федеральный университет им. первого Президента России Б.Н. Ельцина
(620002, Россия, Екатеринбург, ул. Мира, 19, e-mail: nellik1983@mail.ru)*

AuthorID: 652704

SPIN: 5213-3226

Сорокина Наталия Ивановна, кандидат педагогических наук, доцент
кафедры иностраннных языков

*Уральский государственный аграрный университет
(620075, Россия, Екатеринбург, ул. Карла Либкнехта 42, e-mail: sorokina.nataly.iv@gmail.com)*

Аннотация. В современной действительности, когда в мире стремительно развиваются экономические, торговые, научные и культурные связи, ведётся обмен в научной и технической сферах, владение иностранным языком становится приоритетным делом для специалистов практически всех уровней. Само понятие «иностраннный язык» всё чаще заменяется на «язык коммуникации» в различных областях культуры, науки и техники. В мире много различных языков, и ещё больше диалектов. Но тенденции таковы, что для большинства людей владение одним общим языком вполне достаточно. И этот язык обязательно должен быть родным для собеседников. Общий язык способен объединить разные народы и культуры, даже абсолютно противоположные, в одно общее дело. Помимо укрепления культурных связей, язык объединяет специалистов в науке и технике. Вместе с тем, авторы признают недостаток исследований в современной педагогической науке, посвященных методике организации ученых занятий у аспирантов для сдачи экзамена по английскому языку, которые соответствовали бы требованиям российского государства и общества.

Ключевые слова: методика обучения, иностранный язык, аспиранты, электронная информационная образовательная среда, дистанционное обучение.

**METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH TO POSTGRADUATES
FOR SUCCESSFUL EXAMINATION**

© 2020

Nevraeva Natalie Yuryevna, Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages
and Educational Technologies

*Ural Federal University named after the first President of Russia B. N. Eltsyn
(620002, Russia, Ekaterinburg, Mira Str., 19, e-mail: nny@mail.ru)*

Bystray Elena Borisovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department
of German Language and Methodology of Teaching

*South-Ural State Humanitarian-Pedagogical University
(454080, Russia, Chelyabinsk, Lenina Av., 69, e-mail: bistraieb@scpu.ru)*

Kabanov Alexander Mikhailovich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
at the Department of Foreign Languages and Translation

Savelieva Nelly Khismatullaevna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
at the Department of Foreign Languages and Educational Technologies

*Ural Federal University named after the first President of Russia B. N. Eltsyn
(620002, Russia, Ekaterinburg, Mira Str., 19, e-mail: nellik1983@mail.ru)*

Sorokina Nataly Ivanovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
at the Department of Foreign Languages

*Ural State Agrarian University
(620075, Russia, Ekaterinburg, Karla Libknekhta Str., 42, e-mail: sorokina.nataly.iv@gmail.com)*

Abstract. In modern reality, when economic, trade, scientific and cultural ties are rapidly developing in the world, exchanges are being carried out in the scientific and technical fields, knowledge of a foreign language becomes a priority for specialists of almost all levels. The very concept of a “foreign language” is increasingly being replaced by a “language of communication” in various fields of culture, science and technology. There are many different languages in the world, and even more dialects. But the trends are such that for most people knowledge of one common language is enough. And this language does not have to be native to the interlocutors. A common language is able to unite different peoples and cultures,

even absolutely opposite, into one common cause. In addition to strengthening cultural ties, the language brings together experts in science and technology. At the same time, the authors acknowledge the lack of research in modern pedagogical science devoted to methodology of teaching English to postgraduates for successful examination that meet the requirements of the Russian state and society.

Keywords: methodology of teaching, foreign language, postgraduates, electronic informational educational environment, distant learning.

ВВЕДЕНИЕ

Иностранный язык является обязательным предметом на всех этапах обучения в высшей школе – от бакалавров, до докторантуры. Владение иностранным языком на современном этапе развития науки и техники является очень важным навыком для расширения обмена научными идеями. Невозможно проводить исследования в отдаленно взятой стране без использования мирового опыта. Даже имея передовые технологии, которыми больше никто не владеет, учёные вынуждены изучать мировой опыт в разных сферах деятельности, чтобы их развивать. Любая сфера деятельности человека вовлекает в себя различные разработки, поэтому все науки взаимосвязаны между собой.

Подготовка молодых учёных в разных сферах науки также базируется на коммуникации. Без языка, как родного, так и иностранного, невозможна коммуникация и понимание предмета изучения. Чтение научных статей на иностранном языке требует знаний грамматики языка и владение терминологией, но что касается учёных, эта терминология должна быть узконаправленной. Здесь не может быть двусмысленности и разного толкования. С другой стороны, если взять в качестве примера английские слова, то большая их часть многозначна. Соответственно, оперировать надо именно тем значением, которое применимо именно в конкретной области употребления термина.

Современные молодые люди уже стали осознавать, что владение иностранным языком расширяет сферу понимания людей и позволяет удовлетворить свои потребности в общении, получении информации, и тем самым повысить свою заработную плату, что в свою очередь улучшает качество жизни. Поэтому аспиранты в большинстве своём уже имеют достаточно хороший уровень владения иностранным языком и основной их целью подготовки к экзамену является развитие навыка понимания и перевода аутентичных текстов по специальности, а именно владение терминологией, применение нужного значения слова в том или ином контексте.

Несмотря на то, что в аспирантуру люди поступают осознанно, в отличие от студентов-бакалавров, где не редки случаи, когда нужен только диплом о высшем образовании, тем не менее часто можно столкнуться с определёнными трудностями в их подготовке.

Студенты-аспиранты – люди взрослые. У них уже есть высшее образование, начальные навыки. Они ошибочно могут полагать, что этих навыков достаточно и для сдачи экзаменов в аспирантуре. Поэтому многие из них считают, что посещение занятий по иностранному языку не является обязательной составляющей обучения. Более того, наличие семьи и детей отвлекает большую часть их внимания от учёбы, а необходимость работать изматывает, снижает внимание и скорость восприятия учебного материала. Написание диссертации – это основная цель, которую они перед собой ставят тратят на это большую часть учебного времени, соответственно рядовые учебные предметы проходят по принципу «между прочим».

МЕТОДОЛОГИЯ

Задачи исследования:

- провести историко-педагогический анализ проблемы подготовки будущих экономистов к межкультурному взаимодействию в условиях электронной информационной образовательной среды вуза и определить ее современное состояние;

- разработать систему подготовки будущих эконо-

мистов к межкультурному взаимодействию в условиях электронной информационной образовательной среды вуза и выявить педагогические условия ее эффективного функционирования;

- представить и апробировать в процессе профессионального обучения будущих экономистов учебно-методическое обеспечение, предусматривающее подготовку будущих экономистов к межкультурному взаимодействию.

Очевидно, что при рассмотрении ЭИОС вуза с точки зрения методологического аппарата педагогики можно выделить информационный подход, основные принципы которого направлены на изучение информационной природы педагогических явлений, оценку степени насыщенности учебной информации и т.д. В рамках нашего исследования оценка информации представляется важной с точки зрения возможности измерения количества представляемой учебной информации на иностранном языке в процессе подготовки будущих экономистов к межкультурному взаимодействию и предполагает:

1) оценку структурных изменений разработанной педагогической системы подготовки будущих экономистов к межкультурному взаимодействию путем вычисления длины минимальной программы, позволяющей перевести одно множество состояний в другое (грамотное измерение информации);

2) оценку изменения количества разнообразия источника (преподаватель) и приемника (обучающиеся) учебной информации межкультурной направленности на иностранном языке в результате ее передачи (грамотная переработка информации);

3) оценку пополнения словарного запаса на иностранном языке приемника информации количеством полученной семантической (смысловой) и прагматической (аксиологической) информации (грамотная оценка и определение разового объема учебной информации в соответствии с уровнем языкового развития и возможностью взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Что касается подготовки к экзаменам по иностранному языку, как при поступлении в аспирантуру, так и по её окончании, то она осуществляется в основном самостоятельно, с редким посещением занятий в аудитории. Тем не менее, есть возможности проводить подготовку студентов на должном уровне и с учётом современных реалий, которые таковы, что аспирант необходимо получить знания, и он даже готов потратить время на это, но это время не совсем совпадает с предложениями вуза. Например, из-за трудовой занятости аспирант может заниматься в субботу вечером, в то время как расписание вуза предполагает занятия только в рабочие дни, в лучшем случае в субботу утром. Если распределить всё время аудиторных занятий для проведения индивидуальных консультаций, его не хватит чтобы уделить внимание всем обучающимся, т.к. академические группы могут быть довольно большими. Преподаватель при этом будет вынужден затратить гораздо больше времени и выйти за рамки академических часов, предусмотренных учебным планом.

Поэтому необходимо соотнести интересы аспирантов и возможности вуза, постараться объединить всё и всех на общей учебной платформе, комбинируя аудиторные и дистанционные технологии обучения и тем самым дать обучающимся возможность выбора пути, по которому он достигнет поставленной цели – заниматься

с преподавателем, самостоятельно, либо комбинировать отдельные этапы обучения.

Итак, навыки, которые должен показать аспирант неязыковых специальностей на экзамене по иностранному языку, следующие:

- работа со словарём;
- понимание основного содержания аутентичного текста по специальности;
- устный и письменный перевод;
- разговорные навыки; поддержание беседы.

Для решения описанных проблем организации занятий среди аспирантов мы предлагаем следующие модели:

1. Традиционная модель;
2. Дистанционное обучение;
3. Аудиторно-дистанционная модель.

Остановимся подробнее на вышеупомянутых моделях организации процесса обучения английскому языку аспирантов.

1. Традиционная модель.

Традиционная модель – это аудиторные занятия в академической группе, которая на этапе обучения в аспирантуре состоит из обучающихся разных возрастов и разной начальной подготовкой (хотя предыдущие этапы обучения – школа, бакалавриат и магистратура уже предполагает, что базовый уровень знаний иностранного языка уже есть, отношение к процессу обучения как со стороны студентов, так и со стороны преподавателей может спровоцировать большую разницу в уровне знаний). Тем не менее, даже если и существуют пробелы в отдельных темах базового уровня, нет надобности объяснять учебный материал в полном объёме всем. Достаточно определить основные аспекты, трудные случаи употребления тех или иных языковых конструкций и предложить материал для самостоятельного изучения, с последующими ответами на вопросы и разбором особо трудных и не типичных случаев. Основное же время занятий следует потратить на выработку определённых навыков владения иностранным языком, которые необходимо показать на экзамене, либо тренировке и совершенствованию уже имеющихся умений, но уже в более узком научном направлении.

Аудиторные занятия в академической группе остаются традиционной организацией обучения в вузе. Но современные тенденции таковы, что данная форма становится всё менее эффективна, так как невольно заставляет всех воспринимать всё подряд, без возможности выбора. При этом тратится учебное время на восприятие той информации, которая не нужна (например, аспирант знает тему по грамматике, но вынужден её слушать ещё раз, так как кто-то в группе в ней слабо разбирается, при этом может упустить аспекты, которые действительно ему необходимы).

На этапе обучения в аспирантуре не одинаковый уровень знаний особенно заметен, так как разный возраст, скорость усвоения учебного материала. Подобный уровень начальной подготовки не даёт должного эффекта в объяснении «всего всем». Если следовать некоторой логике, что нужно ориентироваться на «сильных студентов, а слабые подтянуться», то есть вероятность того, что обучающийся с недостаточным уровнем знаний на определённом этапе может упустить что-либо из вида (отвлёкся, пропустил занятия и т.д.) и этот факт провоцирует очередной пробел, а слабые знания усугубят ситуацию. Может случиться и так, что этот пробел не даст должного понимания последующего материала и всё обучение станет малоэффективным, и даже бесполезным.

Если мы ориентируемся на обучающегося со средним уровнем базовой подготовки, то в этом случае аспирантам с высоким уровнем знаний иностранного языка попросту нечего будет делать на занятиях. В этом случае обучение станет бесполезным для части академической группы.

Так же в некоторых вузах есть практика организации

групп начального обучения, но в этом случае становится непонятен весь результат предыдущих этапов. Там выставлялись зачёты и оценки, которые должны соответствовать уровню знаний, предусмотренному государственным стандартом и учебным планом. Поэтому такую практику организации занятий даже не стоит рассматривать.

Тем не менее, при организации обучения в аудиторной есть возможность повысить эффективность проведения занятий и привлечь внимание большей части обучающихся. Для этого необходимо реорганизовать процесс обучения так, чтобы он отвечал требованиям всех категорий обучающихся на курсе. Целесообразно представить все необходимые требования сразу и обозначить конечный результат, который необходимо достичь. В частности, мы обозначаем цели каждого из этапов обучения и формулируем то, что необходимо иметь по окончании курса, например, одной из промежуточных целей является навык свободного разбора сложного предложения с последующим переводом. Такой вид задания имеет следующие этапы:

- Нахождение сказуемого и разбор его состава, что предполагает знаний о модальных и вспомогательных глаголах, личных окончаний глаголов, строении предложения, порядка слов и т.д., определения у сказуемого его наклонения, залога и времени.

- Нахождение подлежащего и определение частей речи, входящих в его состав. Для этого необходимо знать части речи, которые могут выступать в роли подлежащего, определить форму, которая позволяет той или иной части речи быть главным членом предложения (именительный падеж существительного в русском языке, существительное без предлога в английском языке и т.д.), а также слова, которые относятся к подлежащему (определения, дополнения у глагольных форм и т.д.).

- Нахождение второстепенных членов предложения, определения частей речи, которыми они выражены и относящиеся к ним слова и обороты.

- Выявление грамматических конструкций и явлений, которые не встречаются в русском языке (оборот *there + be*, герундий, инфинитив в роли определения и др.) и определение способов их перевода.

- Нахождение правого и левого определения на каждом из предыдущих этапов, и опять же способы их перевода.

- Выявление других грамматически конструкций в предложении (вводные слова. Междометия и т.д.).

Для достижения этой цели каждый из аспирантов может идти по собственному пути, постигая именно то, что необходимо, в чём есть некоторое недопонимание. Так, одни из них, зная грамматические явления, вырабатывают навыки понимания сложного предложения, а другие ликвидируют пробелы, которые мешают достижению цели. Чем меньше знаний, тем интенсивнее должен быть процесс обучения, тем больше вопросов должно быть сформулировано. Часть этих вопросов должен решать самостоятельно сам аспирант, прибегая к помощи учебных материалов, а часть разбирать с преподавателем через индивидуальные консультации в рамках аудиторных занятий.

Роль преподавателя при такой модели обучения следующая:

- Обеспечить доступность учебного материала, необходимого для прохождения курса. Хотя с развитием Интернета и электронных библиотек любой нужный учебный материал может найти и сам обучающийся, тем не менее, целесообразно представить теорию в виде краткого конспекта, который бы позволял быстро вспомнить ранее изученные правила. Здесь же надо дать ссылки на более подробную информацию, если вдруг краткого изложения будет недостаточно, а также привести список учебной литературы для полного изучения необходимого раздела при возникшей необходимости.

- Проконтролировать процесс усвоения и скоррек-

тировать допускаемые на определённом этапе ошибки. Преподаватель даёт индивидуальную консультацию аспиранту именно по трудным и непонятным моментам в обучении. Если есть понимание разбираемой темы, то и тратить время на её изучение нет надобности. Путём коротких ответов и указаний источников знаний для детального изучения мы можем быстрее решать возникающие проблемы и охватывать при этом более широкий спектр необходимых тем.

• Проверить знания и приобретённые навыки обучающегося на практике. Здесь целесообразно использовать такие методы проверки умений, которые требуются использовать на экзамене. В частности, если экзамен предполагает перевод текста аутентичной научной статьи, то и контроль нужно проводить на базе научного текста.

Особенно внимание необходимо уделить работе со словарём, что на современном этапе представляет довольно большую проблему. Электронные средства перевода, электронные словари, которые сейчас широко используются обучающимися на разных этапах в вузе, не предполагают наличия умений быстрого поиска нужного слова в бумажных версиях. Более того, наблюдения за студентами в процессе обучения показали, что они пытаются найти в словаре именно готовый перевод, то есть так, как это делает переводчик. Нередко бывают случаи, когда обучаемый пытается увидеть в словаре именно ту форму слова, которая находится в тексте, не приведя её в начальную (Participle I и II, множественное число существительного, неличные формы глагола и т.д.). Если слово имеет несколько значений, то и проблема становится зачастую неразрешимой. Найти нужное значение слова и трансформировать его в перевод информации, данной в тексте, становится непосильной задачей. При всём этом у студентов формируется ложное понимание того, что словари бесполезны, работа с ними медленная и путь для достижения цели очень длинный. Убедить обучаемых, что работа со словарём может дать в перспективе очень хороший эффект при изучении иностранного языка, очень сложная задача для преподавателя.

Поиск слова в словаре формирует цель, которую нужно достичь, сопоставив все значения слов в предложении согласно общей идее текста с их грамматическими связями. Электронный переводчик лишает человека процесса произвольного анализа предложения, подумать и выделить необходимые грамматические связи, сопоставить их со значениями слов и тем самым делает изучение необходимых разделов языка бесполезными. Если изучить правило и не применить его на практике, то оно не останется в памяти, лишится практического воплощения и в дальнейшем не будет применяться на практике, что спровоцирует ошибки и недопонимания.

Когда мы листаем бумажный словарь в поисках необходимых слов, мы невольно обращаем внимание на другие словарные статьи, которые также невольно фиксируются в нашей памяти и могут неожиданно «выплыть» в определённых ситуациях. Также, когда мы находим нужное слово, для правильного перевода его в тексте нам необходимо изучить все представленные к нему значения и примеры. Тем самым, мы более глубоко понимаем его смысл. Переводя слово с помощью словаря в одном предложении, мы готовим задел, чтобы перевести его с меньшими усилиями в другом контексте.

Для решения вышеперечисленных вопросов целесообразно разработать учебное пособие, где бы в краткой форме были бы перечислены и описаны рекомендации, помогающие аспирантам в подготовке к экзамену. Пути его распространения должны быть универсальными, а именно как традиционный бумажный вариант, так и в виде файла, который можно открыть в электронной книге, смартфоне, или планшете. Файл можно распространять различными способами, как обеспечив свободное скачивание, так и через электронную почту и социальные сети.

2. Организация занятий по дистанционной форме.

Сегодня дистанционная форма обучения набирает популярность практически на всех этапах. Она может быть организована как на базе специализированных платформ, таких как Adobe Connect, Blackboard Learn, Moodle, так и с использованием широкого спектра социальных сетей. Информационно-коммуникационные технологии дают возможность получить образование находясь на удалении от учебного заведения и в более удобное время. Сам вуз, организуя процесс дистанционного обучения, увеличивает число желающих получить образование без затрат на обустройство учебных площадей и закупку оборудования (аудитории, мебель, проекторы, компьютеры и т.д.). Более того, с увеличением числа обучающихся появляется больше учебных часов, что ведёт к увеличению заработной платы и сохранению / увеличению рабочих мест преподавателей.

Дистанционная форма обучения полезна особенно аспирантам. Они более сознательные и ответственные в отношении учёбы, у них более чёткая цель, которую нужно достичь. Но, как уже упоминалось выше, их занятость и семейное положение ограничивают возможность очного посещения аудиторных занятий. Учитывая тот факт, что вузы в основном располагаются в больших городах, а занятия в аспирантуре организуются в основном в вечернее время (когда на улицах города пик транспортной нагрузки, а зачастую нужно выехать всего лишь один-два вопроса, а большая часть учебного материала в принципе понятна), выбор в пользу дистанционной формы очевиден.

Конечно, дистанционная форма обучения имеет ряд недостатков, но развитие технологий происходит настолько быстро, а опыт проведения онлайн занятий накоплен уже достаточно большой, что эти недостатки с лёгкостью нивелируются путём определённых технических приёмов. В целом, качество подготовки при такой организации обучения не снижается, а за счёт перераспределения усилий как со стороны вуза, так и аспирантов становится более эффективным.

Основой для организации дистанционных занятий должен быть электронный учебник, а именно такой ресурс, который бы позволял удовлетворить потребность всех обучаемых с различным уровнем базовых знаний, а именно:

- этапы понимания и перевода предложения (техника перевода);
- рекомендации по работе со словарём;
- общие сведения по грамматике с возможностью перехода к более подробной информации (например, «многофункциональные глаголы» - общая тема, а «глагол have» - более подробный грамматический раздел для тех студентов, у которых пробел в знаниях);
- лексический минимум по специальностям и направлениям обучения в данной академической группе.

Учебник должен располагаться в сети Интернета и иметь свободный круглосуточный доступ с любого устройства, такого как персональный компьютер, смартфон, планшет и т.д. Он призван объединить разноуровневую аудиторию, где каждый из обучаемых выбирает этапы прохождения курса, следует по собственному пути с той скоростью, которую считает для себя приемлемой и в итоге стремиться к достижению общей цели.

Помимо электронного учебника, следует предусмотреть возможность проведения видео занятий, демонстрации презентаций, форму обратной связи, обмена и хранения файлов, и доступ к шкале результатов занятий. Наши наблюдения за обучающимися на разных этапах (бакалавриат, магистратура и аспирантура) показали, что шкала результатов – это эффективный стимул продвижения в учёбе, особенно если эти результаты сравниваются с другими участниками академической группы, курса, или даже вуза.

Опыт работы по дистанционным технологиям обучения показал, что подобная форма обучения удобна и преподавателю. Мобильность Интернета сегодня на-

ходится на высоком технологическом уровне. Высокая скорость безлимитных мобильных планов при низкой цене, развитие WiFi сетей и множество приложений для связи между людьми дают возможность давать индивидуальные и групповые консультации практически в любом месте и в любое время.

3. *Комбинированная модель организации занятий – аудиторно-дистанционная.*

Учитывая тот факт, что не смотря на развитие технологии дистанционной формы обучения, сегодня не все вузы готовы это принять. Даже внутри одного вуза есть приверженцы той, или другой формы обучения. Тем не менее, можно использовать положительные моменты рассматриваемых моделей и комбинировать их, расширяя тем самым возможности обучения и повышения качества подготовки.

Возьмём пример, что студент опаздывает на занятие. Войдя в аудиторию ему надо вникнуть в суть происходящего, войти в ритм занятия, т.е. на это уйдёт еще какое-то учебное время. Преподавателю тоже надо будет отвлечься, помочь этому студенту, повторив, хоть и кратко, тот материал, который излагался в начале занятия. Ситуация усугубляется в том случае, если студент пропускает занятие. Таким образом он полностью выбивается из ритма и восстанавливать этот пробел ему надо либо самостоятельно, либо с помощью преподавателя за счёт аудиторных часов, которых и так недостаточно.

Эта проблема легко решается, если аудиторное занятие транслировалось бы через вебинар. Сегодня существует множество электронных платформ, которые позволяют организовать трансляцию. Они могут быть как платными, специализированными (Adobe Connect, Blackboard Learn и др.), так и бесплатными (VK Live, YouTube и др.). Обучающийся, опаздывая, или пропуская занятие, может подключиться к нему через мобильное приложение. Мы сейчас видим, как люди общаются через мобильные приложения. Это происходит повсюду. Такие же технологии применимы и в процессе обучения без существенных затрат и даже бесплатно. Если занятие записать на видео и дать свободный к нему доступ, то возможность у аспиранта оставаться в курсе учебных событий становится ещё больше.

ВЫВОДЫ

Итак, выбирая ту или иную форму обучения, а также их комбинации, мы добились существенного прогресса в преподавании иностранного языка в аспирантуре. За счёт электронных средств, разработки структурированного учебного курса обучающиеся получают возможность получать полный курс даже в условиях занятости.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андреев А. А. Интернет в высшей школе: состояние и проблемы // *Высшее образование в России*. 2009. № 12. С. 29–33.
2. Андреев А. А. Педагогика в информационном обществе, или электронная педагогика // *Высшее образование в России*. 2011. № 11. С. 113–117.
3. Андреев А. А. Роль и проблемы преподавания в среде e-Learning // *Высшее образование в России*. 2010. № 8/9. С. 41–45.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - 5-е изд., стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2008, с. 54-55.
5. Найн А.Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований / А.Я. Найн // *Педагогика*. – 1995. – №5. – С. 44-49.
6. Хузиахметов А. Н., Насибуллов Р. Р. Учебная деятельность студентов вузов в условиях дистанционного образования // *Высшее образование в России*. 2012. № 4. С. 98–102.
7. Шаповалов А. С. От «E-LEARNING» К «E-LEARNING 2.0» и «MASSIVE OPEN ONLINE COURSES»: Развитие онлайн-обучения. // *Международный журнал экспериментального образования* – 2014 – № 7 – С. 52–55. [Электронный ресурс]. URL: http://www.rae.ru/meo/?section=content&op=show_article&article_id=5551 (дата обращения 12.12.2019).
8. Gafarova E. A., Belevitin V. A., Smyrnov Y. N. Modeling educational process optimization in the development of individual creativity by extending modality skills of the learners // *Mechanics and Advanced Technologies*. 2017. № 2.P. 25-33.
9. Means B., Toyama Y., Murphy R., Bakia M., & Jones K., Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. US Department of Education, 2009.
10. Miller G. History of Distance Learning. Education Guidance. American Inter Continental University Online. 10.11.2014. [Электронный

ресурс]. URL: <http://www.worldwidelearn.com/education-articles/history-of-distance-learning.html> (дата обращения 28.11.2019).

11. Rosen D. J., & Stewart C., *Blended learning for the Adult Education Classroom*, 2013.

12. Writers S. 10 Advantages to Taking Online Classes. Open Education Database. 12.01.2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://oedb.org/ilibrarian/10-advantages-to-taking-online-classes/>.

UDC 378.147: 316

DOI: 10.34671/SCN.HBR.2020.0401.0010

**ХАРАКТЕРИСТИКА СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

© 2020

ResearcherID: AAE-1091-2020

ORCID: 0000-0002-8032-8676

Тюльпа Тетяна Миколаївна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи і психології*Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка
(41400, Україна, Глухів, Сумська обл., вул. Києво-Московська, 24. e-mail: tyulpatnt@gmail.com)*

Анотація. У статті розглядається соціальна компетентність особистості як інтеграційна соціальна якість майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, як найважливіша передумова успішної професійної діяльності, що включає до свого складу ясне ціннісне розуміння соціальної дійсності, конкретне соціальне знання як керівництво до дії, суб'єкту здатність до самовизначення, самоврядування й нормотворчості; вміння здійснювати соціальні технології в головних сферах життєдіяльності згідно належному рівню культури, моральності і права. Концептуалізація феномену соціальної компетентності дозволяє визначити вищий рівень соціальної активності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей – освоєння й розвиток соціальної дійсності, що досягається в процесі діяльності, поведінки, спілкування, споглядання тощо, завдяки гармонізації усвідомлення соціальних проблем і перспектив соціального розвитку. На основі підходів до розуміння понять «соціальне», «соціальність», «соціалізованість», «соціалізація» конкретизується поняття «соціальна компетентність», виділяються її характерні особливості. Зроблено спробу встановлення діалектичних зв'язків між поняттями, їх смислового уточнення, що надало можливість визначити сутність соціальної компетентності, яка обумовлена поєднанням, взаємопроникненням, взаємодією між «соціальним», яке розуміємо як сукупність можливостей для здійснення соціальних відносин, «соціальністю», що являє собою здатність до соціальної взаємодії у межах «соціального», «соціалізованістю» трактуємо як відповідність особистості вимогам соціуму на основі розширення меж «соціальності», «соціалізація», що представляє собою процес і результат засвоєння й відтворення соціального досвіду соціалізованої особистості, соціальна компетентність своєю чергою є основою, підсумком і, одночасно, умовою успішної соціалізації. Розглянуто соціальну компетентність з позиції соціалізації як процесу входження людини в світ людської культури, людських відносин, що дозволяє особистості адаптуватися і самореалізуватися в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: соціальна компетентність, професійна підготовка майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, соціальне, соціальність, соціалізованість, соціалізація, соціономічна сфера.

**CHARACTERISING THE ESSENCE OF CATEGORY SOCIAL COMPETENCE
OF INTENDED SOCIETY SPECIALISTS**

© 2020

Tulpa Tatyana Nikolaevna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
the Department of Social Work and Psychology*Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
(41400, Ukraine, Hlukhiv, Sumy region, Kyiv-Moscow street, 24, e-mail: tyulpatnt@gmail.com)*

Abstract. The article describe the social competence of the individual as an integrative social quality of intended specialists of socio-economic specialties, as the most important background for successful professional activity, which includes a clear value understanding of social reality, specific social knowledge as a guide to action, subjective capacity for self-determination, self-consideration and normality; ability to implement social technologies in the main spheres of life according to the appropriate level of culture, morality and law. The concept of the phenomenon of social competence allows us to determine the higher level of social activity of future specialists of socio-economic specialties – the discovering and development of social reality, which is achieved in the process of activity, behavior, communication, observation etc., through the harmonization of awareness of social problems and prospects of social development. On the basic approaches of understanding the concepts of «social», «sociality», «socialization» the concept of «social competence» is specified, its characteristic features are distinguished. An attempt was made to establish dialectical connections between concepts, their semantic clarification, which made it possible to determine the essence of social competence, which is caused by a combination, interpenetration, interaction between «social», which is understood as a set of opportunities for social relations, «sociality», which is represented, we interpret the capacity for social interaction within the limits of «social», «socialized» as the conformity of the individual to the requirements of the society on the basis of widening the boundaries of «sociality», «socialization» represents the process and the result of assimilation and reproduction of the social experience of a socialized personality, social competence in turn is the basis, the result and, at the same time, a condition for successful socialization. Social competence is considered from the standpoint of socialization as a process of human adjustment to the world of human culture, human relations, which allows the individual to adapt and self-actualize in the conditions of modern society.

Keywords. social competence, professional training of intended specialists in socio-economic specialties, social, sociality, socialization, social sphere.

**ХАРАКТЕРИСТИКА СУЩНОСТИ КАТЕГОРИИ СОЦИАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ
БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ**

© 2020

Тюльпа Татьяна Николаевна, кандидат педагогических наук,
доцент кафедры социальной работы и психологии*Глуховский национальный педагогический университет имени Александра Довженко
(41400, Украина, Глухов, Сумская обл., Ул. Киево-Московская, 24. e-mail: tyulpatnt@gmail.com)*

Аннотация. В статье рассматривается социальная компетентность личности как интеграционная социальное качество будущих специалистов социономических специальностей, как важнейшая предпосылка успешной профессиональной деятельности, включает в свой состав ясное ценностное понимание социальной действительности, конкретное социальное знание как руководство к действию, субъектную способность к самоопределению, самоуправления и нормотворчества; умение осуществлять социальные технологии в главных сферах жизнедеятельности согласно должному уровню культуры, нравственности и права. Концептуализация феномена социальной компе-

тентности позволяет определить высокий уровень социальной активности будущих специалистов социологических специальностей – освоение и развитие социальной действительности, достигается в процессе деятельности, поведения, общения, созерцания и т. д., благодаря гармонизации осознание социальных проблем и перспектив социального развития. На основе подходов к пониманию понятий «социальное», «социальность», «социализированность», «социализация» конкретизируется понятие «социальная компетентность», выделяются ее характерные особенности. Предпринята попытка установления диалектических связей между понятиями, их смыслового уточнения, что позволило определить сущность социальной компетентности, которая обусловлена сочетанием, взаимопроникновением, взаимодействием между «социальным», которое понимаем как совокупность возможностей для осуществления социальных отношений, «социальностью», представляющий собой способность к социальному взаимодействию в рамках «социального», «социализированность» трактуем как соответствие личности требованиям социума на основе расширения границ «социальности», «социализация», что представляет собой процесс и результат усвоения и воспроизведения социального опыта социализированной личности, социальная компетентность в свою очередь является основой, итогом и одновременно условием успешной социализации. Рассмотрены социальную компетентность с позиции социализации как процесса вхождения человека в мир человеческой культуры, человеческих отношений, позволяет личности адаптироваться и самореализоваться в условиях современного общества.

Ключевые слова: социальная компетентность, профессиональная подготовка будущих специалистов социологических специальностей, социальное, социальность, социализированность, социализация, социологических сфера.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Українські реалії вимагають від випускників закладів вищої освіти нового професійного мислення, високої мобільності, соціальної активності, високого рівня соціальної зрілості й особистісного самовизначення. У зв'язку з цим головна увага повинна приділятися підвищенню соціальної функції у процесі професійної підготовки студентів закладів вищої освіти взагалі і майбутніх фахівців соціологічних спеціальностей зокрема, що забезпечує їх готовність до вмілої побудови комунікації з людьми, розуміння сенсу отриманої освіти, визначення перспектив особистісного саморозвитку, набуття нових соціально-особистісних якостей. Їхня соціальна функція проявляється в тому, щоб трансформувати вимоги суспільства до особистості людини у вимоги цієї особистості до самої себе, збагатити нове покоління соціально-культурним досвідом, стати провідником із минулого в майбутнє культурного й історичного спадку людства в умовах природного розвитку соціальної системи.

Представник соціологічних спеціальностей – це особа, яка формує майбутнє. Серед безлічі проблем, які доводиться розв'язувати в рамках професійної підготовки, однією з найважливіших є формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціологічних спеціальностей як вагової передумови успішної професійної діяльності. Розуміння її суті, форм прояву, тенденцій зміни є неодмінною умовою професійного розв'язання завдань щодо здійснення соціальних впливів на особистість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нині феномен соціальної компетентності є актуальним і представляє широкий інтерес для зарубіжних і вітчизняних дослідників. Аналіз проблеми соціальної компетентності знайшов своє відображення в наукових доробках вчених В. Андрущенко [1], С. Архіпової [2], М. Докторович [3], Р. Лейчук [4], О. Овчарук [5], Н. Сівак [6], І. Холковської [7] та ін. Незважаючи на те, що існує безліч різних трактувань терміна «соціальна компетентність» у наукових дослідженнях прослідковуються загальні основні риси, характерні для багатьох наукових позицій учених, що дозволяють уточнити сутність зазначеного поняття: інтегративність соціальної компетентності; її рівнева характеристика, яка свідчить про закладене в ній прагнення до саморозвитку; якісна характеристика (мірило кваліфікованості спеціаліста); діяльнісна характеристика (здатність до виконання соціально спрямованих дій); опосередкованість моральної позицією особистості, що детермінує готовність до прийняття персональної відповідальності

за вчинені професійні дії. При оптимальному процесі формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціологічних спеціальностей у суспільстві забезпечується наступність у передачі від покоління до покоління соціокультурних знань, установок і ціннісних орієнтацій, соціо професійних навичок і умінь, майстерності, здійснюється поступове «входження» того, хто навчається, у професійне й соціальне життя, досягається стійкість і розвиток економічної системи.

Обґрунтування актуальності дослідження. За результатами аналізу літератури про сутність, зміст і структуру поняття «соціальна компетентність» нами виявлено, що фундаментом соціальної компетентності є синтетична здатність людини пов'язувати себе й суспільство в реальній дійсності, вміння будувати соціальні відносини, реалізувати способи управління поведінкою, власна включеність особистості в систему соціальної взаємодії, що детермінують ефективність процесу її соціального становлення, й потребує розгляду феномену на міждисциплінарному рівні, так як воно за своєю природою полі функціонально.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті Метою статті є осмислення сутності феномену соціальної компетентності, визначення ступеня її впливу на процес взаємодії індивіда з іншими людьми, виявлення особливостей цієї взаємодії і визначення подальшого результату для самого індивіда й для суспільства.

Постановка завдання. Концептуалізація феномену соціальної компетентності дозволяє визначити вищий рівень соціальної активності особистості – освоєння і розвитку соціальної дійсності, що досягається у процесі діяльності, поведінки, спілкування, споглядання тощо, завдяки гармонізації усвідомлення соціальних проблем і перспектив соціального розвитку.

Методи, методики та технології, що використувувалися. З метою дослідження і впорядкування теоретичних уявлень про феномен соціальної компетентності виокремлення ключових понять проблеми, встановлення діалектичних зв'язків між поняттями, їх узгодження обрано методи понятійно-термінологічного і теоретико-методологічного аналізу.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У контексті проблеми, що досліджується представляється доцільним розглянути такі важливі поняття, як «соціальне», «соціальність», «соціалізованість», «соціалізація» які є сутнісними характеристиками соціальної компетентності майбутніх фахівців соціологічних спеціальностей.

У широкому розумінні поняття «соціальне» визначається як характеристика суспільства загалом. В. Андрущенко зазначає, що соціальне є сукупністю суспільних

відносин певного суспільства, інтегрованих у процесі спільної діяльності індивідами або групами індивідів у конкретних умовах місця і часу [1, с. 11–12]. Це інтегративне утворення, яке акумулює в собі знання, досвід, традиції, творчі здібності й реальні оцінки стану розвитку суспільства і його елементів. Воно виражає характер використання потенціалу соціальних резервів суспільства, класу, колективу, групи, особи для вироблення критеріїв оптимального розвитку всього соціального організму. Багато дослідників відмічають, що соціальне слід розуміти не в широкому сенсі, як суспільне, а в більш вузькому, власному значенні, адже соціальне – це сукупність тих чи тих властивостей і відносин людей один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. На думку Л. Мехрішвілі [8], соціальне являє собою орієнтацію на активність особистості, на взаємодію груп, особистостей, трактуючи особистість як суб'єкт історичної дії, як суб'єкт суспільних відносин. Важливим висновком автора в контексті нашого дослідження є ідея про те, що вищим проявом цієї «активної діяльної взаємодії» є така соціально-якісна характеристика особистості, як «соціальна суб'єктність» – здатність людини до відтворення і вдосконалення життя; здатність результативно брати участь у суспільному житті і розв'язувати соціально-значущі проблеми [8, с. 16]. Погоджуючись з вищевикладеними позиціями, приходимо до висновку, що соціальне – це одна зі сторін суспільного життя, простір існування індивідуального і суспільного в сукупності різноманітних відносин. Суспільно-історичне відтворення буття людей і умов їх життя передбачає розвиненість соціального, у форм якої воно йде освєнення й перетворення реальності, самозбагачення і самореалізація людини.

У процесі професійної підготовки майбутніх представників соціономічних професій розв'язується актуальна гуманітарна проблема – проблема розвитку соціальності людини, формування суспільних навичок, громадянськості, побудови правильних взаємин та ін., адже у сфері соціального поєднуються і перетинаються індивідуальні особливості людини й соціальні аспекти життєдіяльності. У соціальності поєднуються і перетинаються індивідуальні особливості людини і соціальні аспекти життєдіяльності [9]. Стосовно педагогічної практики соціальність є результатом соціальних впливів, спрямованих на формування знань і умінь соціально-схвалюваної поведінки (макросоціального) і здатності бути суб'єктом соціальних відносин, реалізувати індивідуальність у реальних соціальних умовах (мікросоціально). Соціальність – це властивість, яка внутрішньо притаманна індивідам і спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, в суспільні відносини, відображає зміст і характер взаємодій між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як результат виконуваних людиною певних соціальних ролей, які вона бере на себе, стаючи членом спільності, є результатом взаємодій і може бути виражена в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і зумовлена рівнем їхньої соціальної компетентності.

У рамках дослідження феномену «соціальна компетентність» ми вважаємо за доцільне розглянути конструкт «соціалізованість», оскільки обидва поняття є відображенням соціальних взаємозв'язків між людиною й соціумом, а категорія соціальності своєю чергою, виявляє сутнісний, змістовий сенс поняття «соціалізованість».

Якщо дотримуватися концепції можливості впливу на процес формування соціальної компетентності студентів, то позитивним його результатом є соціалізованість, яка повинна досягатися не просто прийняттям суми різних рольових очікувань, а засвоєнням самої сутності цих вимог, орієнтацією особистості на конкретні соціальні вимоги і на вироблене нею самою розуміння універсальних моральних цінностей. Е. Дюркгейм ува-

жає, що соціалізованою є особистість, яка прийняла мораль як систему об'єктивних правил поведінки, і в зв'язку з цим наділену умінням притлумлювати індивідуальні інтереси в ім'я суспільних. Учений підкреслює, що «будь-яке суспільство прагне сформувати людину відповідно до мінливих універсальних, моральних, інтелектуальних і навіть фізичних ідеалів» [10, с. 12]. П. Бергер і Т. Лукман трактують соціалізованість лише як наявність певних структур у свідомості індивіда: знань, цінностей, вірувань, роздумів, переконань та ін. При цьому вченими не завжди враховується наявність поряд з суб'єктивною ще й об'єктивною реальністю [11]. Однак, позитивним у зазначеній позиції є те, що соціалізованість зв'язується з усвідомленням, осмисленням, вільним рухом людини до самої себе як творця соціальної реальності. Ми визначаємо соціалізованість як певну ступінь відповідності індивіда вимогам суспільства, сукупність індивідуальних і психологічних особливостей, що характеризують міру розвитку особистості як члена соціуму і проявляються через здатність індивіда самостійно досягати життєвих цілей, сприяють реалізації власного духовно-культурного потенціалу в процесі спільної з іншими людьми діяльності, забезпечують позитивне самопочуття і емоційну задоволеність життям загалом.

Аналіз наукових робіт дозволяє виявити зв'язок соціальної компетентності з процесом соціалізації (Н. Лавриченко [12], Т. Самсонова [13], Н. Сівак [6], І. Талаш [14], І. Холковська [7], І. Шимко [14]), адже соціалізація являє собою складний багатогранний процес, який передбачає не тільки оволодіння індивідом ідеями, цінностями, правилами й стереотипами поведінки соціального життя, а й вироблення власних ціннісних і життєвих орієнтацій, соціального досвіду. Так, С. Учурова, вивчаючи проблеми розвитку соціальної компетентності у освітньому процесі, наголошує, що «соціалізація визначає специфіку розвитку соціальної компетентності особистості і відбувається не тільки завдяки цілеспрямованому впливу на людину, а й під впливом різноманіття стихійних факторів. Чим вищий рівень розвитку соціальної компетентності, тим легше протікає процес соціалізації, тим успішніше здійснюються міжособистісні взаємодії» [16, с. 17]. Спираючись на характеристики соціалізованості особистості, можна виявити в їх складі здатність прийняття рішень, що лежить в основі соціальної компетентності особистості, адже, по-перше основою дій індивіда є мета або потреба в чомусь важливому для нього; по-друге, досягненню мети сприяють знання людини про себе і про соціум, набуті в процесі соціалізації. Важливою у зазначеній позиції є ідея про те, що прояв соціальної компетентності починається в ситуації вибору, в момент прийняття рішення людиною. Це свідчить про значущість соціальної компетентності для внутрішнього світу людини і для вбудовування її у світ відносин. Визначальним тут є те, що соціальна компетентність виступає і як результат, і як умова успішної соціалізації [15].

З огляду на те, що процес формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей є найважливішою передумовою їхньої успішної професійної діяльності, професійного розв'язання завдань щодо здійснення соціальних впливів на особистість, ефективна професійна підготовка спрямована на формування потенціалу успішного включення майбутнього фахівця у процес соціалізації особистості під час трудової діяльності й підтримки високого рівня його професійної мобільності протягом усього життя. При оптимальному процесі формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей у суспільстві забезпечується наступність у передачі від покоління до покоління соціокультурних знань, установок і ціннісних орієнтацій, соціопрфесійних навичок і умінь, майстерності, здійснюється поступове «входження» того, хто навчається, у професійне і соціальне життя, досягається стійкість і розвиток еконо-

мічної системи. У цих умовах освітній процес закладів вищої освіти більшою мірою, ніж раніше, повинен сприяти підвищенню якості освоєння майбутніми фахівцями соціономічних спеціальностей своїх соціальних ролей разом з інтеріоризацією відповідних норм і цінностей, а також самоідентифікації особистості й освоєння нею своєї суб'єктно-об'єктної позиції у взаємодії з соціономічним середовищем.

Отже, людина з високим рівнем розвитку соціальної компетентності, включена в широкі соціальні зв'язки, активна і гнучка, вміє вписатися в нові суспільні структури і умови, здатна до соціальної взаємодії. Високий рівень соціальної компетентності характеризує соціально зрілу соціалізовану особистість, що володіє адекватною самооцінкою, самодостатню, добре адаптовану, з розвиненим почуттям власної гідності. Соціалізація і соціальна компетентність як її результат, і як умова, надають можливість адекватно адаптуватися в умовах соціальних змін, забезпечують правильну оцінку й прийняття вірних рішень з урахуванням ситуації. Слід підкреслити, що в реальній людській поведінці процес соціалізації і процес розвитку соціальної компетентності інтегровані, взаємодоповнюють і взаємозумовлюють один одного. Отже, соціальна компетентність особистості є інтеграційною соціальною якістю особистості, що включає до свого складу ціннісне розуміння соціальної дійсності, конкретне соціальне знання як керівництво до дії, суб'єкту здатність до самовизначення, самоврядування і нормотворчості, сутність якої базується на усвідомленні феноменів соціальне, соціальність, соціалізованість, соціалізація.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Проблема формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей соціальної компетентності детермінована проблемами взаємодії людини з суспільством, соціального становлення, соціального розвитку особистості. Формуючись в процесі соціальної взаємодії, соціальна компетентність впливає й на сам процес соціалізації особистості.

Сутність зазначеної категорії обумовлена поєднанням, взаємопроникненням, взаємодією між поняттями «соціальне», яке розуміємо як сукупність можливостей для здійснення соціальних відносин, «соціальність», що являє собою здатність до соціальної взаємодії у межах «соціального», «соціалізованість» трактуємо як відповідність особистості вимогам соціуму на основі розширення меж «соціальності», «соціалізація», що представляє собою процес і результат засвоєння й відтворення соціального досвіду соціалізованої особистості, соціальна компетентність своєю чергою є основою, підсумком і, одночасно, умовою успішної соціалізації. Встановлення діалектичних зв'язків між поняттями, їх смислове уточнення, узгодження дає можливість досягти більш високого теоретико-методологічного рівня розв'язання проблеми формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери, можливість її вирішення засобами сучасної науки.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Вище викладене не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальших досліджень вимагає визначення поглядів учених, відображених в основних аспектах наукового трактування змісту феномену соціальної компетентності: соціологічному, діяльнісному, інституційному, когнітивному, соціокультурному, інтегративному й визначення її структури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В. П. Соціологія. Наука об обществе: учеб. пособие под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлага. Харьков: 1996. 688 с.
2. Архипова С. П. Професійна компетентність і професійність соціального працівника: сутність і шляхи розвитку Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2004. № 2. С. 7–12.
3. Докторович М. О. Соціальна компетентність: співвідношення наукових категорій. Матеріали IX міжнародної науково-практичної

конференції «Наука та освіта 2006». Т. 2. Педагогічні науки. Дніпропетровськ: 2006. С. 81–89.

4. Лейчук Р. М. Соціальна компетентність учнів до проблеми визначення змісту і структури поняття Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2013. № 2. С. 160–166.

5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики: колективна монографія за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.

6. Сівак Н. А. Соціальна компетентність у контексті соціалізації студентів вищих педагогічних навчальних закладів Наука і освіта. 2013. № 3. С. 161–164.

7. Холковська І. Л. Соціальна компетентність як умова успішної самореалізації особистості Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. Наук. Праць. Вип. 47. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. С. 63–67.

8. Мехришвили Л. Л. Социальная политика: концептуальные подходы. Тюмень: ТюмГНГУ, 2006. 226 с.

9. Ромм Т. А. Социальное воспитание ресурс развития социальности в человеке Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. 2010. № 2. С. 11–15.

10. Дюркгейм Е. Метод соціології Київ. Харків. 1899. 197 с.

11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания Москва: Наука. 1995. 607 с.

12. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки: монографія Київ: ТОВ «Інсайт-плюс», 2006. 280 с.

13. Самсонова Т. И. Социальная компетентность подростков: технология её формирования СПб.: Изд-во СПбГУ-СЭ. 2007. 183 с.

14. Шимко І. М. Талаш І. О. Соціальна компетентність – якісна характеристика процесу соціалізації Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (2). С. 166–173.

15. Тюльпа Т. М. Соціалізованість майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей як фактор успішності формування соціальної компетентності Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер.: Педагогічні науки. 2019. Вип. 41. С. 78–87.

16. Учурова С. А. Развитие социальной компетентности в образовательном процессе (на примере уроков немецкого языка и обществознания): монография. Екатеринбург: УрФУ. 2011. 196 с.

UDC 378.147.376

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0011

**TRAINING OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL DISCIPLINES AS A MEANS OF ENSURING
THE NEED-MOTIVATIONAL SPHERE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS**

© 2020

ResearcherID: AAF-8544-2020

ORCID: 0000-0002-9677-2130

Zagorulko Maryna Alexandrovna, teacher of the Department of foreign languages
Kyiv National University of Technology and Design

(01011, Ukraine, Kiev, Nemirovich-Danchenko street, 2, e-mail: zagorul_ko@ukr.net)

Abstract. The article is devoted to the study of teaching psychological and pedagogical disciplines as a means of ensuring the need-motivational sphere of future primary school teachers. It is noted that the formation of the personality of the future primary school teacher requires the creation of fundamentally different approaches to professional training in accordance with the modern requirements. The author analyzes the definition of motivation in psychological and pedagogical sources. Motivation is formed and changed in the course of a student's life and, above all, during their academic activities. In the process of activity, new motives, interests and needs are born, which in turn affect the activity. It is important to study the correlation of motives at different stages of personality development and the degree of individual motivation of each student, which will help the teacher to cultivate intrinsic motivation for learning in all students. Considered the concept of the motivational sphere of personality as a set of stable motives that have a certain hierarchy and express the direction of the personality. Motivational sphere in a broad sense is considered as the basis of the personality, which is attracted by its properties such as orientation, value orientations, attitudes, social expectations, claims, emotions, volitional qualities and other socio-psychological characteristics. It is noted that the motivational sphere of the personality is the center of the personality space, where the axes of properties that characterize it intersect. Therefore, the need-motivational sphere cannot be limited to any of the types of motives that are included in it. Needs, motives, goals, emotions, and interests are constantly changing and entering into new relationships. Therefore, the formation of motivation is a constant complication of the structure of the motivational sphere, the appearance of new, more Mature, sometimes contradictory relationships between them. It is noted that through the individualization of the block of psychological and pedagogical disciplines, which is associated with the implementation of individual works, individual educational and research tasks, writing pedagogical essays, we can purposefully influence the needs and motivational sphere of future primary school teachers.

Keywords: motive, motivation, stages of formation of motivation, motivational sphere of personality, need-motivational sphere, psychological and pedagogical disciplines, future primary school teachers.

**НАВЧАННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПОТРЕБІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

© 2020

Загорулько Марина Олександрівна, викладач кафедри іноземних мов*Київський національний університет технологій та дизайну*

(01011, Україна, Київ, вулиця Неміровича-Данченка, 2, e-mail: zagorul_ko@ukr.net)

Анотація. Статтю присвячено дослідженню навчання психолого-педагогічних дисциплін як засобу забезпечення потребнісно-мотиваційної сфери майбутніх учителів початкової школи. Наголошується, що формування особистості майбутнього вчителя початкової школи потребує створення принципово інших підходів у фаховій підготовці відповідно до вимог сьогодення. Автором проаналізовано визначення поняття мотивації у психолого-педагогічних джерелах. Мотивація формується і змінюється в процесі життя студента і, перш за все, під час його навчальної діяльності. У процесі діяльності народжуються нові мотиви, інтереси і потреби, які, у свою чергу впливають на діяльність. Важливо вивчити співвідношення мотивів на різних етапах розвитку особистості і ступінь індивідуальної мотивації кожного студента, що допоможе педагогу виховати внутрішню мотивацію до навчання у всіх студентів. Розглянуто поняття мотиваційної сфери особистості, як сукупності стійких мотивів, що мають певну ієрархію і виражають спрямованість особистості. Мотиваційна сфера в широкому розумінні розглядається як основа особистості, до якого притягуються такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, настанови, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості та інші соціально-психологічні характеристики. Зазначено, що мотиваційна сфера особистості – то є центр простору особистості, у якому перетинаються всі властивості, які її характеризують. Отже, потребнісно-мотиваційна сфера не може обмежуватись жодним із видів спонукань, які входять до неї. Потреби, мотиви, цілі, емоції, інтереси постійно змінюються та вступають у нові відносини. Тому становлення мотивації – це постійне ускладнення структури мотиваційної сфери, поява нових, більш зрілих, іноді суперечливих відношень між ними. Наголошується на тому, що через індивідуалізацію блока психолого-педагогічних дисциплін, яка пов'язана з виконанням індивідуальних робіт, індивідуальних навчально-дослідних завдань, написанням педагогічних есе, можемо цілеспрямовано впливати на потребнісно-мотиваційну сферу майбутніх учителів початкової школи.

Ключові слова: мотив, мотивація, етапи формування мотивації, мотиваційна сфера особистості, потребнісно-мотиваційна сфера, психолого-педагогічні дисципліни, майбутні вчителі початкової школи.

**ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН КАК СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ПОТРЕБНОСТНО-МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

© 2020

Загорулько Марина Александровна, преподаватель кафедры иностранных языков*Киевский национальный университет технологий и дизайна*

(01011, Украина, Киев, улица Неміровича-Данченко, 2, e-mail: zagorul_ko@ukr.net)

Аннотация. Статья посвящена исследованию изучения психолого-педагогических дисциплин как средства обеспечения потребностно-мотивационной сферы будущих учителей начальной школы. Отмечается, что формирование личности будущего учителя начальной школы требует создания принципиально иных подходов в профессиональной подготовке в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. Автором проанализировано определение понятия мотивации в психолого-педагогических источниках. Мотивация формируется и меняется в процессе жизни

студента и, прежде всего, во время его учебной деятельности. В процессе деятельности рождаются новые мотивы, интересы и потребности, которые, в свою очередь влияют на деятельность. Важно изучить соотношение мотивов на различных этапах развития личности и степень индивидуальной мотивации каждого студента, это поможет педагогу воспитать внутреннюю мотивацию к обучению у всех студентов. Рассмотрено понятие мотивационной сферы личности как совокупности устойчивых мотивов, имеющих определенную иерархию и выражающих направленность личности. Мотивационная сфера в широком смысле рассматривается как основа личности, к которому притягиваются такие ее свойства, как направленность, ценностные ориентации, установки, социальные ожидания, притязания, эмоции, волевые качества и другие социально-психологические характеристики. Отмечено, что мотивационная сфера личности – это центр пространства личности, в котором пересекаются оси свойств, которые ее характеризуют. Следовательно, потребностно-мотивационная сфера не может ограничиваться ни одним из видов побуждений, которые входят в нее. Потребности, мотивы, цели, эмоции, интересы постоянно изменяются и вступают в новые отношения. Поэтому становление мотивации – это постоянное усложнение структуры мотивационной сферы появлением новых, более зрелых, иногда противоречивых отношений между ними. Отмечается, что через индивидуализацию блока психолого-педагогических дисциплин, которая связана с выполнением индивидуальных работ, индивидуальных учебно-исследовательских заданий, написанию педагогических эссе, можем целенаправленно влиять на потребностно-мотивационную сферу будущих учителей начальной школы.

Ключевые слова: мотив, мотивация, этапы формирования мотивации, мотивационная сфера личности, потребностно-мотивационная сфера, психолого-педагогические дисциплины, будущие учителя начальной школы.

INTRODUCTION

Statement of the problem in general form and its connection with important scientific or practical tasks. In the conditions of transition of the Ukrainian system of higher education to the global open educational space, the scientific and practical need to change the structure, content and nature of knowledge, experience of future specialists, formation of their professional outlook and life position, determination of prospects for professional and personal development increases. Theoretical and practical knowledge obtained by future specialists in higher education institutions should become professionally oriented and personal-value, since the most important task of higher pedagogical education is to train competitive specialists who are able to make professionally balanced decisions.

A modern teacher must master the skills to analyze, design, construct, organize the pedagogical process, conduct their own research to study the personality of their students.

Therefore, knowledge of pedagogy, which are closely related to psychological knowledge, is necessary for a modern teacher for continuous self-education, successful construction of a professional pedagogical career, and development of creative abilities.

Analysis of recent research and publications. The concept of motivation has been studied by many scientists, in particular: O. Leontiev [1] claimed that the knowledge of the motives is necessary especially in the process of analyzing the activities and evaluating the actions of students, because the same actions can be performed based on different motives; S. Rubinstein [2] noted that the motives are not revealed to consciousness only by analyzing activity and its dynamics and E. Ilyin [3] referred to the motive as a complex system with multi-component structure. M. Dubinka [4] considered in her dissertation motivations of activity and stages of its formation. L. Stolyarenko [5] defines the motivational sphere of the individual, and I. Karpyuk [6] explores the concept of the need-motivational sphere of the individual during physical training. A. Markova [7] considered the conditions of effective diagnostics and realization of the process of formation of personal and professional development of future teachers before studying the disciplines of the psychological-pedagogical block of study. L. Melnyk [8] explored the psychological and pedagogical conditions of forming a positive attitude of future teachers to the study of disciplines of the psychological and pedagogical block of study, which involve the use of various opportunities for the purpose of professional analysis of crises of professional development of the future specialist.

The issue of teaching psychological and pedagogical disciplines as a means of providing students with a need-motivation sphere while studying in higher education institutions has not been fully addressed in the studies of modern scholars. The problem of teaching psychological and pedagogical disciplines as a means of providing the needs and motivational sphere of future primary school teachers was not re-

flected in the research in psychology and pedagogy.

METHODOLOGY

Forming the goals of the article (setting the task). In this article, we will analyze the concept of motivation and the motivational sphere of the individual as a means of ensuring the need-motivation of future primary school teachers.

The methods, techniques and technologies used: analysis of literary sources, method of comparison, generalization.

RESULTS

Presentation of the main research material with full justification of the obtained scientific results. Motivation, like other higher mental functions, should be regarded as a socially conditioned asset. Motivation is formed and changed in the course of a student's life and, above all, during their academic activities. In the process of activity, new motives, interests and needs are born, which in turn affect the activity.

A. Leontiev [1] noted that the subject of activity in the process of self-determination is its actual motive. Knowledge of the motives themselves is necessary especially when analyzing the activities and evaluating the actions of students, because the same actions can be performed based on different motives.

For the correct direction of the process of human self-determination, understanding, and assessment of their behavior need to know the complex and diverse relationships that exist between motive and purpose of the activities, because the needs of the individual, matching motive and purpose of the activities is not always the case. According to A. Leontiev, the correlation of motive and activity is one of the central problems of personality psychology. Their unity is that there is no activity without a motive that excites it, and there is no activity that does not reproduce a new motive.

S. Rubinstein claims that a motive, as a conscious desire for a certain activity, is formed as a person weighs the circumstances in which he is located and realizes the goal that stands before it. Moreover, motives are not revealed to consciousness only by analyzing activity and its dynamics. Goals, unlike motives, are always recognized and become an independent motivating force [2].

At the same time, the source of personality activity is its dependence on specific conditions. Therefore, it is necessary to take into account that when circumstances change, the goal of the activity changes, depending on the awareness of the motive.

E. Ilyin refers all the definitions of motivation to the two directions. The first considers motivation from a structural point of view, as a set of factors or motives, and the second – not as a static, but as a dynamic formation, as a process, a mechanism. The scientist also emphasizes that there is no unity of views in understanding the relationship between motivation and motive, and these two concepts are often used as synonyms. E. Ilyin defines motivation as a dynamic process of forming a motive as the basis of an action [3, P. 65–67].

E. Ilyin notes that all definitions of the concept of «motive» are grouped around the following points of view on

the motive: as an incentive, a need, a goal, an intention, personality properties, and states. The scientist emphasizes that the motive is a complex integral (system) psychological education. The structure of the motive is multi-component, it often displays several reasons and goals. In the structure of the motive, the scientist includes three blocks of components: need, which includes biological and social needs; the «internal filter» block, which consists of moral control, assessment of the external situation, assessment of one's capabilities (knowledge, skills, qualities), preferences (interests, inclinations, level of claims) and the target block contains an image of an object that can satisfy a need, an action is defined, a goal is needed, and a representation of the process of satisfying a need [3, p. 117].

According to E. Ilyin, the motive in its formation goes through three stages: the first – the formation of the primary (abstract) motive, which consists of the formation of the individual's need and motivation for search activity, the second stage includes external or internal search activity, and the third – the choice of a specific goal and the formation of an intention to achieve it [3, p. 76].

M. Dubinka established that activity motivation is a system of various ways of forming motives that encourage a person to specific forms of activity and behavior. The motive is a form of manifestation of a person's need and encourages the student to work. This dependence in the context of consideration of the concept of «need-motivational orientation» can be represented as the following sequence: need-motive-activity [4, p. 85].

In the context of problems of human self-determination to motivation, we need to correlate all that really encourage activity: generalized and more specific life goals of the person that it begins to define and which, apparently, will become the credo of his position in life in the future. At the same time, a person in the process of self-determination, carrying out all types of systematic activities and many unplanned actions, is guided by certain motivational factors that he tries to identify and understand. Herewith, it is worth noting that for an individual, motivational value is also given to those phenomena that do not encourage activity, but can encourage it, i. e., are potential motives. So, the motive of activity, reflected in the human mind, encourages activity, directs it to meet a certain need [4, p. 85].

The motive may be at the following stages of formation:

1. The stage of motivation awareness where the motivational engine is recognized and begins to perform a guiding function. The absence of this stage leads to a «blind» search. The result is impulsive behavior.

2. The stage of accepting a motive allows for the transformation of a conscious impulse into a personal motive. In this case, there is a correlation and inclusion of motivation in the hierarchy of subjective personal values. If the motive is not accepted internally, there is a sense of duality, uncertainty. A second, parallel system of motives can be formed.

3. The stage of realization of a motive is determined by the fact that its content is saturated. If the motive cannot be realized, frustration arises.

4. The stage of fixing the motive is due to the fact that repeated repetition leads to the transformation of the motive into a character trait, into a permanent incentive potency. If the motive is not fixed, then the integrity of the character is not formed, there is a sense of social and role inadequacy.

5. The stage of actualization of the motivation is laid in the character traits of a person. It can start a new cycle of formation of motivational formations [4, p. 85].

According to L. Stolyarenko, the motivational sphere of personality is understood as a set of persistent motives that have a certain hierarchy and express the direction of the individual. The motivational sphere in a broad sense is considered as the core of the personality, to which its properties such as orientation, value orientations, attitudes, social expectations, claims, emotions, volitional qualities and other socio-psychological characteristics are attracted [5, p. 174].

The need-motivational sphere can not be limited to any

of the types of motives included in it (motives, goals, interests, emotions, etc.). Needs, the meaning of exercise, motives, goals, emotions, and interests are constantly changing and entering into new relationships. Therefore, the formation of motivation is not a simple increase in the positive or aggravation of the negative attitude to physical training, but a complication of the structure of the motivational sphere, the motives that enter it, the appearance of new, more mature, sometimes contradictory relations between them.

The formation of motivation depends in general on the content, forms, methods of training, as well as on the development and complexity of the connection of young people with the world and different people. Social and family education contribute to the formation of motivation.

The formation of motivation for learning is influenced by a combination of external and internal conditions. External conditions can be the following: activities of the teacher, course content, teaching methods, level of pedagogical skill of the teacher, the logistics, the use of technical training, psychological climate in the group, the unity requirements of the teaching staff, institutions of higher education, family, relationship with others in the learning process.

As internal conditions for the formation of motivation, we can identify those qualitative changes in mental development and structural psychological neoplasms that occur in students when they are involved in educational activities, namely: forms of interaction and communication with another person (older people, peers); the orientation of the student's personality (for consumption or creation, for individual or social goals, on different sides of social and interpersonal relations) in the learning process [6].

The formation of motivation can take place in stages and holistically. In the first case, the teacher selects and consistently updates, fixes individual motives, and in the other – purposefully affects the motivation of education as a whole.

The formation of motivation can be carried out «from top to bottom» and «from bottom to top». The first way is to inculcate ideals, samples of what should be the motives for education. Students learn motives as standards by which they compare their behavior, identify their motives with the motives offered by the teacher and society. The disadvantage of this way is that there is a threat of formal assimilation of the expectation of motives [6].

The teacher needs to keep in mind and distinguish between the motives that are familiar to the student (from conversations, questionnaires) and those that actually work. The motives for exercising are not only closely related to each other, but are also in constant struggle. It is important to study their relationship at different stages of personal development and the degree of individual motivation. Knowledge of the features of students' motivation will help the teacher to cultivate the internal motivation of physical education, that is, to form an interest in classes as the basis of personal psychological culture of students.

Defining a scientific field of research dedicated to this issue, we emphasize that the system of psychological-pedagogical preparation of future teachers, methods and forms of studying of disciplines of psycho-pedagogical cycle, in our view, should help them in the awareness level of professional psychological competency and pedagogical skill. To do this, it is important to define and provide appropriate psychological and pedagogical conditions of the educational process that would contribute to the diagnosis and evaluation of students' professional competencies and self-improvement.

In our opinion, effective diagnostics and implementation of the process of formation of personal and professional development of future teachers to study the disciplines of the psychological and pedagogical cycle are possible if:

- the features of personal and professional self-actualization of students are defined;
- in the process of university education, psychological and pedagogical conditions provide an opportunity to define and specify the functions of personal and professional self-actualization of students (axiological, reflexive and

creative aspects) and its components (value-motivational, reflexive and creative);

– the relationship between the components and functions of personal and professional self-actualization of students is determined, expands and deepens their understanding of the essence of the disciplines of the psychological and pedagogical cycle [7, p. 25–57].

Psycho-pedagogical conditions of formation of positive attitudes of future teachers to study the disciplines of psycho-pedagogical cycle intended to be used various opportunities in order professional analysis of crises professional development specialist:

– the crisis of educational and professional orientation and professional choice;
– the crisis of professional expectations;
– the crisis of professional growth (dissatisfaction with opportunities, position, salary, etc.) [8, p. 17–35].

The block of psychological and pedagogical training of future primary school teachers covers various academic disciplines, including: pedagogy, general and age psychology, pedagogical psychology, and the basics of pedagogical research. These disciplines provide basic psychological and pedagogical training for the future primary school teacher, form pedagogical thinking, and pedagogical competence. Through the individualization of educational psychological and pedagogical disciplines (performing individual works, tasks, writing pedagogical essays, performing individual educational and research tasks), we can provide and meet the needs and motivational sphere of future primary school teachers. Individual work should be related to the research and diagnosis of primary school students during their practical training after future primary school teachers have mastered the theoretical basis in the process of studying psychological and pedagogical disciplines.

It should also be taken into account that among the main reasons for the inefficient organization of the educational process, there is insufficient consideration of individual experience, the level of their psychological and pedagogical training, awareness of personal and professional needs and problems. On this basis, we conclude that the psychological and pedagogical conditions do not correspond to the needs of students, in particular, in self-realization in the field of professional activity. We explain this by the fact that the content of the learning process is focused primarily on professional activities, and not on the development of self-awareness, stimulating self-education in the field of psychological and pedagogical disciplines. That is why, in our opinion, an important task is the pedagogically focused organization of personal-oriented training of students, the systematic assimilation of both special disciplines and psychological and pedagogical, taking into account their personal potential in the process of obtaining professional qualifications.

CONCLUSIONS

Conclusions of the study and prospects for further exploration of this area. The analysis of psychological and pedagogical conditions of development of professional motivation of future primary school teachers shows an individual approach to the selection task in the study of psychological and pedagogical disciplines (e. g. performing individual works, tasks, writing pedagogical essays, performing individual educational and research tasks etc.), is important in the training of future primary school teachers, since it contributes to the formation of research skills that will provide a further demonstration of the high level of professionalism of future specialists and can meet need-motivational sphere of future primary school teachers.

The presented study does not exhaust all aspects of the problem of ensuring the need-motivational sphere of future primary school teachers. We consider the study of individualization of the learning process of psychological and pedagogical disciplines as a means of providing a need-motivational basis for the formation of research and diagnostic skills of future primary school teachers to be promising for our research.

REFERENCES:

1. Leontiev A. *Needs, Motives, Emotions*. Moscow: Moscow state University, 1971. 40 s.
2. Rubinstein S. *Man and world. Methodological and theoretical problems of psychology / Under the editorship of E. V. Shorohova*. Moscow: Nauka, 1969. 376 p.
3. Il'in E. P. *Motivation and Motives*. Saint-Petersburg.: Peter, 2003. 512 p.
4. Dubinka M. *The Role of Need-Motivation Orientation in the Process of Self-Determination of the Individual*. Scientific notes [Kirovograd state pedagogical University named after Vladimir Vinnichenko]. Series: Pedagogical Sciences. 2010. Vol. 91. Pp. 83–89.
5. Stolyarenko L. *Pedagogical Psychology*. Rivne: Phoenix, 2000. 544 p.
6. Karpyuk I. *Study of Students ' Needs and Motivational Sphere as a System-Forming Basis for Their Physical Culture Education*. Vestnik NTUU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy: a collection of scientific papers. 2006. No. 3(18). Pp. 162–166.
7. Markova A. *Psychology of Professionalism*. Moscow, 1996. 308 p.
8. Melnik L. *Psychological and Pedagogical Conditions for the Development of Professional Motivation of the Agrarian University Students*. Bulletin of the National Academy of State border service of Ukraine. 2011. Issue 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_2_29 (accessed on: 14.02.2020).

UDC 37.014.63

DOI: 10.34671/SCN.HBR.2020.0401.0012

**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: СУТЬ, НАПРЯМИ, ФОРМИ І МЕТОДИ СПІВРОБІТНИЦТВА**

© 2020

ORCID: 0000-0002-1985-1572

Жадько Олена Анатоліївна, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
(61002, Україна, Харків, вулиця Алчевських, 29, e-mail: robotaukr2020@gmail.com)

Анотація. Взаємодія закладів загальної середньої освіти й органів місцевого самоврядування зумовлена тим, що завдяки цій співпраці створюються сприятливі умови для розв'язання завдань, що висувуються перед системою освіти, підвищення якості освіти та розвитку всіх учасників освітнього процесу. Взаємодія органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти передбачає встановлення і розвиток взаємовигідних відносин між місцевою владою, учнями й учителями для спільного розв'язання значущих проблем, що здійснюється на засадах взаємної вигоди, прозорості, волонтерства, двостороннього спілкування, чесності, поваги, рівності. Схарактеризовано напрями взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти: керівництво системою освіти; освітньо-виховна діяльність; науково-методична підготовка вчителів; соціальне забезпечення суб'єктів освітнього процесу; матеріально-технічне забезпечення закладів освіти; видавничі діяльність. Розкрито форми і методи взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти, а саме: підтримка діяльності громадсько-активних шкіл, забезпечення реалізації проєктів і програм з громадянського виховання, підтримка діяльності регіональних молодіжних шкільних організацій, проведення конкурсів, учнівських олімпіад з предметів, турнірів, змагань (краєзнавчих, інтелектуальних, спортивних), свят, ігор (патріотично-спортивних, інтелектуальних), зустрічей, виставок, екскурсій, семінарів-практикумів, організація та сприяння роботі музеїв, організація дитячих фестивалів, виготовлення й поширення інформаційних листівок про рідний край, освіту й органи місцевого самоврядування. Розкрито труднощі у взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів освіти (недостатня правова база в галузі освіти; формальне ставлення учасників взаємодії до участі в різних заходах; недостатнє фінансування заходів; недостатнє залучення батьків до цієї взаємодії; потреба у вдосконаленні механізмів безпосередньої демократії тощо).

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, заклад загальної середньої освіти, взаємодія, напрями, форми і методи, учні, учителя, освіта, виховання.

**INTERACTION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND GENERAL SECONDARY
EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ESSENCES, DIRECTIONS, FORMS
AND METHODS OF COOPERATION**

© 2020

Zhadko Olena Anatoliivna, PhD Candidate

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(61002, Ukraine, Kharkiv, Alchevskiyh Street, 29, e-mail: robotaukr2020@gmail.com)

Abstract. The interaction of general secondary educational institutions and local self-government bodies is caused by the fact that this cooperation helps to create favourable conditions for solving the problems, which the system of education has to face with, increasing the quality of education and development of all participants of educational process. The interaction of local self-government bodies and general secondary educational institutions is considered to be the establishment and development of mutually beneficial relations between local authorities, schoolchildren and teachers for joint solution of important problems. It is based on the principles of mutual benefit, transparency, volunteering, two-way communication, honesty, respect and equality. The directions of interaction of local self-government bodies and general secondary educational institutions have been characterized. They are: management of educational system, educational-upbringing activities, teachers' scientific-methodical training, social security of participants in the educational process, material and technical support of educational institutions and publishing activities. The forms and methods of interaction of local self-government bodies and general secondary educational institutions have been revealed. They are support of activities of socially active schools, ensuring the implementation of projects and programs in civic education, support of activities of regional youth school organizations, holding contests, schoolchildren's competitions in subjects, tournaments, competitions (tourism and local history, sporting, intellectual), festivals, games (patriotic-sporting, intellectual), meetings, exhibitions, excursions, seminars-practicum, organization and facilitation of the work of museums, children's festivals, production and distribution of information materials about native land, education and local-self-government bodies. The difficulties in interaction of local self-government bodies and general secondary educational institutions have been revealed. They are insufficient legal framework in education, formal attitude of the participants of interaction to their participation in various activities, insufficient funding for activities, insufficient involvement of parents in this interaction, the need for improvement of the mechanisms of direct democracy etc.

Keywords: local self-government bodies, general secondary educational institutions, interaction, directions, forms and methods, schoolchildren, teachers, education, upbringing.

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ И УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО
СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: СУЩНОСТЬ, НАПРАВЛЕНИЯ,
ФОРМЫ И МЕТОДЫ СОТРУДНИЧЕСТВА**

© 2020

Жадько Елена Анатольевна, соискатель высшего образования степени доктора философии
Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды
(61002, Украина, Харьков, улица Алчевских, 29, e-mail: robotaukr2020@gmail.com)

Аннотация. Взаимодействие учреждений общего среднего образования и органов местного самоуправления обусловлено тем, что благодаря этому сотрудничеству создаются благоприятные условия для решения заданий, которые выдвигаются перед системой образования, повышения качества образования и развития всех участников образовательного процесса. Взаимодействие органов местного самоуправления и учреждений общего среднего образования предусматривает установление и развитие взаимовыгодных отношений между местной властью, учениками и учителями для совместного решения важных проблем, что осуществляется на основе взаимно выгоды, Хуманитарні Балканські дослідження. 2020. Т. 3. № 1(7)

Отже, взаємодія органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти – це встановлення і розвиток взаємовигідних відносин між місцевою владою, школою, учнями й учителями для спільного розв'язання значущих проблем. Взаємодія школи й органів місцевого самоврядування здійснюється на засадах взаємної вигоди, прозорості, волонтерства, двостороннього спілкування, чесності, поваги, рівності.

Основними напрямками взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти є [8; 16]: керівництво системою освіти; освітньо-виховна діяльність; науково-методична підготовка вчителів; соціальне забезпечення суб'єктів освітнього процесу; матеріально-технічне забезпечення закладів освіти; видавнича діяльність.

Так, значення органів місцевого самоврядування на рівні керівництва освітою полягає в: забезпеченні реалізації державної політики у сфері освіти; сприянні інтеграції національної системи освіти у світову; здійсненні контролю за дотриманням державних нормативно-правових документів, які регламентують діяльність системи освіти; координації діяльності закладів загальної середньої освіти; упровадженні інноваційних заходів; сприянні розвитку потенціалу (науково-технічного, інтелектуального, освітнього) громадян з орієнтацією на місцеві фактори (національно-культурні і соціально-економічні); сприянні розвитку мережі закладів освіти, установленні обсягів їх бюджетного фінансування, соціальному захисту учнів і педагогів, створенні умов для навчання і виховання; проведенні моніторингових досліджень щодо якості надання освітніх послуг [1; 2; 8; 16].

Освітньо-виховна діяльність у взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти охоплює [8; 16]:

- роботу з обдарованими і талановитими дітьми (оновлення та підтримка банку даних про методики, спрямовані на виявлення обдарованих дітей; створення умов для розвитку інтересів, здібностей та нахилів учнів; організація підвезення та супроводу учнів до місця проведення олімпіад, конкурсів, турнірів);

- інклюзивну діяльність (розширення мережі закладів освіти з інклюзивними класами; забезпечення соціально-медико-психологічного супроводу дітей із особливими освітніми потребами; здійснення моніторингу стану впровадження інклюзивної освіти та академічного досягнень учнів в умовах інклюзивного навчання);

- створення умов для розвитку учнівського самоврядування у школах;

- проведення міських масових заходів.

Науково-методична підготовка вчителів включає: забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти на спеціальних заходах (тренінгах, семінарах, конференціях, практикумах тощо); розробка рекомендацій для здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей із особливими освітніми потребами тощо [8; 16].

Соціальне забезпечення суб'єктів освітнього процесу охоплює: організацію перевезення і харчування учнів у закладах освіти; утримання таборів відпочинку з денним перебуванням; забезпечення оздоровлення дітей; матеріальне забезпечення учасників освітнього процесу [8; 16].

Матеріально-технічне забезпечення закладів освіти передбачає: проведення модернізації матеріально-технічної бази класів початкової освіти; придбання лабораторно-демонстраційного обладнання для кабінетів, навчально-дидактичних матеріалів корекційно-розвивального середовища; створення умов для впровадження дистанційної платформи навчання; проведення ремонтно-будівельних робіт тощо [8; 16].

Видавнича діяльність включає друк видань для освітніх потреб і розширення світогляду суб'єктів освітнього процесу (книг, перекидних календарів, буклетів) [8; 16].

Серед форм та методів взаємодії органів місцевого

самоврядування і закладів загальної середньої освіти можна виокремити такі [9; 16–19]:

- підтримка діяльності громадсько-активних шкіл – закладів освіти, у яких формуються знання й уміння учнів щодо активного життя в суспільстві, громадянська свідомість, активна громадянська позиція;

- забезпечення реалізації проектів, програм та акцій з громадянського виховання;

- підтримка діяльності регіональних молодіжних шкільних організацій;

- організація та сприяння роботі музеїв;

- організація дитячих фестивалів;

- проведення обласних конкурсів, присвячених різним культурним й освітнім питанням, учнівських олімпіад з предметів, турнірів, змагань (туристсько-краєзнавчих, інтелектуальних, спортивних), свят, ігор (патріотично-спортивних, інтелектуальних), зустрічей, виставок, екскурсій, семінарів-практикумів;

- виготовлення й поширення інформаційних листівок про рідний край, освіту й органи місцевого самоврядування.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Водночас, труднощами у взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів освіти є: недостатня правова база в галузі освіти; низька мотивація окремих учасників взаємодії щодо докладання власних зусиль у розвиток освітньої галузі [12] та формальне ставлення до взаємодії; недостатнє фінансування заходів для учнів і педагогів; недостатнє залучення батьків до цієї взаємодії; потреба у вдосконаленні механізмів безпосередньої демократії з метою збільшення участі населення в роботі органів місцевого самоврядування й освітній діяльності тощо.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Отже, взаємодія органів місцевого самоврядування та закладів загальної середньої освіти передбачає розвиток взаємовигідних стосунків між місцевою владою та школою для спільного розв'язання значущих проблем. Ця взаємодія охоплює керівництво системою освіти, освітньо-виховну діяльність, науково-методичну підготовку вчителів, соціальне забезпечення суб'єктів освітнього процесу, матеріально-технічне забезпечення закладів освіти, видавничу діяльність і здійснюється завдяки роботі громадсько-активних шкіл, регіональних молодіжних шкільних організацій, реалізації проектів і програм та впровадженню різних заходів (дитячих фестивалів, конкурсів, учнівських олімпіад, змагань, свят, ігор, зустрічей, виставок, екскурсій тощо). Схарактеризовано напрями взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти: керівництво системою освіти; освітньо-виховна діяльність; науково-методична підготовка вчителів; соціальне забезпечення суб'єктів освітнього процесу; матеріально-технічне забезпечення закладів освіти; видавнича діяльність. Розкрито форми і методи взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів загальної середньої освіти, а саме: підтримка діяльності громадсько-активних шкіл, забезпечення реалізації проектів і програм з громадянського виховання, підтримка діяльності регіональних молодіжних шкільних організацій, проведення конкурсів, учнівських олімпіад з предметів, турнірів, змагань (краєзнавчих, інтелектуальних, спортивних), свят, ігор (патріотично-спортивних, інтелектуальних), зустрічей, виставок, екскурсій, семінарів-практикумів, організація та сприяння роботі музеїв, організація дитячих фестивалів, виготовлення й поширення інформаційних листівок про рідний край, освіту й органи місцевого самоврядування. Розкрито труднощі у взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів освіти (недостатня правова база в галузі освіти; формальне ставлення учасників взаємодії до участі в різних заходах; недостатнє фінансування заходів; недостатнє залучення батьків до цієї взаємодії;

потреба у вдосконаленні механізмів безпосередньої демократії тощо).

Дана робота не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективними є питання вивчення досвіду взаємодії органів місцевого самоврядування і закладів освіти в різних регіонах України та країнах світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Волкова Н. В. Місцеве самоврядування як суб'єкт управління освітою: кластерний підхід. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. фін. акад., 2014. 204 с.
2. Гурковський В. І. Актуальні проблеми державного управління наукою та освітою в контексті глобальної інтелектуалізації. Наукові записки Інституту законодавства ВРУ. 2010. № 3. С. 167–171.
3. Теорія управління в органах внутрішніх справ / за ред. В. А. Ліпкана. Київ: КНТ, 2007. 884 с.
4. Поліщевич Л. Теоретичні засади взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськістю. Ефективність державного управління: зб. наук. праць. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2016. Вип. 4(49). Ч. I. С. 282–289.
5. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2002. 472 с.
6. Ярмак О. М. Поняття, сутність взаємодії та її роль у розвитку соціальної системи. Право і безпека. 2006. № 5. С. 46–49.
7. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2010. 40 с.
8. Організація та розбудова громадсько-активної школи як осередку розвитку громади / за заг. ред. Г. Єльнікової. Київ: СПД-ФО Парашин К. С., 2007. 172 с.
9. Королюк С. Роль громадсько-активної школи у розвитку громадянського суспільства. Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали I науково-практичної конференції (Острого, 19 червня 2013 р.). Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 95–97.
10. Андричук І. В. Взаємодія як педагогічна категорія. Педагогічний дискурс: зб. наук. праць. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 14. С. 15–19.
11. Грішко-Дунаєвська В. А. Основні підходи до вивчення проблеми взаємодії в науково-психологічній літературі. Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки. 2015. № 1. С. 56–69.
12. Садова О. Г. Особливості застосування технології «партнерство у громаді» у практиці освітньої діяльності сільської школи. Таврійський вісник освіти. 2016. № 1(53). С. 60–65.
13. Компонент «Партнерство школи і місцевої громади». URL: <http://gash.ussf.kiev.ua/rn/content/компонент-«партнерство-школи-і-місцевої-громади»> (дата звернення: 09.01.2020).
14. Психология. Словарь / под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
15. Ковальчук Л. Педагогічна взаємодія викладача і студентів під час використання нових інформаційних технологій навчання у процесі вивчення педагогічних дисциплін. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна : зб. наук. праць. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2005. Вип. 19, Ч. 2. С. 17–25.
16. Перелік заходів і завдань Комплексної програми розвитку освіти в місті Марганці на 2018–2012 роки. Марганець, 2017. 17 с.
17. Програма заходу «Педагогічні ідеї в дії: впровадження проекту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні». Марганець, 2019. 2 с.
18. Співпраця школи, влади та громади – шлях до розбудови громадянського суспільства: (не)конференція (Івано-Франківськ, 5 грудня 2017 р.). URL : <https://doccu.in.ua/rozbudovuitemo-hromadianske-suspilst/> (дата звернення: 30.12.2019).
19. Жадько О. А. Взаємодія школи і органів місцевого самоврядування в процесі громадянського виховання учнівської молоді. 2016. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Gadko.pdf (дата звернення: 30.12.2019).

UDC 323.316
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0013

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ

© 2020

Габибова Зияфет Зия, профессор кафедры государственной
службы и кадровой политики

*Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики
(Азербайджан, Баку, улица Лермонтова, 74, e-mail: dia.library@mail.ru)*

Абдуллаева Мафтуна Рашид, преподаватель кафедры
политологии и социологии

*Бакинский государственный университет
(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: ms.meftune@mail.ru)*

Абстракт. Молодежь – главная движущая сила общества, залог его развития. Внедрение инноваций в различные сферы общественной жизни, прежде всего, связано с деятельностью молодого поколения. В целом разрабатываются различные проекты и программы, направленные на повышение роли молодежи во всех сферах жизни общественной жизни, налаживаются глобальные партнерские отношения в целях реализации значимых планов действий. Изучение молодежной политики в отдельных странах является необходимым условием для развития этой области и достижения успешных результатов. Из истории видно, что молодежная политика прошла долгий эволюционный процесс, и только в середине XX века была сформирована, как концепция. Назревшие условия и жизненные реалии в начале прошлого века породили новую концепцию под названием «Повышение роли молодежи в управлении». В результате одним из ключевых направлений развития Организации Объединенных Наций стало использование потенциала молодежи на международном уровне. Создание механизма молодых послов и разработка молодежной стратегии ООН на 2014–2017 годы является частью этой политики. Использование молодежи в обществе для достижения целей устойчивого развития особенно важно в деле достижения эффективных и прогрессивных результатов.

Ключевые слова: Азербайджан, современная молодежная политика, глобализация, рынок труда, система образования, свободное время.

FEATURES OF MODERN YOUTH POLICY OF AZERBAIJAN IN THE LIGHT OF MODERN INTERNATIONAL TRENDS

© 2020

Gabibova Ziyafet Zia, Professor, Department of Public
Administration and Personnel Policy

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
(Azerbaijan, Baku, Lermontov street, 74, e-mail: dia.library@mail.ru)*

Abdullaeva Maftuna Rashid, lecturer at the Department
of Political Science and Sociology

*Baku State University
(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: ms.meftune@mail.ru)*

Abstract. Youth is the main driving force of society, the key to its development. The introduction of innovations in various spheres of public life is primarily associated with the activities of the young generation. In general, various projects and programs are being developed aimed at enhancing the role of youth in all spheres of public life; global partnerships are being established to implement meaningful action plans. The study of youth policy in individual countries is a prerequisite for the development of this field and achieves successful results. From history it is clear that youth policy went through a long evolutionary process, and only in the middle of the twentieth century was it formed as a concept. Ripening conditions and realities of life at the beginning of the last century gave rise to a new concept called “Enhancing the Role of Youth in Management”. As a result, one of the key areas of United Nations development has been to harness the potential of youth at the international level. The creation of a mechanism for young ambassadors and the development of a UN youth strategy for 2014–2017 are part of this policy. The use of youth in society to achieve the goals of sustainable development is especially important in achieving effective and progressive results.

Keywords: Azerbaijan, modern youth policy, globalization, labor market, education system, free time.

Введение. Азербайджанская Республика уделяет особое внимание развитию молодежных инициатив, ведь воспитание высокоинтеллектуальной, талантливой молодежи означает большие перспективы для развития всего общества. Закон Азербайджанской Республики «О молодежной политике» от 9 апреля 2002 года стал основным документом для развития и регулирования деятельности молодежи. Кроме того, Приняты государственные программные акты, такие, как Указ Президента страны «О физическом воспитании и спорте», «О государственной заботе о молодых талантах в Азербайджане», Программа молодых семей, Закон АР «О повышении чувства патриотизма и гражданственности у молодежи», Программа «Азербайджанская молодежь в 2017–2021 годах» [1]. Все эти программы последовательно претворяются в жизнь. Создание Министерства молодежи и спорта, Молодежного фонда Азербайджанской Республики также является прогрессивным шагом в реализации молодежной политики [2].

В данной статье в ходе исследования были выявлены и исследованы особенности разработки и реализации молодежной политики, рассмотрены ключевые области

развития молодежи, анализ различий в развитии молодежи в других странах мира, а также изучение возможных форм взаимодействия здесь молодежи.

Молодежная политика – это система мер, направленных на создание общественно-политических, социально-экономических, организационно-правовых условий и гарантий со стороны государства с целью обеспечения всестороннего развития молодежи и ее активного участия в жизни общества. Понятие молодежи относится к людям в возрасте от 14 до 29 лет.

Молодежная политика основана на ряде ключевых принципов. Эти принципы охватывают все сферы общества и государства, отражая роль молодежи как ключевого фактора. Принципы молодежной политики следующие:

1) воспитание молодежи на принципах патриотизма, азербайджанства, государственности, секуляризма, уважения истории, культурного наследия, традиций, государственного языка и символов, национально-правственных и общечеловеческих ценностей;

2) обеспечение активного участия молодежи в общественно-политической, социально-экономической и

культурной жизни общества, а также в сферах управления и гражданского общества, мобилизация их интеллектуального и творческого потенциала для решения национальных проблем;

3) соблюдение равенства женщин и мужчин при реализации молодежной политики;

4) недопустимость любого ограничения прав и свобод молодежи, кроме случаев, предусмотренных законом.

5) принимать во внимание интересы и потребности молодежи;

6) обеспечение участия и обратной связи молодежи в разработке, реализации и оценке молодежной политики;

7) создание условий для обучения и занятости молодежи [1].

Исторический обзор возможностей управления и участия в нем молодежи. Управление присуще обществу со дня его существования. Как и во всех других областях общественного развития, формы и структура управления все время менялась, в результате долгой эволюции управление сформировалось и как научное направление. Управление является направляющим фактором общества в общественном развитии и играло ведущую роль в функционировании практически всех социальных систем. Отношения между субъектами и объектами управления имеют особое значение в организации системы управления, поскольку будущие отношения управления выполняются субъектами управления в соответствии с характеристиками реальной ситуации, правильный выбор объектов управления считается важной основой данной деятельности. В контексте управления наиболее важной областью является организация политических отношений, осуществление власти, управление государством и методы реализации его [11]. Анализ отдельных исторических периодов показывает, что в древние времена государственное управление основывалось на отношениях господства и подчинения. В рабовладельческих обществах высшие субъекты управления не учитывали интересы и потребности людей при осуществлении государственного управления и использовали тоталитарные и авторитарные формы управления.

В древние и средние века военная сила была главной властью в управлении. Поэтому в этот период можно проследить прогресс в военной сфере. В древние времена военные были сосредоточены в основном на подготовке молодых, талантливых и могущественных сил. Эти силы также сыграли важную роль в государственном управлении. В Древнем Египте армия была богатой и развитой, что было характерно для субъектов управления того периода [4].

В древнем Египте государственное управление основывалось на теологической теории. Субъект высшего государственного управления называется сыном бога, а его решения были примером божественной силы. Египетские фараоны с самых ранних лет изучали основные черты государственного управления. Тот факт, что сын фараона Рамсеса, египетского принца, был в молодом возрасте правителем провинции Мемфис, подчеркивает роль фараонов в управлении [8].

В древней Греции представления об управлении основывались на ряде теорий, основой которых являются понятие справедливости и права в управлении обществом. Демократия, как форма правления, впервые появилась в греческих городах-государствах. Основными показателями демократии было признание народа, как источника власти, предоставление гражданам реальных прав и свобод, в том числе свободы слова. В древней Греции вопросам государственного управления обучались особым образом. В городе Спарта мальчики, достигшие 7-летнего возраста, разлучались со своими родителями и проходили различную подготовку для изучения секретов боевых искусств. Самые способные из них становились лидерами. В дальнейшем эти лица по

своим способностям становились главными субъектами государственного управления. Армия Спарты, с сильной дисциплиной, была в то время одной из самых сильных. Выбор стратегов в управлении Грецией представляет особый интерес. В городе Афины стратеги сыграли ключевую роль в регулировании отношений между населением и государством. Многие внутренние и внешние вопросы были переданы им на решение [5].

В Древнем Риме управленческое мышление в некоторой степени было похоже на греческое управление. Формирование управленческого мышления было областью правящего класса. В ранние годы Юлий Цезарь, который занимал особое место в истории Рима, уже занимался политической деятельностью и дал название славной эпохе истории Рима. Его преемник, Октавиан Август, также входит в число молодых лидеров истории. Александр Македонский взошел на престол в 20 лет. К 33 годам его государство стало империей, охватывающей полмира [9].

Анализируя древние и средние управленческие практики, мы видим, что благодаря сложившимся историческим обстоятельствам, старшие управленческие субъекты приходят к власти в молодом возрасте, но в других управленческих структурах, скорее всего, это будут представители старшего поколения, которые имеют больший опыт работы.

Средневековое управленческое мышление было в значительной степени основано на теологической теории, особенно под влиянием ислама и христианства. Возникновение частной собственности во времена феодализма привело к углублению экономических отношений. Это, в свою очередь, повлияло на политическую жизнь государства и характер государственного управления. В средневековой Европе государство управлялось церковью. Поскольку цари обязательно должны были подотчетны церкви, эффективность управления снизилась. Напряженность между королевским правительством и церковью вызвала общественный резонанс. Одной из основных причин буржуазных революций в средневековой Европе был контроль церкви над государством. Буржуазные революции можно рассматривать как инициативу молодого поколения по созданию новой, эффективной и легитимной системы правления [7].

Анализ Османской империи в средние века выявляет наличие особенностей управления как восточных, так западных государств. Государственное управление использовало как светские, так и религиозные элементы. В Османском государстве при определении навыков субъектов государственного управления не основывались на возрасте. С ранних лет принцев привлекали к специальным занятиям. Раньше придворную молодежь использовали только в вооруженных силах, но позже их даже могли назначить губернатором провинции. Османские принцы были вовлечены в государственное управление с детства. В 12 лет принцессы были законно назначены в провинции под руководством назначенных для них опекунов. Это был первый опыт для будущих правителей. Однако этот закон из-за внутренних конфликтов Мехметом III (1595-1603) был отменен [10].

В указанный период с появлением ислама государственное управление на Востоке приобрело новый характер. Государство регулировалось исламскими традициями и шариатским законодательством. У справедливого правителя на переднем плане был не возраст, а навыки управления. Хотя в первые годы существования арабского халифата практиковалось исламское право, позже халифы изменяли законы в соответствии со своими интересами [10].

С появлением современной научной теории управления (Ф. Тейлор, 1790) государственное управление также стало основываться на научных принципах. Теория научного менеджмента подчеркивает важность четкой специализации в управлении. Однако психологические условия и характеристики работников здесь не учитыва-

лись. Теория научного менеджмента была впоследствии разработана Э. Мэйо на основе теории менеджмента братьев Гилберт, а затем и теории человеческих отношений [7].

Как правило, кадровое обеспечение в государственном управлении имеет разные характеристики в монархии и республиканских государствах. В древние и средние века монархии унаследовали основные управленческие функции государства. Это приводило к снижению эффективности управления и неспособности неопытных лидеров играть важную роль в управлении. Хотя некоторые из этих современных монархий все еще существуют, парламентские монархии имеют не только наследственную власть, но и выборное правительство. В государствах с республиканской структурой управления основные административные единицы государства определяются на выборной основе. Здесь также используется метод назначения.

О роли молодежи в системе управления государством. Из истории управления известно, что возрастной предел высших лиц в государственном управлении с течением времени менялся. Поскольку главной основой для древних и средневековых монархий является наследственная власть, мы видим, что здесь возраст высших руководящих лиц варьируется от 14 до 100 лет. Однако в наше время этот процесс регулируется по-разному. В то время, как законодательство многих стран содержит ограничения по возрасту для ключевых управленческих структур, в других имеют значение только знания и навыки [9].

Неправильно смотреть на молодежь только с призмы возраста. Молодежь – такая категория, которая постоянно меняется и обновляется. В каждом государстве молодежь различается по возрасту, полу, материальному, социальному, семейному и культурному статусу, уровню образования, сообществу, в котором они живут, социальному статусу, который они представляют. В этом контексте важно отметить, что в разных обществах есть разные подходы к потребностям и ожиданиям молодежи.

Анализ социологических опросов, проведенных рядом влиятельных европейских исследовательских центров по проблемам молодежи, показывает, что молодые люди, лишённые государственной заботы, недостаточно осведомлены о своих правах и свободах, и в итоге пессимистические обещания со стороны общества, которое они представляют, неизбежны.

Социальные проблемы почти наверняка составляют фундаментальные проблемы современной молодежи. Большинство социальных проблем имеет глубоко социально-исторические корни. В науке о социологии есть правило: причиной любого социального события является другое социальное событие. Проблемы современной молодежи – это общество, в котором они живут.

Молодость – это мост между детством и взрослостью. Поэтому молодежь нестабильна и постоянно ищет новые пути для развития. Этот динамичный период является этапом, когда характерные черты необходимы для определения новых направлений и целей, выбора карьеры и понимания семейной ответственности. В этом смысле здоровое общество следует рассматривать как здоровую молодежь.

Результаты академических исследований показывают, что психологические характеристики молодежи связаны с такими показателями, как зрелость характера, определение целей и задач для достижения целей, бунтарство, потребность в ответственности, стремление к удовольствию, динамизм и приключения [3].

Период молодости – это период личной независимости и интеграции в общество. Молодой человек постепенно покидает семейную среду и приспосабливается к общественным порядкам. Молодые борются за принятие инноваций в общество и постоянно пытаются проявить себя в противовес окружающей среде. Другая Хуманитарни Балкански изследвания. 2020. Т. 3. № 1(7)

проблема, которая волнует молодых людей, – это их успешный выбор профессии и достаточное социальное обеспечение. Излишняя мечтательность, стремление лишь к комфорту, склонность к подражанию, безразличие, отклонения от морали и моральных ценностей, вредные привычки, радикализм и экстремизм, безработица и пессимистическое отношение к будущему – те важные проблемы, которые угрожают молодежи каждого государства. Государства делают все возможное, чтобы бороться с этими угрозами.

В свете серьезных политических и экономических процессов, протекающих в условиях глобализации, разрабатываются и осуществляются многочисленные молодежные проекты для оптимизации условий жизни молодых людей во многих частях мира и обеспечения их непосредственного участия во всех сферах жизни общества. Международные организации, в частности учреждения Организации Объединенных Наций и Совета Европы, в этом направлении также прилагают серьезные усилия [3].

Сегодня в возрасте от 10 до 24 лет насчитывается 1,8 миллиарда человек – самых молодых. Около 90 процентов из них живут в развивающихся странах и составляют здесь значительную часть населения. Ожидается, что их число вырастет в период с 2015 по 2030 годы: число молодежи до 15 лет вырастет до 1,9 миллиарда человек. Как никогда прежде, молодые люди совместно хотят внести свой вклад в устойчивость общества, где реализуются инновационные решения, ускоряется социальный прогресс и стимулируются политические изменения. Они также являются агентами перемен, людьми, которые привержены продвижению Целей в области Устойчивого Развития для улучшения жизни людей и здоровья планеты в целом [12].

Молодые люди, обладающие необходимыми навыками и способностями для раскрытия своего потенциала, могут быть движущей силой, которая поддерживает развитие общества и способствует миру и безопасности. Следует поощрять и уполномочивать участие в преобразовании Повестки дня на период до 2030 года молодежных организаций, на уровне местной, национальной и региональной политики. Молодежь играет важную роль в осуществлении, мониторинге и обзоре Повестки дня, а также в подотчетности правительств. Молодые люди с политической ответственностью и достаточными ресурсами имеют наиболее влиятельный потенциал, чтобы достичь указанных целей.

Взяв на себя роль глобального передатчика, Организация Объединенных Наций выступает в качестве источника защиты и поддержки для молодежи и является платформой, на которой можно решать проблемы, укреплять позиции и развивать отношения. ООН в своей деятельности всеобъемлюще участвует в различных формах жизнедеятельности молодежи. ООН использует и определяет методы и подходы, которые отражают это разнообразие, поскольку все молодые люди могут достичь полной вовлеченности, авторитета и развития. ООН признает молодых людей в качестве социальных партнеров и способствует прозрачности, подотчетности и ответственности правительств, международных организаций и других организаций в отношении молодежной политики.

Г-жа Джаятма Викраманаяке в июне 2017 года была назначена послом молодежи при Генеральном секретаре Организации Объединенных Наций. Как глобальный защитник молодежи, она стремится обеспечить участие молодых людей в вопросах, которые их интересуют. Первая учебная группа из 17 молодых лидеров была набрана в сентябре 2016 года. Молодые лидеры из разных слоев общества, отраслей и регионов отбираются за их усилия по борьбе с бедностью, борьбе с изменением климата и преодолению неравенства [12].

В реализации Целей в области устойчивого развития

молодежь работает, объединяясь в различные группы:

Критические мыслители: быть молодым человеком – это набираться личного опыта и исследовать и дальше окружающий нас мир. Молодые люди имеют возможность выявить и опротестовать существующие барьеры на пути изменений, выявить противоречия в работе властных структуры и т.д.

Переменные: молодые люди также могут активно действовать и мобилизовывать других. Активность молодежи растет во всем мире, у них все больше связей и доступа к социальным сетям.

Новаторы: Помимо предоставления новых перспектив, молодые люди часто имеют прямые знания и понимание того, что часто недоступно для взрослых. Молодые люди хорошо осведомлены о проблемах, с которыми они сталкиваются, и могут предложить новые идеи и альтернативные решения.

Коммуникаторы. Известно, что мировые лидеры достигли определенного исторического долгосрочного соглашения об улучшении жизни людей и планеты.

Лидеры: молодые люди могут вносить изменения в своих общинах и странах, когда они знают свои права и обладают лидерскими навыками. Ориентированные на молодежь организации и сети следует поддерживать и укреплять, поскольку они способствуют развитию навыков гражданского лидерства среди молодежи, особенно маргинальной молодежи [3].

Молодежная стратегия ООН на 2014-2017 годы

Молодежная стратегия ООН рассматривает молодежь как позитивную силу для трансформационных изменений. Крупнейшее молодое поколение представляет беспрецедентные проблемы и возможности для устойчивого человеческого развития. В большинстве стран, в которых осуществляются программы ООН, молодежь составляет 60% и более населения. Молодежная стратегия ООН обеспечивает ключевые отправные точки для системных и скоординированных действий по поддержке молодежи в контексте постоянно развивающегося социального, экономического и политического развития. Основное внимание будет уделяться молодым женщинам и мужчинам в возрасте 15–24 лет с целью расширения диапазона до 25–30 лет и обеспечения гибкости программы для удовлетворения различных потребностей молодых людей в разных странах.

Три цели обеспечивают основу для результатов. Национальные, региональные и глобальные инициативы могут предложить инновационные решения для будущего, основанные на лучших практиках прошлого:

1. Укрепление устойчивого развития через расширение экономических прав и возможностей молодежи;

2. Расширение участия молодежи в политике и в целом общественных институтах;

3. Укрепление готовности молодежи в контексте кризиса или конфликта, к бедствиям, возможности реагирования на все это.

Четыре подхода в этой стратегии рассматриваются как эффективные способы поддержки стран в достижении этих результатов. Четыре тенденции включают в себя:

1) поддержка создания потенциала для молодежи и молодежных организаций;

2) участие во всех областях планирования развития через учет широкого спектра молодежных проблем, через пропаганду и обоснование;

3) разработка и внедрение областей влияния через лидерство и компетентность;

4) устойчивый прогресс путем поддержки разработки и реализации национальной молодежной политики.

Эти направления основаны на правозащитном подходе к вовлечению и расширению прав и возможностей молодежи в рамках принципов глобальных соглашений и документов. Молодежная стратегия ООН была разработана для дополнения и укрепления Стратегического плана на 2014–2017 годы с акцентом на фактор моло-

дежи во всех сферах бизнеса. Этот план поддерживает, среди прочего, осуществление Молодежного плана действий ООН (Youth-SWAP), работу Специального посланника ООН по делам молодежи и Агентства ООН по развитию молодежи (IANYD) [13].

Закключение. Возможности развития молодежи, как социальной группы, самые разнообразные. Вместе с тем существуют общие факторы, способствующие решению многих проблем социальной политики, связанной с решением необходимых задач. Помимо особого внимания к молодежи, как самой большой и перспективной возрастной и социальной группе, на первый план выходят вопросы, связанные с общим глобализационным развитием и мировыми тенденциями во многих сферах социальной жизни. Их учет крайне необходим для корректировки программ молодежи, принимаемых во многих странах, в том числе в Азербайджане. Наиболее важным является обеспечение участия молодежи в управлении общественными делами на всех уровнях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении Государственной программы «Азербайджанская молодежь в 2017-2021 годы» // <http://www.sdf.gov.az/>
2. Роль молодежи в общественной жизни Азербайджана / под ред. А.М. Джафарова, Е.И. Имамалиева. СПб.-Баку: Секретариат Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2012. – 100 с.
3. UNDP Youth Strategy 2014-2017: Empowered Youth, Sustainable Future // <https://www.undp.org/content>
4. Гейбуллаев Г. Основы менеджмента и управления. Баку: 2000
5. Рустамов Ю.И. История политико-правовых учений. Баку: БГУ, 2000
6. Хашлов С. Лидер-государство-общество. Баку: Изд. Азерб. Университета, 2001
7. Шабанов З.М. Мысль управления: история и современность. Баку: 2010
8. Оруджев Т. Всемирная история. Б.: 2011
9. Туси Н. Эллаги-Насири. Баку: Лидер, 2005
10. Юсифов Ю. История древнего Востока. Баку: 2007
11. Ахундов М.А. Стратегический менеджмент. Баку: 2001
12. Roskin, M.; Cord, R. L.; Medeiros, J. A.; Jones, W. S. (2007). *Political Science: An Introduction*. 10th ed. New York: Pearson Prentice Hall.
13. Программа развития Организации Объединенных Наций
14. Расширение прав и возможностей молодежи, устойчивое будущее // <https://www.undp.org/content>

UDC 321.02

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0014

ТЕХНОЛОГИИ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ

© 2020

Халилова Пери Этирам, докторант кафедры политологии и социологии

Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: @gmaill.com)

Абстракт. На процесс формирования новых политических технологий влияют политические интересы стран и других политических акторов. Укрепление правопорядка и государства социального обеспечения, превращение страны в развитое и сильное государство является ведущим фактором в выборе политических технологий руководством. В каждой стране экономическая политика является одним из ключевых факторов, стимулирующих социальное развитие. Однако по мере того, как государство вступает в следующую историческую фазу, проблемы, сопровождающие это развитие, меняют свой характер. С развитием гражданского общества меняются требования граждан к государственным органам и должностным лицам. Все это ведет к поиску новых технологий и возможностей в информационно-коммуникационных технологиях. Для Азербайджана вопрос поддержки государственного суверенитета является основой поддержания стабильности в стране. Кроме того, большое значение придается двустороннему сотрудничеству, к примеру, необходимости быть ближе к Европейскому Союзу, который имеет лучшую международную практику в координации деятельности своих членов-государств. Политические технологии исходят из прагматического подхода и должны отражать взаимные интересы. Следует в этом отношении перенимать опыт народов мира, который соответствует нашему менталитету, а для этого ускорять развитие и подкреплять его конкретными практическими шагами.

Ключевые слова: политика, политические интересы, технология, сферы жизнедеятельности, уровни управления, политический лидер.

TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING POLITICAL INTERESTS

© 2020

Khalilova Peri Etiram, PhD student, Department of Political Science and Sociology

Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: thronebyqueen@gmail.com)

Abstract. The formation of new political technologies is influenced by the political interests of countries and other political actors. Strengthening the rule of law and the state of social security, turning the country into a developed and strong state is a leading factor in the choice of political technology leadership. In each country, economic policy is one of the key factors stimulating social development. However, as the state enters the next historical phase, the problems that accompany this development change their character. With the development of civil society, the requirements of citizens to state bodies and officials are changing. All this leads to the search for new technologies and opportunities in information and communication technologies. For Azerbaijan, the issue of supporting state sovereignty is the basis for maintaining stability in the country. In addition, great importance is attached to bilateral cooperation, for example, the need to be closer to the European Union, which has the best international practice in coordinating the activities of its member states. Political technologies come from a pragmatic approach and should reflect mutual interests. In this regard, we should adopt the experience of the peoples of the world that is in line with our mentality, and for this to accelerate development and reinforce it with concrete practical steps.

Keywords: politics, political interests, technology, spheres of life, management levels, political leader.

Актуальность проблемы. Политика всегда была актуальна в жизни людей и оказывала определяющее влияние на их деятельность. Политика затрагивает все сферы человеческой жизни и играет очень важную роль в организации и функционировании современного общества. Аристотель отмечал, что политика основана на природе человека, как социального существа [1]. Это тесно связано с глубочайшими основами существования человеческой цивилизации. Даже с древних времен великие мыслители начали понимать, что политика – это важный элемент самоопределения.

В повседневной жизни трудно найти человека, который так или иначе не участвует в политике. Невозможно представить человека, работающего в государственных учреждениях, общественных организациях, политических партиях, школах и т.д., в отрыве от мира политики. Это показывает, что политика была актуальной проблемой с древних времен, и она все еще актуальна сегодня [2].

Значительные изменения происходят в политике сегодня. С одной стороны, она стала массовой, хотя когда-то была профессией элитного слоя общества, и теперь охватывает все слои населения. С другой стороны, политика становится все более популярной во всех сферах общественной жизни, становясь мощным фактором экономического, социального и духовного развития. Значительные изменения, происходящие как в общественной жизни, так и в сфере политики, делают акцент на политике, как форме социальной активности [3]. По мере того, как люди все больше интересуются политикой и политическими процессами, потребность в

их понимании политики, государства и принципов его деятельности становится все более актуальной.

В современном мире обострение противоречий затрагивают не только отдельные государства, но и проявляются в глобальном масштабе. Это означает, что современная политика является глобальной. Все это еще раз доказывает, что проблема политики является самой актуальной проблемой всех времен, особенно в наше время.

Степень исследованности проблемы. Поскольку политика является неотъемлемой частью человеческой жизни, люди всегда проявляли к ней интерес. В результате этого интереса возникли разные уровни исследований и исследовательской деятельности ученых и политиков. Эти исследования – не просто продукты современности. Даже в древней Греции и Риме был опубликован ряд политических работ. Одна из этих работ – это «Политика» Аристотеля [4]. Его утверждение «Нет общества вне политики» оправдало себя в исторической практике и сделало его еще более актуальным. «Государство» Платона также является ценным вкладом в политику как науку [5]. Платон утверждал, что политика – это искусство, потому что оно требует навыков и знаний, чтобы вести людей вперед [5]. Вопросы политических технологий, которые и составляют основу искусства политического управления, являются наиболее активно формирующейся платформой политологических исследований [6; 7; 8]. Все более значение приобретают ИКТ, при помощи которых реализуются многие процессы политического управления, формируется общественное мнение, ведется необходимая пропаганда и агитация. В целом буду-

щее за более разветвленной системой политического прогнозирования и управления, основанного на политических технологиях, в которых принимают участие самые разнообразные отрасли науки, многочисленные специалисты и в целом гражданское общество.

Основы формирования политических технологий. В основе реализации политических технологий лежат, прежде всего, политические интересы отдельных государств, блоков и регионов мира. Политические интересы – это основа политического развития. Если есть политический интерес, он обязательно должен быть реализован [9]. Для этого есть много технологий. Это:

- 1) социальная политика
- 2) политическая деятельность;
- 3) политический курс государства;
- 4) политический процесс.

Социальная политика – это конкретная деятельность государства по обеспечению условий жизни граждан с учетом потребностей граждан, социальных групп и объединений в обществе. Социальная политика является самой широкой сферой деятельности государства и охватывает все слои общества и все население. Содержание и характер социальной политики определяются многими факторами [10]. Первым из них является характер и роль политического режима, место и роль принципов гуманизма и социальной справедливости в его официальной идеологии и системе ценностей. В странах, где забота об интересах, нуждах и потребностях людей является конечной целью режима, то вся государственная политика и усилия в конечном итоге зависят от выполнения социальных обязательств. В западных странах, где предпочтение отдается либеральным идеалам, приоритетом является обеспечение высокого уровня жизни личности посредством эффективной социальной политики. Опыт работы с абстрактными классовыми, национальными, коллективными интересами и политическими системами, которые определяют приоритеты целей, показывает, что политика и практика государства далеки от потребностей и интересов людей и что социальная политика фактически лишает население возможности реально влиять на условия жизни.

Основной целью социальной политики является обеспечение определенного уровня баланса в социальной жизни. Опыт показывает, что социально-политическая обстановка более успешна, чем в других странах там, где высокий уровень политических интересов, потребностей и интересов населения удовлетворяется и реализуется именно через социальную политику. Социальная политика должна, в первую очередь, обеспечивать урегулирование конфликтов между текущими и перспективными интересами общества и устранение противоречий в интересах социального класса и групп.

Социальная политика способствует динамике межличностных и межгрупповых отношений путем регулирования отношений между обществом и социальными группами, которые его составляют, причем регулирует их эффективно и действенно. А принадлежность к социальным группам определяет содержание общественно-политических интересов и интересов личности. В связи с этим одним из важнейших принципов социальной политики является принцип самоуправления интересами и интересами людей через интересы и потребности же этих людей.

Социальная политика является важной частью общей политики. Все структурные элементы общей политики представлены в социальной политике. Существует система теорий, взглядов, идей, отражающих интересы той или иной группы. Все сферы общественной жизни характеризуются своей специфической деятельностью. Политическая деятельность, являющаяся основным содержанием политической жизни, занимает особое место в системе жизни людей. Политическая деятельность также характеризуется как одна из технологий для реализации политических интересов. Политическая деятель-

ность является особой формой деятельности политического субъекта.

В существующих исследованиях по политологии различаются два подхода к исследованию проблем политической деятельности [11]. Суть одной из этих позиций заключается в том, что политическая деятельность является внутренним саморегулирующимся механизмом политической системы. Субъектами такой политической деятельности являются группы людей, такие, как парламент, партийные фракции, элиты, правительство, другие органы власти, лидеры и так далее.

Другая позиция при определении политической активности заключается в том, что в политической системе доминируют (или не доминируют) социальные внутриклассовые силы. Такое понимание политической деятельности характеризует систему социальных групп и общественных объединений, обобщенное выражение их влияния на людей.

Исследователями не рекомендуется отдавать предпочтение какой-либо из этих двух концептуальных позиций о характере политической деятельности. Это потому, что политическая деятельность представляет собой сочетание организованной деятельности политической системы, как внутренней, так и внешней. Основой политической деятельности является управление общественными отношениями с помощью государственных учреждений. Непосредственным объектом политической деятельности являются политическое богатство, ценности, политические интересы, институты, политическая система в целом и ее социальные группы, партии, элиты и лидеры.

Конкретные субъекты политической деятельности разные. Научная литература показывает, что существует два типа субъектов политической деятельности:

- 1) группа – классовые, национальные, территориальные (региональные), корпоративные и элитные субъекты;
- 2) любой политический субъект, который взаимодействует с группой, является отдельным субъектом [5].

Естественно, что человек вовлечен в политическую деятельность. Тенденция заниматься политической деятельностью определяется причинами, интересами и требованиями. Легитимность политической деятельности заключается в ее соответствии существующим в обществе правилам. Это еще одно проявление специфики политической деятельности. Закон характеризует соответствие субъекта обязательным стандартам. Эти нормы имеют общее значение для существующей политической системы.

Одним из важнейших признаков политической активности является ее эффективность. Такая эффективность способствует осознанному пониманию политических интересов, целей и ценностей.

Эффективность политической деятельности является важнейшим условием понимания содержания этой деятельности и отражает отношение субъекта к власти. Этот подход, прежде всего, основан на интересах политических субъектов. Источником политики являются выгоды, которые дает социальное положение человека в обществе. Экономические и моральные факторы и политический характер выгоды являются социальными аспектами качеств людей. Путь к политике выходит за рамки справедливых интересов. Все это является основой политических технологий, применяемых в политических процессах.

Многогранный характер взаимодействия человека с государством, государством и обществом диктует классификацию политической деятельности. Поскольку основным объектом политической деятельности является политическая система, ее классификация в существующей литературе основана на различных критериях. Ученые, изучающие политические проблемы, делят свою политическую деятельность на три основные группы:

- 1) деятельность в рамках политической системы;
- 2) деятельность, связанная с отношением политической системы к общественной среде;
- 3) деятельность социальной среды, в которую входят институты политической власти [5].

Объясняя суть этих трех видов деятельности, исследователи суммируют два основных типа политической деятельности:

- 1) практический;
- 2) теоретический.

Характеризуя политические цели, можно упомянуть три модели:

1) конструктивно-позитивная. Эта модель направлена на обеспечение функционирования политической системы;

2) негативно-разрушительная, направлена на сокрушение политической системы;

3) стратегическая и оперативно-тактическая модель отражает разработку и реализацию политических программных задач и тактических мероприятий. Последняя модель также включает ключевые задачи, возникающие в результате реформы и революционной деятельности, модернизации или замены существующей политической системы [11].

Все виды политической деятельности в конечном итоге связаны с политическим руководством. Политическое лидерство, в отличие от других форм социального управления, характеризует организация деятельности масс, социальных групп и слоев и фокусируется на общем направлении развития.

Политический курс государства является одним из основных способов реализации политических интересов, через политические технологии. Практическая реализация политических интересов зависит от политического курса. Политический курс государства заключается, прежде всего, в том, какой режим он предпочитает, и как он действует. Политический курс демократически развитых стран открывает широкие возможности для реализации политических интересов граждан. С этой целью государство разрабатывает комплексную модель социальной политики. Хорошо известно, что одной из главных целей социальной политики является обеспечение политических целей и интересов. Такая успешная социальная политика создает стабильность в стране. Потому что нет необходимости в «дополнительных действиях» граждан, чьи интересы полностью защищены.

Различные виды политической деятельности субъектов и их взаимосвязи являются проявлениями политических процессов. Политический процесс является основной и специфической категорией политической науки. Политические интересы проявляются в политическом процессе, который является проявлением политической активности людей. Каждая конкретная политическая система характеризуется своими специфическими политическими процессами. Со временем некоторые из них остаются в прошлом. Но есть и политические процессы, которые практически пронизывают все политические системы.

Идеальными и материальными аспектами политического процесса являются его ресурсы. Они включают науку, единство, технические и материальные средства, настроение масс, участников процесса, их идеологию, состояние социальной сферы и другие факторы [11].

Таким образом, политические технологии исходят из характера и содержания политических процессов, которые различаются от одного исторического периода к другому.

Особенности политических технологий в современный период. Как подчеркивают политические эксперты, «новая правящая элита будет сформирована в скором времени. Согласно прогнозам футурологов, к 2025 году развивающиеся страны, включая Азербайджан, сформируют совершенно новую политическую элиту, известную как «common brain», которая будет иметь высоко

структурированную, иерархически объединенную команду высокоинтеллектуальных и прагматичных функционеров» [14].

Известно, как геополитическая карта мира изменилась за последние 25 лет. В Восточной Европе «бархатные революции» стали отправной точкой для развала лагеря «социализма» и передислокации сил на мировой арене. После распада СССР двухполярный мир был практически заменен полярным миром. Благодаря политическим процессам, распад СССР был практически предреширован и началось «переформатирование» на Ближнем Востоке [16]. С другой стороны, право на сопротивление, закрепленное в массовом сознании, является естественным правом граждан сопротивляться авторитаризму или другим формам засилья верховной власти. Авторы этих технологий и механизмы таких действий являются не только теми, кто стоит у власти или же работает на нее, здесь следует учитывать и элемент стихийности [12; 13]. Известно, что существует оппозиция властям, которая может прийти к власти в результате демократического голосования и избирательных процедур. Это тоже результат приведения в действие многих технологий.

На этих действиях, то есть технологиях отражается и то, что глобализация и укрепление взаимозависимости в международных отношениях, появление различных неправительственных организаций (НПО) на международной арене и транснационализация категории прав человека приобрели новую форму и адаптировались к современным условиям. Сегодня различные международные правозащитные организации, мозговые центры Соединенных Штатов, их союзники в Европе и обычные НПО создали огромную сеть филиалов по всему миру для продвижения прав человека, демократических ценностей и рыночной экономики. Именно они выступают в качестве «пятой колонны» нового типа. Структуры, представленные в развивающихся странах, особенно в постсоветских странах, действуют без учета законодательства этих стран. Многие из этих организаций получают значительную финансовую поддержку от правительств западных стран, либо напрямую, либо через различные фонды, созданные специальными службами [15].

Выводы. Как видно из вышеизложенного, использование тех или иных политических технологий напрямую связано с политическими интересами и возможностями той или иной страны или региона. Здесь следует также учесть развитие информационного общества, поскольку ИКТ сегодня играют исключительную роль в обеспечении национальной безопасности страны, защите от внешних угроз, формировании общественного мнения населения, становления гражданского общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Доватур А. И. *Политика и Полити Аристотеля*. М.-Л.: Наука, 1965. 390 с.
2. Бушуев В.В. Проблема взаимосвязи «истории» и «политики» в социально-гуманитарном знании (теоретический анализ) // *Ценности и смыслы*, 2011, №2, с. 46-60
3. Гринин Л.Е. Глобализация и процессы трансформации национального суверенитета // *Век глобализации*, 2008, №1, с. 86-97
4. Аристотель. *Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура*. М.: Мысль, 1983. - с.38-57. - 830 с.
5. Диалоги Платона. *Государство. Книга X* // <https://nsu.ru/classics/bibliotheca/plato01>
6. Дзахова Л.Х., Остапенко С.П. *Современные политические PR-технологии в России: опыт, тенденции и проблемы развития* // *Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова*, 2013, № 2, с. 19-22
7. Кузьмин П. В. *Технологии политической деятельности: категориально-концептуальный анализ* // *Наукові праці. Політологія, Випуск 137. Том 149*, с. 6-10
8. Саворская Е.В. *Политические сети в процессах надгосударственного регулирования: европейский и мировой опыт*. М.: ИМЭМО РАН, 2018. - 128 с.
9. Фадеев К.В. *Особенности формирования и реализации политических интересов промышленных корпораций в современной России. Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. полит. наук*. Уфа: 2004. - 29 с.
10. Чубарова Т.В. *Политэкономическое введение в социальную политику*. М.: Институт экономики РАН, 2015. - 60 с.

-
11. Ирхин Ю.В. Политический анализ: сущность, методология, структура, ценности и этика // *ARS ADMINISTRANDI*, 2012, № 2, с. 5-19
 12. Центр политических технологий // <https://az.turktoyu.com/sonrapu>
 13. Руководитель Центра политических инноваций и технологий провел следующую пресс-конференцию // <https://azertag.az/>
 14. Рамиз Мехтиеv: «В Азербайджане формируется новая правящая элита» // <https://www.bbc.com/azeri/azeriyap>
 15. Адыгезалов К. Философская концепция модернизации и устойчивого развития // *Народная газета*, 3 июня 2011 года.
 16. Мехтиеv Р. *О демократии: думая о наследии*. Баку: Восток-Запад, 2008. – 792 с.

UDC 17:37.036:71.012:008

DOI: 10.34671/SCH.NBR.2020.0401.0003

ДИЗАЙН КАК ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

© 2020

ORCID: 0000-0001-5122-6331

Абдуллаева Шахла Фарамаз кызы, диссертант отдела этики

Института философии НАНА

(1001, Баку, Азербайджан, Истиглалият, 30, e-mail: shaxlaabdullayeva1964@gmail.com)

Аннотация. Изучение истории дизайна, которая отражает основные моменты творчества, пути развития и пространства дизайна, играющего определенное место и роль в современном обществе, очень важно с точки зрения интеграции его позитивных тенденций и идей в современную культуру. Важно знать прошлое этой области, исследовать возможности художественного творчества, определить его достижения и перенести их в будущее. Современная эпоха – это период бурного развития культуры, и в этот период для сохранения национальных духовных ценностей, через синтез традиционных и нетрадиционных видов деятельности. Необходимо тщательно изучить эту деятельность и составить четкое представление об их истории. В статье говорится, что дизайн играет важную роль в жизни, развитии и появлении определенных областей общества. Поэтому изучение истории, которая отражает основные моменты дизайна, пути его развития и его распространения, является актуальным. Исследование позитивных тенденций и идей дизайна является неотъемлемой частью современной культуры. Знание прошлого этой области, изучение возможностей художественного творчества, определение его достижений и воплощение его в будущее – одна из проблем, освещаемых в статье. Отмечается, что формирование национально-духовных ценностей Азербайджана прошло большой исторический путь, на который повлияло множество факторов, как внутренних, так и внешних. Это влияние проявилось как в моде и дизайне, так и в формировании духовных ценностей. Имея истоки в древнетюркской культуре, азербайджанская мода и дизайн образуют эстетическо-философскую структуру нравственных ценностей и норм различных современных социальных институтов. Одним из главных вопросов в истории культуры каждой нации является учет меры в традиционном моделировании и дизайне. Учет размерности играет важную роль в формировании национально-нравственных ценностей, в генезисе традиционной этики и эстетики. Характер учета меры дает нам представление о национальных корнях и источниках дизайна.

Ключевые слова: общество, культура, эстетика, дизайн, искусство, взаимосвязь искусства, дизайна и эстетики.

DESIGN AS AESTHETIC PHENOMENON OF MODERN CULTURE

© 2020

Abdullaeva Shakhla Faramaz, PhD student, Ethics Department

Institute of Philosophy of ANAS

(1001, Baku, Azerbaijan, Istiglaliyat, 30, e-mail: shaxlaabdullayeva1964@gmail.com)

Abstract. Studying the history of design, which reflects the main points of creativity, the development and dissemination of design that plays a specific place and role in modern society, is very important from the point of view of integrating its positive trends and ideas into modern culture. It is important to know the past of this field, to explore the possibilities of artistic creation, to determine its achievements and transfer them to the future. The modern era is a period of rapid development of culture, and during this period, to preserve national moral values, through a synthesis of traditional and non-traditional types of activity, it is necessary to carefully study these activities and make a clear idea of their history. The article says that design plays an important role in the life, development and emergence of certain areas of society. Therefore, the study of history, which reflects the main points of design, the path of its development and its distribution, is relevant. The study of positive trends and design ideas is an integral part of modern culture. Knowing the past of this field, exploring the possibilities of artistic creation, determining its achievements and translating it into the future is one of the problems highlighted in the article. It is noted that the formation of the national and spiritual values of Azerbaijan has come a long historical and cultural path, and it was influenced by many factors, both internal and external. This influence was manifested both in fashion and design, and in the formation of moral values. Having origins in ancient Turkic culture, Azerbaijani fashion and design form the aesthetic and philosophical structure of moral values and norms of various social institutions. One of the main issues in the history of culture of each nation is the consideration of measures in traditional modeling and design. Consideration of dimensionality plays an important role in the formation of concepts of national moral values, in the genesis of traditional ethics. Accounting measures give us an idea of the national roots and sources of design.

Keywords: society, culture, aesthetics, design, art, the relationship of art, design and aesthetics.

Введение. Процесс формирования духовных ценностей человечества представляет собой большой исторический и культурный путь. Он подвергся многим влияниям, как внутренним, так и внешним, и это воздействовало как на моду и дизайн, так и на концепции духовных ценностей. Так, азербайджанская культура расположена в таких исторических и культурных границах, как Мидия, Кавказская Албания и Арабский Халифат, и опирается на материальное и духовное наследие этих регионов. Вместе с тем общественная мысль Азербайджана развивалась, прежде всего, на своих истоках. Несмотря на это, основное содержание общественных дисциплин было сформировано духовными ценностями, которые пришли из тюркской традиционной культуры. В основе развития моды и дизайна в Азербайджане лежат нормы и ценности древнетюркской культуры, что помогло сформулировать эстетико-философскую мировоззренческую модель и активно участвовать в формировании духовных ценностей.

В истории культуры каждого народа имеется определенный опыт традиционного моделирования и дизайна.

В традиционной истории культуры азербайджанского народа отношение к дизайну заключено в формуле «сто раз отмерь, один раз отрежь». Повсеместное соблюдение меры во всем сыграло важную роль в становлении категорий национально-нравственных ценностей и в генезисе этнических духовных ценностей. Такое внимание к мере связано с представлениями об этнических корнях и истоках современного дизайна. То, что каждое явление и вещь имеет свое измерение, означает, что она выполняется в соответствии с традиционными правилами дизайна, или проектирования. И в дизайне в целом основным содержанием является измерение. В этом смысле нет границы между представлениями о мере у какого-либо народа и в целом в мире.

В традиционной культуре азербайджанского народа эстетическая модель выражена в поговорке «красота – десять», «их них одежда – девять». Это означает, что мы придавали и придаем большое значение красоте, и это отражается в нашей модели мира, в представлении о нем. Говоря об одежде, имеется в виду в целом внешность, внешняя красота. Помимо важности выражения

внешней, создаваемой красоты, здесь также имеется в виду вообще создание красоты, ее формирование.

В Европе название процесса создания произведений искусства происходит от латинского слова «designare», что означает «определять». В переводе с итальянского эпохи Возрождения «disgno» означает проект, живопись и основные идеи. В Англии понятие «дизайн» существует с XVI века. Оксфордский словарь 1588 года описывает это слово как «продуманный план или схема, разработанная человеком» [1, с. 217].

Международным советом по дизайну (ICSID) в сентябре 1969 года этот термин был определен следующим образом: «под дизайном понимается творческая деятельность, целью которой является определение формального качества промышленной продукции. Эта форма не только определяет внешний вид, но и превращает структурными и функциональными отношениями с точки зрения, как разработчика, так и пользователя, в целостную систему» [2, с.57].

В середине XX века по отношению к промышленному производству начало использоваться выражение «промышленный дизайн». К концу XX века это понятие стало стабилизироваться, и вскоре стало произноситься как просто «дизайн» [2; 3].

В настоящее время термин «дизайн» используется для выражения характера художественного процесса или художественно-технического замысла [3, с.163]. В качестве конечного продукта здесь можно назвать визуальные материалы в виде проектов, эскизов, макетов, различной продукции, уже реализованные проекты, полиграфическая продукция и т.д. Исследователи, особенно философы XX века, по-разному смотрят на это культурное событие с точки зрения его цели, миссии и перспектив.

В науке существуют разные взгляды на происхождение дизайна [4, с.249]. В обобщенном виде можно выделить следующие моменты:

1. Дизайн, как сфера проектно-художественной деятельности стал развиваться с середины XIX века, а развитие промышленного производства способствовало появлению новой профессии в этой области [4, с.327].

2. Дизайн считается связующим звеном между искусством и профессией. Этот подход использует «движение искусства и профессии», возглавляемое Уильямом Моррисом в конце XIX века в Англии в качестве ключевого момента в истории дизайна. Именно в этот период определяются основные теоретические принципы дизайна, оказавшие влияние на последующие школы и направления в этой сфере.

3. Дизайн выступает и как художественно-промышленная деятельность. В начале XX века художники заняли особое место в современной индустрии. Они создают корпоративные стили для предприятий и разрабатывают проекты для электротехнических изделий.

4. Дизайн как официальная сфера деятельности специалистов. В этот период, начавшийся с начала XX века, были созданы первые школы дизайна, в которых начали обучать этой специальности.

5. Формирование дизайна как профессии. Это начинается с 1930-х годов, когда в Соединенных Штатах был разгар крупного экономического кризиса.

6. Дизайн начинается с первобытной культуры, когда стали создаваться первые орудия труда [6, с. 275].

Художественный стиль играют главную роль в истории искусства дизайна. Здесь, наряду с техническими и художественными идеями создателей дизайна, воплощены эстетические идеалы большого исторического периода в целом. В. Власов пишет в своем знаменитом слове «Стили в искусстве», что все мировое искусство можно рассматривать как историю художественных стилей. Конечно, это интересный подход и содержит в себе здравый смысл. Этот подход к проблеме носит исторический характер. В. Власов делит стиль по внутренним структурным элементам и определяет здесь три стиля:

исторический художественный стиль, исторический региональный стиль, индивидуальный стиль художника [6, с. 195].

В контексте этой классификации мы также можем рассмотреть историю дизайна. С развитием промышленных технологий стили трансформируются в своих формах, что отражается в форме предметов, отражающих характер массовой формы, в рамках своего стиливого направления.

В отличие от истории архитектуры, история дизайна основана на шедеврах дизайнерской деятельности. Первые теории о соотношении красоты и полезности были выдвинуты древнегреческими философами Сократом, Протагором, Платоном и Аристотелем.

Еще с тех пор еще продолжалась работа, как проявление единства людских и технических ресурсов. Примером этого является Театр автоматов Герона Александрийского. Аналогичная работа продолжалась в эпоху Ренессанса.

С точки зрения взаимосвязи эстетики и дизайна развитие здесь шло по мере становления промышленности и капитала. Развитие промышленности, конкуренция также подняли проблему дизайна промышленных товаров, что, в частности, оказало серьезное влияние на теоретические представления о дизайне. Начиная с «Практической эстетики» Готфрида Земпера, критическое мышление продолжается исследованиями Джона Рескина, Уильяма Морриса и Уолтера Крейна [1, с.164]. Главная проблема здесь – это взаимосвязь ремесла в смысле искусства и искусства в смысле самого искусства.

В дополнение к фундаментальным и практическим работам, которые сыграли значительную роль в истории дизайна, в развитии этой области значительной также является роль прессы и современных СМИ. Периодическая печать внесла большой вклад в освещение истории дизайна и стала лидером в его продвижении и распространении. В истории дизайна еще одним аспектом является как раз проблема «печати и дизайна» [1, с.245]. В Советском Союзе данное направление исследований шло под названием «техническая эстетика». Появились многие дизайнерские объединения и отдельные художники, которые внесли свой вклад в историю дизайна [6, с.57].

В истории дизайна «государственный дизайн» занимает особое место. Дело в том, что «государственный дизайн» способствовал комплексному подходу к изучению промышленного дизайна и способствовал его дальнейшему развитию [12]. Конечно, появление такой научной организации стало важным событием в истории дизайна. С момента основания подобных учреждений в изучении истории дизайна стали собираться материалы и формироваться теоретическая база [7, с.115].

Производители много работают над тем, чтобы сделать продукт привлекательным. Данное направление работы в Англии стал называться термином «промышленный дизайн» (industrial design), и это название распространилось в других странах.

Таким образом, дизайн – это не простая сфера деятельности. Напротив, дизайн сложен с точки зрения структуры. Сюда входит взаимосвязи общественной и хозяйственной жизни, культурной и художественной деятельности, изготовление продукции и формирование необходимой среды [8, с.67].

На первом этапе формирования дизайна, то есть, начиная с 1930-х годов, он был коммерческим. Но со временем дизайн развивался и приобретал новые качества.

Начиная с эпохи научно-технического прогресса, которая длилась более столетия, роль машин в промышленном производстве непрерывно возрастала. Стремительно развиваются наука и техника. Известно, что в отрасли машиностроения есть как негативные, так и позитивные аспекты. Этот период в культурной жизни характеризуется доминированием романтизма. Все

эстетические ценности представляются вне повседневных вещей. Считалось, что машины также являются в эстетическом отношении безобразными. По меркам того времени они не могли быть красивыми.

В отношении социально-философских аспектов дизайна были определены его основные категории и области.

В формировании нравственных ценностей в наше время дизайн также играет определяющую роль. Дизайн встроен в современную терминологию и является общепринятым понятием. В настоящее время дизайн является широко распространенной творческой сферой, используемой для определения формального качества промышленных товаров. Дизайн включает в себя больше внешних элементов продуктов, которые объединяют подходы, как производителя, так и потребителя. В этом смысле дизайном охвачены все аспекты человеческой среды, связанные с промышленным производством [8, с. 173].

Понятие дизайна имеет очень широкий спектр, который включает в себя следующее:

1) это творческий метод выполнения художественного и технического дизайна для удовлетворения утилитарных и эстетических потребностей людей.

2) дизайн в искусстве, стиле и отделке [4, с.53].

Современные идеи дизайна широко рассматриваются в промышленном дизайне [5, с.96]. Известный американский дизайнер в области рекламы Максим Винелли (Massimo Vignelli) назвал дизайн широким и всеобъемлющим понятием [3, с.158].

Объектом дизайна может стать любой новый технический промышленный товар (набор, ансамбль, комплекс, система) это может быть в любой сфере деятельности, которая является социально и культурно способствующей человеческому общению.

К основным категориям дизайна относятся представления дизайнера об идеальном объекте, образ, художественно-образная модель. Основными функциями дизайна являются обеспечение правильного функционирования продукта, а также роль, знаковость, самооценочность предмета [11].

Выводы. История дизайна – довольно обширная область соединения искусства и промышленного труда, которая прошла большой путь развития. Практические и художественные аспекты дизайна взаимосвязаны и развиваются параллельно. В традиционной культуре дизайн существует давно. Новая эра дизайна, как искусства и сферы деятельности, насчитывает около 150 лет. За это время дизайн стал эстетическим феноменом современной культуры, формируя критерии для определения высоких вкусов и продвинутой моды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Норман Д. А. *Дизайн привычных вещей*. М.: «Вильямс», 2006. – 384 с.
2. Розенсон И. *Основы теории дизайна*. СПб.: Питер, 2017. – 219 с.
3. Лакими Бхаскаран. *Дизайн и время*. СПб.: Арт-родник, 2009. – 256 с.
4. Михайлов С.М. *История дизайна. Том 1-2. Учеб. для вузов*. М.: Союз Дизайнеров России, 2004
5. Михайлов С.М, Михайлова А. С. *История дизайна. Краткий курс. Учеб. для вузов*. М.: Союз Дизайнеров России, 2004. -289 с.
6. Ковешникова Н. А. *Дизайн: история и теория*. Изд.Омега-л, группа компаний, 2008. – 224 с.
7. Рунге В. Ф. *История дизайна, науки и техники*. М.: Архитектура, 2006. – 368 с.
8. Лаврентьев А. Н. *История дизайна. Учеб. пособие для вузов*. М.: Гардарики, 2007. – 303 с.
9. Веллев Ф. *Материальная культура Азербайджана начала XIX - XX вв. (одежда и украшения)*. Баку, Эльм, 2006. – 172 с.
10. Эфендиев Р., Дунямалиева С. *Азербайджанская одежда*. Баку: изд-во «Азербайджан», 1997. – 498 с.
11. Дунямалиева С. *Художественно-декоративные особенности азербайджанской одежды*. Баку: Эльм, 2006. – 172 с.
12. Эфендиев Т. *Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX – начала XX века*. Баку: Чашыоглу, 2003. – 135 с.

UDC 101:930.9
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0015

**THE PROBLEM OF HARMONY IN THE GLOBAL CIVILIZATION AND THE LEGACY
OF CONFUCIUS AS THE PARADIGM OF THE GLOBAL THINKING
FOR THE THIRD MILLENNIUM**

© 2020
ORCID: 0000-0002-3298-1320

Aslanova Rabiyyat Nurullah, Professor, Doctor of Philosophical Sciences; Head
of the Department of “History of Philosophy and Cultural Studies”
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: aslanovarabiyat2016@gmail.com)

Abstract. Throughout history, the mission of philosophy, as well as the greatest thinkers of mankind, has been the quest for the universal order, the ideal of harmonic civilization. Numerous teaching and theories have emerged in this field and have become a rich treasure of philosophical heritage. At the same time, there are few countries and civilizations where philosophical ideas and theories have entered the reality such as the way of life and pragmatic principles of the activity, and they have been transformed from centuries to centuries into a tradition of sense and thinking. Chinese civilization is in the forefront here. It is a place where philosophical doctrines and ethical-moral ideals are not abstract schemes, but transformed into the pragmatic guiding principles of real way of life and activity. Today, distinct and successful Chinese path in the world exists thanks to the philosophy of thinking and heritage of sense of the Chinese thinkers. In this sense, it is quite logical and natural to conduct the World Philosophy Congress in Beijing and making its motto “Learning to Be Human”. Ancient Chinese philosopher Confucius’ philosophical teaching and school have had a profound impact not only within the Chinese society, but also in other neighboring countries. Thus, philosophical teachings covering most aspects of the society’s life have led to the development of the activity in the Chinese society based on rational-philosophical, moral and ethical principles rather than on religious beliefs.

Keywords: modern civilization, universal values, beliefs of Confucius, harmony in human relations

**ПРОБЛЕМА ГАРМОНИИ СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И НАСЛЕДИЯ КОНФУЦИЯ
КАК ПАРАДИГМА ГЛОБАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ТРЕТЬЕГО ТЫСЯЧЕЛИТИЯ**

© 2020

Асланова Рабийят Нурулла, доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой
истории философии и культурологии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: aslanovarabiyat2016@gmail.com)

Аннотация. На протяжении всей истории миссия философии, а также величайших мыслителей человечества заключалась в поиске универсального порядка, идеала гармоничной цивилизации. Многочисленные учения и теории появились в этой области и стали богатым сокровищем философского наследия. В то же время есть немного стран и цивилизаций, где философские идеи и теории вошли в реальность, такую, как образ жизни и прагматические принципы деятельности, которые веками превращались в традицию смысла и мышления. Китайская цивилизация здесь находится на переднем крае. Это место, где философские учения и этико-нравственные идеалы не являются абстрактными схемами, а превращаются в прагматические руководящие принципы реального образа жизни и деятельности. Сегодня четкий и успешный китайский путь в мире существует благодаря философии мышления и наследию идей китайских мыслителей. Философское учение и школа древнего китайского философа Конфуция оказали глубокое влияние не только на китайское общество, но и другие соседние страны. Таким образом, философские учения, охватывающие большинство аспектов жизни общества, привели к развитию социальной жизни в китайском обществе, основанной на рационально-философских, моральных и этических принципах, а не на религиозных убеждениях.

Ключевые слова: современная цивилизация, общечеловеческие ценности, убеждения Конфуция, гармония в человеческих отношениях

Introduction. In our days, philosophy of thinking must respond to the global challenges and ensure understanding the fundamental problems of the world in crisis. In turn, the new approaches to the reality must harmonize with the succession of philosophical heritage. The ultimate motto of the international conference, “Learning to Be Human”, unambiguously expresses these challenges.

This article discusses Confucius’ philosophy of thinking and how it would contribute to the global community being currently in crisis.

Disharmony in Global Thinking is a state of the abyss between knowledge and spirituality

“If there is righteousness in the heart, there will be beauty in the character. If there is beauty in the character, there will be harmony in the home. If there is harmony in the home, there will be order in the nations. When there is order in the nations, there will peace in the world.” (Confucius)

As we know, the current global crisis is not just about financial and economic factors. The current situation is primarily related to the crisis of global thinking and philosophical foundations of consciousness. Western thinking, which has been forming for decades and claims to be a paradigm of global thinking and outlook, shows its inability to bring the order and sustain the humanity. Prevalence of fragmentary traditions of thinking and stereotypes that

prevent making collective decisions, adequate global thinking further deepens the crisis in the ever-increasingly globalized, unified civilization. Since individual, social and global harmonies are closely interconnected.

Historically, the results of thinking and sense remaining unchanged in a dynamic, changing reality situation were unsuccessful. Given this, Lao-Tzu, writes, “If you correct your mind, the rest of your life will fall into place. Watch your thoughts; they become your destiny”.

In the 21st century, megatrends of the world’s development, as well as the contexts of the near future are determined by the processes of globalization. Globalization processes do not cover only economic, political, cultural, etc. fields, but also encompass the systems of sense. Confrontations in the global politics are the result of confrontations and disintegrations in the systems of sense. Deep crisis of the liberal world order and accordingly liberal values system, its spiritual principles is the reality [1].

At present time, management of the world by the philosophy of thinking of the West (rationality, spiritual aspect, egoism, competition, extreme individualism, etc.) cannot be considered as acceptable. The aggravated situation demands answers to many questions. Confucius, taking this point, wrote: “Learning without thought is labor lost; thought without learning is perilous“. Finding common points at the

level of ideas and thinking shall be more important compared to any other area. Therefore, sole coincidence of economic interests is not sufficient to implement the giant global and regional projects. Together with public opinion, as well as common cultural and moral values, solidarity in thinking and outlook plays an integrating role here. Let's remember the history of the Silk Road. From a deep perspective, in the present-day sense, besides the political will and economic factors, the role of cultural integration and moral factors has also been instrumental in the implementation of such global projects centuries ago. If this were not the case, the initiative of the "One Belt One Road Initiative" of the People's Republic of China would not have such global support.

Confucius' way of thinking for humanity and its value for global thinking

"By three methods we may learn wisdom: First, by reflection, which is noblest; second, by imitation, which is easiest; and third by experience, which is the bitterest (Confucius).

The mission of philosophy throughout history was to discover the ways to solve the problem occurring or could have occurred in the "human-society-world" relationship and to raise the thinking to a higher quality level. By looking at the history of philosophy, one can see that the most teachings have served this mission, and the desire to form a perfect human and build a harmonious future has never fallen from the agenda.

Today, the world philosophical heritage needs to be reviewed repeatedly to realize the new reality that is changing dynamically in ideas and teachings.

The expectations regarding the formation of the new world order in the 21st century require reconsideration of the attitude of thinking to the reality. The globalization processes realizing as a Western mentality project and the subjective interventions to their objective trends have conditioned to refer to the basic provisions of the Eastern philosophical heritage. Although the philosophical heritage of both the East and the West must be equally and actively involved in shaping the philosophical paradigm of the new century and the third millennium.

The principle of human and world unity and their interrelationship can be considered to be the most characteristic feature in the philosophical teaching and ideas system arising in the East.

Individual's outlook and ethical-moral principles, spiritual world have been identified as an important condition for his personal perfection and for improving problematic moral attitude of the society and the world.

Studies show that the "Good thoughts, Good words and Good deeds" formula reflected in the Zoroastrianism teaching, in its main book Avesta, one of the most ancient monuments in the East, was the source of many ethical-philosophical theories [2]. Such rules have created a social environment for mutual understanding and trust in society, and strengthened the values system.

Although the century we live in is new, problems are old. We can even say that they are eternal. From this point of view, in the conditions of fragmentation of the paradigms of thinking, it is very topical to repeatedly study the philosophical heritage having an important role in understanding the world. We have already pointed that for the Eastern philosophy, the idea of harmony, mutual commitment and unity in the human-world relations is in the foreground.

The ancient Chinese greatest thinker Confucius' philosophical heritage reflects ideas and teachings that can be considered a mechanism for the formation of this harmony.

In the light of the mentioned, the Confucius heritage reflects many guiding principles march in step with the times. "Confucius lived about 2500 years ago in China. His Analects or sayings have been repeatedly translated over the last 25 centuries because they embody ideas that transcend time and apply to human behavior in all societies. The sayings of Confucius cannot be considered a religion in the

strictest sense but are more of a philosophy for peaceful and harmonious living within society. The emphasis is on social interactions. Overall, Confucius tries to define how a good person should behave in society" [3].

Confucius (552-479 AD), unanimously, is one of the greatest thinker philosophers in the history. Confucius is the Latinized name of the philosopher's Chinese name K'ung Fu-tzu. His rich philosophical teaching was reflected in the work "Lun-yu". Today, his teaching shapes the daily life of billions of people. "It is possible to see the Confucian influence throughout the East Asia: from daily experience and family relations to definition of education standards and state policy. Even when the Western ideas moved from Christianity to communism and shrouded the region, the Confucian doctrine resisted it as the foundation of the East Asian culture. It is impossible to understand the East Asia without getting acquainted with Confucius and its unique heritage" [4].

The theory of Confucianism was completely different from the tradition existing in the Western culture. Its main concepts are "humanity, harmony, debt, care, solidarity, golden mean" and so on. Those mentioned are closely related to thinking, cognition and sense. As we know, the Chinese state lived through a period of severe crisis during the Confucian period. Man and his cognition, morality, family and state management issues, harmony in society and in the world were standing at the heart of Confucianism, which is an ethical-political teaching [5].

Harmony and humanism are more emphasized in the teaching of Confucius. He considered that humanism is the source and sum of all good things. People's compassion and mercy are the source of humanity. "A good man thinks about debt, and a bad man thinks about profit," Confucius taught. He also analyzes the concepts such as righteousness and sincerity (Jen), proper conduct, ritual, ceremony and loyalty to traditions (Li).

According to the Confucius' philosophy of thinking, rectitude is the state of moral perfection where every sage should strive. A human being should always follow the golden mean in his judgment and in understanding the world. Neither extreme hatred, nor extreme love, in other words, one should never act in excess. In addition, he must adhere to the rules of ethics in behaving with others. One should not treat others in ways that one would not like to be treated. Being fair in thoughts, sense, belief in himself and his word, being sincere is the key for elimination of misunderstandings and well-disposed approach to social relations. It is possible to follow the golden mean and harmony through respect to the adults and mildness, endurance and finally through courtesy to everyone without exception.

The "noble person" of Confucius is a social ideal with exemplary attributes and intelligent thinking. Measuring all relationships in the society and following the harmony is a sign of wisdom. He told his followers, "Be selfless to find the right thing in your love of knowledge. There is no lie in the words of a noble man" [6].

Confucianism was the supreme ruler of politics and administrative system as well as the economic and social processes; in short, it was the foundation and essence of the Chinese way of life and civilization. Over the course of more than two thousand years, Confucianism has shaped the minds and feelings of the Chinese people, influenced their beliefs, psychology, behavior, thinking, perception, habits and way of life. The main triumph of Confucianism was that it was more appropriate to the ideals of the Chinese absorbed to their souls from breast-feeding. He attracted people by rational ethics free from mysticism, and he conquered hearts with his humanism, morality and spirit of the golden mean. His pledge was concrete, secular, and understandable by everyone. Order and the prosperity have always been a special charm in the eyes of the Chinese. Confucius was totally focused on the world, not interested in what human life was, but simply teaching people to live in tranquility and abundance.

The “noble man” has the most important place in the philosophy of thinking of Confucius. The noble man heads a perfect state, because he himself is perfect. “Without knowing the mandate one has no way of being a noble man.” “To know what you know and what you do not know, that is true knowledge.”[7].

Confucius’ philosophy of thinking is more clearly reflected in his noble man, a symbol of statehood moral. The noble man is an idealized character of a man controlling the state. This character is conditioned by being in constant perfection. To achieve this, one should have on the one hand “dignity and righteousness”, on the other hand harmony of “humanity”. It is important since if “dignity and righteousness”- is an external, social norm, then humanity is an internal norm. Their harmony is necessary.

However, the spirit of Confucianism cannot be limited to the Chinese framework. This is evidenced by the grown interest in Confucianism during the rule of rationalism and enlightenment in the Western philosophy.

Conclusion. In general, Confucius’ philosophy of thinking, system of senses is based on moral foundations. Having in essence a rational character, besides being based on knowledge and cognition, it distinguishes by bringing the system of values to the foreground. The harmony of material rational and moral-ethical factors therefore acts as an essential condition. The importance of the Confucius heritage for today is reflected in the integrity of its philosophical teaching, in unified approach to cognition and calls to harmony. The value of this heritage is inestimable in the globalized and increasingly interdependent world.

Therefore, the ideal of Confucius is not just an exotic philosophy. He has succeeded in creating such a teaching where the ultimate aim of a man is purely secular, morality can be strengthened regardless of religion, all the great spiritual needs can be removed from consciousness, and the tragedy of life can be eliminated by creating a harmonic society. It is quite evident that this theory does not only belong to the Chinese philosophical treasures, but holds universal value.

REFERENCES:

1. C. Duncombe. *T.Dunne .Humanitarianism and the crisis of the liberal world order*// <https://medium.com/international-affairs-blog/>
2. <https://authenticgathazoroastrianism.org/2016/03/01/888/>
3. *The Sayings of Confucius Ancient Wisdom: Contemporary Peace and Harmony* // <http://www.johnworldpeace.com/confucius.asp>
4. *Confucius: And the World He Created* by Michael Schuman. *Basic Books; 1 edition.2015: 320 p.-p.41*
5. *Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М.: 1981.-331 с.*
6. *Конфуций. Лунь Юй // Древнекитайская философия. Т. 1. М.: 1972.*
7. Michael Hunter. *Confucius Beyond the <i>Analects</i> (Studies in the History of Chinese Texts). BRILL, 2017. 358 p.-p.172*

UDC 1(075)

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0016

ПРИНЦИП ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ В ФИЗИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА И ЕГО ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

© 2020

Эфендиев Фикрет Мамед оглу, профессор кафедры философии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: fikret.m.efendiyev@mail.ru)

Абстракт. Существует определенная «традиция» критиковать как научно необоснованное наименование теории Эйнштейна, основанной на преобразованиях Лоренца – специальной теории относительности. Начало этой традиции положил Г.Минковский, который интерпретировал эту теорию с позиций геометрического формализма. Обычно, отвергая правомерность названия теории Эйнштейна, как теории относительности, критики используют геометрические или физические методы доказательств. Как правило, философские собрания, онтологическая значимость которых очевидна, или в расчёт не принимается. Между тем на эти соображения, как понятия наиболее фундаментального порядка, обусловили наименование теории. Создание специальной теории относительности (СТО) есть по существу удавшаяся попытка отображения законов природы, атрибутивных свойств материи, в одной понятной системе. СТО есть реализация в физических понятиях стихийно присущего естествоиспытателям представление о материальном единстве мира, общности структурных свойств материи, гармонического сочетания законов. В данной работе и предпринята попытка охарактеризовать наименования теории Эйнштейна и показать методологическую значимость принципа относительности, его всеобщности и фундаментальности. Выводится, что в природе не существует никаких выделенных движений и закона природы едины и относительны в различных системах отсчета.

Ключевые слова: теория, относительность, пространство, время, принцип, картина мира, движение, система отсчета.

PRINCIPLE OF RELATIVITY IN PHYSICAL PICTURE PEACE AND ITS PHILOSOPHICAL VALUE

© 2020

Efendiev Fikret Mamed, professor of the Department of Philosophy
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: fikret.m.efendiyev@mail.ru)

Abstract. There is «a tradition» to criticize Einstein's relativity theory for its scientifically unjustified name, based on Lorentz transformation – a special theory of relativity. Q. Minkovski, who interpreted this theory from the perspective of geometrical formalism, started this trend of critical tradition in the intellectual history. As a rule, the critics of the name of Einstein's theory – the theory of relativity, use the geometrical or physical methods of argumentation for support their vision. However, while doing this, they don't pay attention to the philosophical consideration and ontological significance of the term. Meanwhile, the very fact of this philosophical consideration, as more fundamental principle, causes the name of the theory. The formation of the special theory of relativity (STR) is an attempt to describe the laws of nature, and the attribute of matter in a whole system. STR is the realization of the vision in terms of physics, about the material unity of the world, the commonality of the structural attribute of matter, harmonic compatibility of laws. We're tried to analyze the name of Einstein's theory and justify its methodological importance. There is no independent motion in nature and the laws of nature are relative in various frames of reference.

Keywords: theory, relativity, space, time, principle, motion, frame of reference

Существует определенная «традиция» критиковать как научно необоснованное наименование теории Эйнштейна, основанной на преобразованиях Лоренца, специальной теорией относительности.

Начало этой традиции положил Г.Минковский, который интерпретировал эту теорию с позиций геометрического формализма [1]. Обычно, отвергая правомерность названия теории Эйнштейна теорией относительности, критики используют геометрические или физические методы доказательств. Как правило, философские соображения, онтологическая значимость которых очевидна, ими в расчёт не принимаются. Между тем, именно эти соображения, как понятия наиболее фундаментального порядка, обусловили наименование теории.

Создание специальной теории относительности / СТО / есть по существу удавшаяся попытка отображения законов природы, атрибутивных свойств материи, в единой понятной системе.

СТО есть реализация в физических понятиях стихийно присущего естествоиспытателям представления о материальном единстве мира, общности структурных свойств материи, гармонического сочетания законов. «Эта теория, - писал Эйнштейн, - исходит из представления о том, что в природе не существует никаких физически выделенных движений, и ставит вопрос какие следствия относительно законов природы можно вывести из этого предположения» [3, с.549]. Главным звеном, связывающим законы природы, обуславливающим их гармоничное сочетание, у Эйнштейна выступает принцип относительности. И этот-то принцип зачастую служит

объектом критики сторонников перенаименования СТО, которые высказывают сомнение в его всеобщности и фундаментальности.

История создания СТО, однако, указывает на то, что на основе принципа относительности Эйнштейн осуществил гармоничное сочетание этого постулата с казалось бы несовместимым с ним абсолютистским понятием – принципом постоянства скорости света. Сочетание указанных двух принципов, в рамках единой физической теории, привело Эйнштейна к пересмотру классических понятий об одновременности событий, к выводу об одновременности и относительности метрических свойств пространственно-временной структуры мира, об отсутствии абсолютных систем отсчета. Созданная Эйнштейном теория, ее понятийный аппарат основан на двух постулатах.

Первый из них – принцип относительности Галилея, трактуемый Эйнштейном не только в рамках механики, но и во всей сфере физики. Принцип относительности – важнейшее свойство материального мира, свойство онтологического порядка.

Второй постулат – принцип постоянства скорости света в вакууме, трактуемый в качестве константы физики. Онтологическая значимость принципа не выясняется. В рамках СТО функции этого постулата обуславливаются принципом относительности, несмотря на его абсолютистское выражение.

Действительно, в отличие от дорелятивистской физики, где скорость света величина относительная, в СТО эта величина абсолютная. В дорелятивистской физике

скорость света – это обычная скорость корпускулярной частицы; она имеет различные числовые величины в различных системах отсчета. Числовое знание C ничем не ограничено. Понятие о том, что в природе существует верхний предел скорости света в вакууме и в релятивистской физике, не предопределено ничем, кроме второго постулата СТО.

Более того, логика введения этого постулата базируется на принципе относительности. Так, если полагать, что в природе существует предельная скорость распространения сигналов, то она во всех системах отсчета должна быть одинаковой. Иначе нереально равноправие этих систем, согласно первому постулату СТО. Именно, на основе принципа относительности, в СТО предполагается невозможность проведения физического эксперимента по обнаружению различия между этими системами, на основе подачи сигналов. Ясно, что если бы предельная скорость распространения взаимодействия / световых сигналов/ не являлась бы константой физики, а была бы различной в различных инерциальных системах, то этот факт обуславливал бы возможность различия одной системы от другой, из-за чего первый постулат СТО был бы нарушен. Однако, системы отсчета, не являются чем-то чисто формальным, они связаны с материальными телами, которые находятся в движении, существуют в пространстве и времени. Метрическая структура пространства-времени определяется движением и распределением материальных масс. При этом изменение метрических свойств пространственно-временной структуры касается не только той ее части, в которой происходит механическое движение материальных тел, но и пространственно-временной структуры самих материальных тел и вообще любых масс материи, как вещественного так и полевого образования. С другой стороны, движение и распределение материальных масс, определяется структурными свойствами пространства-времени. В этом аспекте принцип предельной скорости распространения взаимодействия отражает гипотезу о том, что универсальный характер скорости света в вакууме обусловлен свойствами пространства-времени, но отнюдь не физической природой самого взаимодействия. Полагается, что наличествует связь между пространственно-временными промежутками и предельной скоростью распространения.

Таким образом, абсолютистский принцип постоянства скорости света обосновывает не только связь движения, пространства и времени, /ибо скорость есть отношение пути ко времени/, но и вскрывает относительный характер этих атрибутивных свойств материи. Так, еще в 1909 г Льюис и Толмен, характеризую фундаментальность принципа относительности в теории Эйнштейна, указывали, что принцип постоянства скорости света «самая замечательная черта принципа относительности» [6, с.183].

С другой стороны, второй постулат СТО не содержит онтологических запретов для истолкования в рамках относительности самого понятия о том, что скорость света в вакууме – суть предельная скорость материального взаимодействия.

Действительно, долгое время в физике преобладало суждение о том, что ни одна частица не может двигаться в вакууме со скоростью большей скорости света. Считалось, что это ограничение прямое следствие СТО. Однако это не так. Доказано, что эта теория, не исключает гипотезы о реальном существовании частиц, движущихся со сверхсветовыми скоростями, что законы СТО выполняются и в сверхсветовом мире. Сущность этой гипотезы заключается в следующем:

- впервые в своей работе по специальной теории относительности, написанной еще в 1905 г., Эйнштейн показал, что возможность передачи энергии от точки к точке, в пространстве-времени, со скоростями, большими скорости света в вакууме, не реальна, ибо релятивистская формула дает бесконечное значение для

кинетической энергии при стремлении к C . Однако, это заключение обоснованно только для частиц, масса покоя которых выше нулевой. Масса таких частиц будет неограниченно возрастать при приближении к скорости C , и ни одна из них не в состоянии при ускорении преодолеть «световой барьер».

С другой стороны, фотоны, имея массу покоя 0, не будучи когда-либо ускоренными, движутся со скоростью равной -0 . В момент своего возникновения в атомных или ядерных процессах, фотоны сразу начинают двигаться со скоростью света, и если затормозить их скорость, они исчезают. Световая скорость – условие их существования;

-но возможны образования иного класса, образования типа «тахионов». Так, СТО исключает возможность ускорения частиц с массой покоя большей нуля, до скорости $=0$, но не запрещает испускание, в результате какого-либо процесса, частиц имеющих скорость $=0$ - с нулевой массой покоя. Аналогично, допустимо и заключение о том, что теории не может противоречить новый класс частиц, имеющих при своем возникновении скорость большую -0 . В этом случае, масса данных частиц должна быть отличной от массы фотонов и частиц с массой покоя большей нуля;

-указанный класс частиц, не может существовать при скоростях меньших или равных C . В этом смысле, реализация положения о том, чтобы энергия и масса этих частиц оставалась физической величиной, требует введения нового понятия о массе покоя.

История создания и общей теории относительности свидетельствует о том, что Эйнштейн сам скептически относился к тезису о всеобщности второго постулата СТО. Наличие материального образования с массой покоя $=0$, (фотон), нарушало логику обоснования этого постулата. Так, еще в 1907 г. Эйнштейн указывал, что принцип относительности и принцип постоянства скорости света взаимосвязаны, но их нельзя интерпретировать как единую систему. Их связь следует истолковывать как некий эвристический принцип, допускающий единое рассмотрение ранее обособленно трактуемых понятий, как принцип, устанавливающий взаимосвязь между скоростью движения тела и его массой, длиной, временем протекания процессов... [5, с.51]. По существу, второй постулат СТО содержит в себе два аспекта понятий:

а) аспект, логически обоснованный: скорость материального взаимодействия «частиц» с массой покоя большей или $=0$, не может превышать скорости света в вакууме;

б) аспект эмпирического обоснования: существует физическая константа, выражающая предельную скорость материального взаимодействия определенной числовой величиной.

Именно второй аспект Эйнштейн рассматривал, как локальное, и не вполне логически обоснованное положение. Например, в статье «Относительность и гравитация» (1912). Эйнштейн указывал, что «сомневаться во всеобщности и справедливости принципа относительности у нас нет ни малейшего основания» [5, с.219].

Однако «принцип постоянства скорости света» можно сохранять лишь до тех пор, пока мы ограничиваемся пространственно-временными областями, с постоянным гравитационным потенциалом... По-моему, -разъясняет Эйнштейн, - здесь лежит граница применимости не принципа относительности, а принципа постоянства скорости света и тем самым нашей теперешней теории относительности» [5, с.219]. Сомневаясь во всеобщности второго постулата СТО, Эйнштейн уточняет, что «теперешняя теория относительности будет сохранять свое значение как простейшая теория пространственно-временных процессов для важного предельного случая постоянного гравитационного потенциала» [5, с.219]. В ОТО, где постоянство гравитационного потенциала не соблюдается, ролевые функции принципа постоянства

скорости света должны быть заменены «релятивистской схемой, в которой найдет/свое выражение эквивалентность инертной и тяжелой массы» [5, с.320]. Это высказывание Эйнштейна, по существу, снимает запрет поиска теории, в которой сигналы могут распространяться со скоростью большей - *c*. Таков третий пример наличия «элементов относительности» в рамках второго постулата СТО.

В этих рассуждениях, по крайней мере, второе не верно.

Известно, что Эйнштейн, формируя свою пространственно - временную концепцию, отверг представление об абсолютных системах отсчета наличествующих в теориях Ньютона и Лоренца [7, с.200].

Согласно представлениям Ньютона, преимущественной системой отсчета выступала система, в которой центр инерции скопления материи находился в состоянии абсолютного покоя или прямолинейного и равномерного движения. Это было своего рода центр инерции, реальность которого обосновывалась законами сохранения массы, энергии, момента количества движения и количества движения. У Лоренца абсолютной системой отсчета выступал «покоящийся эфир». Ясно, что эти представления устарели.

Тем не менее, геометрическая интерпретация принципа относительности, являясь не более чем математическим формализмом, способным отразить лишь ряд характеристик указанного принципа, в представлении Минковского, претендует на полноту.

Однако, введение Минковским абсолютистских понятий в аппарат интерпретации СТО, не дает возможности на основе геометрии выразить в полной мере все физические, а тем более онтологические аспекты этой теории.

Во-первых, геометрическая формализация не учитывает, что реально не существует величин не зависящих от систем отсчета, что любое материальное образование или явление, определяется в рамках конкретной системы отсчета, и что, все системы отсчета, в свою очередь, не реальны, если они не связаны с каким-либо материальным объектом. Безотносительных, абсолютистских систем в реальном мире не существует. В принципе, даже структуру Вселенной невозможно уподобить абсолютной системе отсчета, ибо она определяется движением и распределением материальных масс, плотностью материи и непрерывно эволюционирует.

Во-вторых, проекции какого-либо объекта на другую систему отсчета, по существу, характеризуют не весь объект, не все его свойства, а лишь некоторые из них, т.е. те которые воспринимаются наблюдателем, находящимся на другой системе. Как известно, отражение внешнего мира, в т.ч. объекта находящегося на другой системе, и без релятивистских эффектов, не есть «зеркально мертвый акт».

Таким образом, рассуждения Минковского, несмотря на безупречный математический формализм, не дают оснований для переименования теории Эйнштейна.

И действительно, доводы Минковского не были приняты физиками. Характеризуя этот факт, А.Д. Александров пишет: «Точка зрения относительности, берущая всякое явление в отношении к той или иной системе отсчета, была (для физиков Ф.Э.) более правильной, во-первых, потому, что такова реальная позиция экспериментатора, наблюдателя, и во-вторых, потому, что и теоретик рассматривает явление, пользуясь той или иной системой координат. Но был еще и третий момент- позитивистская философия, принципиально придающая значение реальности только тому, что даже в непосредственном наблюдении; все же остальное, что содержится в теориях физики, трактуется ею не как изображение действительности, а как построение, лишь увязывающее данные наблюдений» [8, с.122].

В этом рассуждении, первые два довода верны. Третий довод, возможно и относится к некоторым по-

зитивистски мыслящим физикам, но ни в коей мере, не к Эйнштейну.

Дело в том, что Эйнштейн создал свою теорию не эмпирическим путем, а на основе рационализма. Теория относительности, и это общепризнано, создано в то время когда эмпирических данных для ее обоснования было явно недостаточно. В основу теории были положены не эмпирические факты, в духе позитивиста Маха, а построения рационалистического порядка. Что же касается формулировок некоторых положений теории на основе данных наблюдателя, то это не более чем методический прием, ибо у Эйнштейна наблюдатель никогда не истолковывался в качестве субъекта «творящего» релятивистские эффекты.

Поэтому, рассматривая аспекты наблюдаемости физических объектов и ролевых функций наблюдателя в этом процессе, следует исходить не из рассуждений позитивизма, а из введенного Эйнштейном принципа принципиальной наблюдаемости материальных объектов и явлений. Этот принцип сыграл важную эвристическую роль в опровержении «теории эфирной среды», как принципиально ненаблюдаемой гипотетической сущности, с которой связывались абсолютистские системы отсчета.

Действительно, еще М. Борн подчеркивал недопустимость смешения принципа наблюдаемости в эйнштейновской и позитивистской интерпретациях. Мах использовал принцип наблюдаемости при логическом анализе понятий физики, но не в научных рассуждениях. В его интерпретации принцип наблюдаемости постулирует, что «понятия и утверждения, недоступные эмпирической проверке не должны иметь места в физической теории...»

Позитивизм признает реальными только непосредственные чувственные восприятия, все остальное толкуется как плод ума; он ведет к скептической позиции по отношению к внешнему миру. Но ничто так не далеко от убеждений Эйнштейна: позднее он настойчиво провозглашал себя противником позитивизма». У Эйнштейна принцип наблюдаемости -это принцип объективизации наблюдаемого, принцип который обуславливает независимость наблюдаемого, природы от индивидуальности наблюдателя, от его субъективистских характеристик. В этом аспекте, даже «... отклонение Эйнштейном современной квантовой теории» - по мнению М. Борна, «- обусловлено не столько вопросом детерминизма, сколько его верой в объективную реальность физического бытия независимо от наблюдателя» [8, 179].

По Эйнштейну, характерной чертой физического метода исследования является представление реального объекта как идеализованного, а эмпирически наблюдаемых свойств реального явления как система фундаментальных понятий, которые могут быть приписаны его идеализированной сущности.

Указанные фундаментальные понятия, репрезентируются физическими величинами и выступают в качестве характеристик и свойств идеализированного объекта. В то же время, эти физические величины абстрактны и не обладают строго установленной количественной мерой. Поэтому, для связи теории с реальностью, эти величины необходимо соотносить с определенными свойствами материальных объектов, что достигается с помощью процедур изменения. Результаты этих процедур, состоят в том, что реальные объекты получают четкую количественную характеристику. В этом аспекте, только теория определяет, что можно, а чего нельзя наблюдать. «В физике не существует понятия, применение которого было бы априорно необходимым или обоснованным, -указывает Эйнштейн, - то или иное понятие приобретает право на существование лишь в том случае, если оно поставлено в ясную и однозначную (зависимость Э.Ф.) взаимосвязь с событием и физическими экспериментами, В теории относительности понятия об абсолютной одновременности, абсолютной скорости, абсолютного

ускорения и т.д. отвергаются именно потому, что доказана невозможность установления однозначной связи их с экспериментом» [10].

Все это приводит нас к выводу, что геометрическая интерпретация СТО, предпринятая Минковским не вскрывает в аспекте онтологических понятий, всех признаков принципа относительности и в этом смысле, «страдает неполнотой». Геометрическая интерпретация принципа относительности, как математический формализм, естественно не может отразить всех свойств этой важнейшей черты материального мира. Более того, онтологические основы геометрического метода Минковского, нуждаются в существенном уточнении, ибо они еще не свободны от абсолютистских концепций и под «прессом» традиционной математической логики трактуют о реальности абсолютной системы отсчета.

Таким образом, фундаментальным принципом СТО, за понятийной основой, выступает принцип относительности. Именно, этот принцип наиболее полно характеризует не только физическую, и онтологическую основу теории и только он, наиболее полно, отражает аспекты наглядной интерпретации теории посредством геометрического формализма.

Вместе с тем, уже сейчас, выявляется ограниченность геометрического метода при описании не только принципа относительности, но и метрических концепций пространства-времени, в рамках которых он проявляется. Например, новейшие достижения математики позволяют конструировать квантовые концепции кинематики, динамики и даже геометрии... На основе этих первичных квантовых структур Вселенной классический пространственно-временной континуум выводится как следствие.

Все это ведет к тому, что фундаментальность, первичность пространственно -временного континуума, в качестве структурной особенности материального мира, в качестве структуры сугубо геометрической интерпретации, подвергается сомнению.

Наконец, крупнейшие специалисты в области теории относительности академики В.А. Фок, А.Д.Александров, их школы, также обосновывают положение о том, что в СТО принцип относительности Галилея-Эйнштейна объективно выполняется и физически реализуется [11, с.12].

Выводы. Суммируя оказанное, можно заключить, что целесообразность перенаименования теории Эйнштейна / специальной теории относительности / не только не оправдана исторически, но и онтологически, только, первичное, существующее название данной теории характеризует то главное и основное, что этой теорией доказано - «в природе не существует никаких выделенных движений» -законы природы едины в различных системах отсчета, материальное единство мира не абстрактное философское суждение, а научно обоснованное положение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Минковский Г. *Пространство и время. // Принцип относительности. Сборник научных работ по теории относительности. М.: 1973.*
2. Франк У.И. *специальная и общая теория относительности. М.: 1968*
3. Андерсон Дж. *Принцип относительности и роль координат в физике.// Гравитация и относительность, М.: 1965*
4. Паули В. *Теория относительности. М.-Л.: 1947*
5. Эйнштейн А. *Собрание научных трудов. Т.IV. М.: 1966*
6. Спасский Б.И. *История физики. М.: 1977*
7. Борн М. *Эйнштейновская теория относительности М.: 1972*
8. Александров А.Д. *О содержании теории // Эйнштейн и современная физика, М.: 1956*
9. Finkeistein D. *A procese conception// The physicist conception of nature. Dordrecht-Boston, 1973, XIX congress*
10. Фок В.А. *Физические принципы теории тяготения Эйнштейна// Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. М.:1979*
11. Born M., *Physics in my generation, London, New York, 1956, P.49*
12. Alexandrov A.D. *The space-time of the theory of relativity // Fünfzig jahre Relativitätstheorie, Basel, 1956*

UDC 101:026:06

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0017

ANCIENT AND MODERN PERIOD OF INFORMATION RESOURCES ON ARCHITECTURAL
AND CONSTRUCTION SCIENCE OF AZERBAIJAN

© 2020

ORCID: 0000-0002-1308-6101

Hajiyeva Gunel, PhD student

Azerbaijan National Academic of Science

(AZ1001, Azerbaijan, Baku, Istiglalıyyat str., 30, e-mail: gunel.haciyeva.1987@mail.ru)

Abstract. Today, at the beginning of the 21st century, it is important to understand the numerous development challenges of our cities. It is necessary to identify their architectural, planning and construction features, to clarify the role and importance of modern architectural history in the development of our society. This is a particularly effective and rich period of 20th century architecture in Azerbaijan. It is a symbol of the rapid development of urban planning in the 20th century. The rapid growth of many cities, the formation of new settlements, public centers, industrial areas, transport systems and green areas are observed during this period. The article provides detailed information on documents and information resources on architecture and construction in Azerbaijan from ancient times to the present day. The works of architects, historians and hikers investigating these periods are described in chronological order. As is the case in all areas, the study of document and information flow related to architecture and construction is directly related to libraries. Thus, the library is one of the main and historically original information institutions that provide public access to socially important document information, one of the producers of information products and services.

Keywords: ancient period, modern period, information resources, architecture and construction.

ДРЕВНИЙ И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ
ПО АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОЙ НАУКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

© 2020

Гаджиева Гюнель, аспирант

Национальная Академия наук Азербайджана

(AZ1001, Азербайджан, Баку, ул. Истиглалият, 30, e-mail: gunel.haciyeva.1987@mail.ru)

Аннотация. Сегодня, в начале XXI века, важно понимать многочисленные проблемы развития наших городов. Необходимо выявить их архитектурные, планировочные и конструктивные особенности, уточнить роль и значение современной архитектурной истории в развитии нашего общества. Это особенно эффективный и богатый период архитектуры 20 века в Азербайджане. Это символ бурного развития городского планирования в 20 веке. В этот период наблюдается быстрый рост многих городов, образование новых поселений, общественных центров, промышленных зон, транспортных систем и зеленых зон. В статье представлена подробная информация о документах и информационных ресурсах об архитектуре и строительстве в Азербайджане с древних времен до наших дней. Работы архитекторов, историков и путешественников, исследующих эти периоды, описаны в хронологическом порядке. Как и во всех областях, изучение документооборота и информационных потоков так и архитектура и строительство, напрямую связано с библиотеками. Таким образом, библиотека является одним из основных и исторически оригинальных информационных учреждений, предоставляющих публичный доступ к социально значимой информации о документах, одним из производителей информационных продуктов и услуг.

Ключевые слова: древний период, современный период, информационные ресурсы, архитектура и строительство.

Introduction

The territory of Azerbaijan is rich with architectural monuments. The diversity of natural-geographical and climatic conditions prompted Azerbaijani artisans to solve certain construction-architectural problems from ancient times.

The achievements in the architectural area are the national wealth for Azerbaijani people who is the owner of ancient history, rich material and spiritual culture. Ancient architectural specimens are highly valued in the international arena as rare pieces of world culture. It is no coincidence that many architectural examples of Azerbaijani people were included in the UNESCO World Heritage List. These include the Icheri Sheher Historical Architectural Complex, the Gobustan Historical and Artistic Reserve, including the Shirvanshahs Palace and the Maiden Tower. Also, recently Shaki Khan Palace has been included to this list in July of 2019.

The diversity of natural-geographical and climatic conditions prompted Azerbaijani artisans to solve certain construction-architectural problems from ancient times. From the history of architecture it is known that the first steps in this area go to the natural caves of primitive people. Examples of architectural specimens found in the foothills of the Great and Small Caucasus Mountains, Talish Mountains, Nakhchivan Autonomous Republic, Zangilan, Kalbajar, Gadabay, Khanlar (present Goygol), Shamakhi and other regions, especially Azikh Cave, found in Fuzuli District. [1, 157]

Stone chronicles, which are valuable examples of our

architectural history, include cities, bridges, monuments reflecting the spiritual riches of our people and forming brilliant pages in the history of world culture. Continuing the rich traditions of their predecessors, the Azerbaijani architects have made a worthwhile contribution to the development of world culture by providing unparalleled service to our national culture through new searches, discoveries and achievements.

It becomes clear when you looking at the stages of the development of native Azerbaijani architecture, that the architecture of both the ancient and medieval times, and the new era, were developed with the states (Atropatena, Manna, Median, Caucasian Albania, Shirvanshahs, Atabaylar, Garagoyunlu, Aggoyunlular, Safavids, etc.), their social and cultural-ideological orientation, thus embodied the atmosphere of concrete historical conditions. The magnificent monuments of that period - defensive installations, fascinating castles, mosques, churches, tombs, khanates are immortal architectural examples.

Methods

Azerbaijan is a land of culture with very deep roots. The location of the country in the ancient civilizations region, on the border of Europe and Asia, where the ancient peoples in the area of migration flows here has given rise to a multifaceted, rich, colorful culture in the most distant periods of history. One of the most important parts of this culture is architecture. Ancient residents of Azerbaijan have traced their first primitive construction activity in caves and outdoor camps. Yet in the VI millennium, there were habitats of circular and rectangular houses. As the result of their

growth and development, the first cities began to emerge. In the middle of the first millennium BC, there were about 200 large settlements and cities in Azerbaijan. Many of them had defensive walls. The attacks of major neighbor states and the need to protect the Caucasus crossings have created the basis for the development of antique defense buildings, the creation of the magnificent fortification systems and the first city-castle.

Creation of ancient states - Manna, Atropatena and Caucasian Albania on the territory of Azerbaijan led to the rapid development of construction art and architecture. Unfortunately, very poor exploration of historical and architectural monuments in the territory of South Azerbaijan does not give a chance to restore the historical development path of this area. However, some examples known in scientific literature indicate a very high level of construction and architecture.

Archaeological excavations carried out to the fundamental research of the history of Azerbaijani architecture from the middle of the last century and planned ongoing today. Thus, dozens of ancient settlements and cities were discovered. Gabala, Saritepe, Xinisli and other archaeological monuments are especially distinguished with the volume and richness of the materials obtained.

The ruins of large public and religious buildings found in Gabala, the capital of Caucasian Albania, are an indication of the high level of architecture. The first archeological excavation is a large city with a magnificent palace complex that has been discovered by Garacemir's research.

The architecture of Caucasian Albania, one of the roots of medieval Azerbaijani architecture, is represented by defense, religious and civil architecture, which has reached its present state. Religious monuments have a special place among them. [2, 267]

Gobustan which is located in a mountainous-deserted area at the Caspian Sea coast, 60km from Baku, east of Azerbaijan, has kept very interesting and rich historical information.

The first researcher of Gobustan, archaeologist and ethnographer I.M.Jafarzadeh included 3500 rock paintings in 1935-1940, as well as other traces of ancient human activity [4]. More than 20 residences and shelters, over 40 burial-type burial sites and hundreds of new rock paintings were discovered and studied later.

Doctor of architectural sciences D.Akhundov, who founded the ancient architecture of Azerbaijan, believes that the stone found in Cingirdag is composed of residential houses consisting of circular plan houses constructed along one line.

The oldest hearth of human life in Azerbaijan was discovered in the Azikh cave located in the southern slopes of the Lesser Caucasus in Karabakh. This complex of 6 caves near Azikh village of Fuzuli region was discovered by the Azerbaijani archaeologist Mammadali Huseynov in 1960 in the paleontological camp [2, 22].

From the middle of the 20th century, archaeological expeditions have discovered the remains of many ancient settlements in Azerbaijan. Remains of human construction activities - arched fragments, arched arches, low walls of houses and buildings, ancient decor objects allow imagining how an ancient dwelling are formed and shaped.

The architectural features of ancient settlements of Azerbaijan were first studied by D. Akhundov [2, 38].

Azerbaijan's cyclopic (flat stone, masonry, hammering) facilities are of great interest. These installations are valuable sources of study of the building culture of the ancient population of Azerbaijan as Bronze and Early Iron Age monuments. These are primarily residential areas enclosed in the Lesser Caucasus or surrounded by large, solid walls of several hectares, or compact towers. Academician I.I. Meshshaninov, the first researcher of the cyclopic monuments of Azerbaijan, recorded a cyclopic castle in 1927 in the Dashkasan region. The study of ancient monuments of this kind is reflected in the work of "The Cyclopic Buildings

of Azerbaijan" by I.M. Jafarzadeh, where the information about 59 monuments are given (3). Later, cyclopic buildings were the object of research by a number of Azerbaijani architects. Up to now 139 such devices have been discovered. [5, 198]

In the second half of the III millennium BC, there were already large tribal associations in the South and North Azerbaijan territories. Historical changes have led to the development of defense architecture, requiring protection of residential areas.

The defense architecture of Azerbaijan has been studied by V.K. Kerimov. He conducted dozens of monuments' inspections, classified their designs and developed draft designs for their reconstruction. He has compiled a list of ancient defense structures of Azerbaijan [6, 104-123].

Extremely limited written sources make it difficult to study ancient cities and settlements. Therefore, the results of archaeological excavations, which provide important material evidence of the lives of the cities and settlements of the Caucasus Albania, are of particular importance.

Researchers have begun to pay special attention to the study of archaeological monuments in the late 19th and early 20th centuries. However, ancient material objects found in Azerbaijan in the 19th century were taken to museums in Tbilisi, Moscow, St. Petersburg and Paris.

Since 1958, to study the history of Azerbaijan, particularly the Caucasus Albania, extensive archaeological excavations have been conducted in Azerbaijan. Xinisli, Gabala and Torpakgala expeditions, which gained valuable information about the history and culture of Caucasian Albania, were organized.

Ancient authors - Strabon, Plutarch, Ptolemy, Dion Cassy and others have extensive information about Atropatena and Albania.

Numerous examples of monumental architecture preserved until our days reveal the high level of skill of Albanian architects. Religious buildings, which incorporate the best achievements of building activity, provide more complete and comprehensive information on medieval architecture [2, 32].

The work of Musa Kalankatly's "Albanian History" take a special place in studying the architecture and construction of the ancient period.

The high art, the diversity of the architectural forms of the bold compository thought and the harmony of the diversity of decorations in Azerbaijan's XII-XIII century architecture prove the consistent development and perfection.

The details of Arab historians and geographers about the Azerbaijani cities make it possible to say only some of the assumptions about the planning structure and architecture of those cities.

Informations that was given by Mugaddasi, Istakhry and Musa Kalankatly about The Juma Mosque, located at one of the tallest hills of Gabala, and the palace and markets near Juma Mosque in Gabala, and the location of the Christian temple in Barda are of great interest. [7, 8-9]

Civilian architecture which were saved to our days can only be characterized by minor buildings and written sources. Restoration and expansion of Azerbaijan's trade relations with East and West countries required the security of caravan roads, as noted by many Western European merchants (Balduchchi, Pegolotti et al.).

Travelers who have been in Azerbaijan but have not described caravanserais can hardly be found. H. Gazvini, Rashidaddin, I.Berezin, I.Lerx and others have valuable notes on the description of caravanserais and their significance [7, 206].

Although it is not perfect, it is possible to get a general idea of the architecture and the way of development of the palace architecture, based on historical information on archeological researches, giving some details about architecture and decor [8, 16].

In the 14th century, Rashidaddin, a prominent statesman, was responsible for the construction work, the selection and

recording of the necessary construction materials, and the definite contingent of architectural and construction workers (artisans, architects, idols, masks, etc.) to the construction site. A whole range of miniatures created during this period describe the construction process at one or another stage of the monumental building.

Nasuh Matrakchy's unique painting miniature (XVI century), which is an exceptional visual material for his character, contains great information about Tabriz, Sultaniyya, Hoy, Hamadan, Miyan and other medieval urban areas. Thanks to these and other miniatures, it is possible to restore everything that is typical of the Tabriz architectural school, which affirms its unique style with a large circle of influence in the process of the solution of the magnificent multilateral tasks, the army of numerous masterminds and their successors [9, 93].

Information about Azerbaijani architectural monuments in the nineteenth century was not accidentally transmitted one person to another, but was increasingly reflected in the articles and articles of the growing number of local researchers and visiting scholars, visitors, ambassadors and military servicemen. In studying existing monuments, and measuring works should be especially emphasized the services of artists, architects, as well as civilian and military representatives from Russia.

Results

Under such conditions, important tasks have been set before the people working in the field of architecture and construction to determine the optimal scientific-theoretical and methodological aspects of optimization and management of the field.

As is the case in all areas, the study of document and information flow in architecture and construction is directly linked to libraries. Thus, the library is one of the main and historically original information institutions that provide public access to socially important document information, one of the producers of information products and services.

As a result of the formation of a fundamental system of higher and secondary specialized education in the field of construction, the information resources related to this area are also increasing.

The work on improvement and further enrichment of the existing legal framework and a set of normative and technical documents is underway.

It should be noted that some of the normative and technical documents developed in the former Soviet Union are still used in the territory of the country in accordance with relevant decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, which has objective and subjective reasons. At the same time, the phased development of national regulations for construction has already begun, and many have been implemented. Taken to account the complexity and versatility of the construction sector, the increasing number of regulatory documents used and the rapid development of the construction sector, there is a need for the formation of a new national system of construction regulations, the establishment of an institutional unit with numerous scientific and practical specialists in this field, the financial resources and some time [1, 77].

For a long time, the issues of bibliographic information support of architecture have been studied in other bibliographic compositions. However, in the last quarter of the 20th century there was a need to distinguish bibliography of architecture as an independent field of bibliographic sciences and this direction was formed.

Architectural bibliography is closely linked to the areas of science and practice. The documents available in this area can be distinguished by a number of features. The content and direction of development of scientific research on architecture also influences the content of documents in this field. This development is primarily related to the dynamics of the development of architectural science itself. The dynamics of architecture development are constantly changing and evolving. Sometimes over a period of time, rapid improvement

and development in a separate area is noticeable. Of course, the flow of documents in this area is also increasing.

Another characteristic feature of architecture is that the textbooks, vocabulary and encyclopedias have a very high proportion of document flow in this area. For example, scholars make extensive use of questionnaires in the field of restoration and reconstruction of monuments, technical passports of equipment in this area, various tables and schemes.

Another aspect that has recently been seen in the flow of architectural documents is the emergence of non-traditional electronic documents and an increase in the specific weight of document flow in this area. Currently, the literature on this issue is transmitted electronically in the form of texts written on CDs and multimedia.

Large organizations that have their own line of project work have played a major role in the development of design and construction of the country. Creation of documentary information resources in the field of architecture and construction of the republic became possible only thanks to the activities of these project institutions. Each of them has the latest libraries and provides its specialists with documentary information resources.

Architects-scientists who play an invaluable role in the development of Azerbaijani architecture Sadig Dadashov, Mikayil Huseynov, Abdulvahab Salamzadeh, Niyazi Rzayev, Anvar Gasimzade, Leonid Bretanitsky, Shamil Fatullayev, and also Jafar Giyasi, doctors of architecture Gulchohra Mammadova, Aybaniz Hasanova, Ramiz Abdulrahimov, Rayiha Amanzadeh, Nargiz Abdullayeva, Nariman Aliyev, Nizami Nagiyev, Vidadi Muradov, Afig Talibov who continue their researches and young architects apply to these researches in their practical activities [1, 44].

Discussion

There is a great deal of literature on the problems of modern architecture development. Their authors made a significant contribution to the study of the dynamics of modern architecture in Azerbaijan during the 1920-2010s and the nature of its development.

In parallel with the extension of the experience of architecture and urban planning in Azerbaijan, systematic scientific research was also carried out. As a result, the country's architecture has been extensively studied so far. Discovering the valuable architectural heritage of the Azerbaijani people in large-scale works of S.A. Dadashov, M.A. Huseynov, L.S. Bretanitsky, A.V. Salamzade, G.M. Alizadeh, E.A. Gasimzade, the evolution of creative searches and features of architectural planning forms during this period.

In recent years, the activities of universities in the field of creation and use of bibliographic databases in Azerbaijan are of particular interest. Since 1999, the work has been done on the creation of electronic catalogs at the scientific libraries of Baku State University (BSU), Khazar University, Azerbaijan State Oil and Industry University and Western University.

Created for the first time in 1999 at the BSU Scientific Library, the Library Computerization Laboratory began to carry out comprehensive computerization of the library. In the same year, the laboratory started the implementation of Automated Library Information System (AKIS) "Library 1.0" based on systems created in the Russian Federation, and in 2000 certain modules of the system were put into operation. Later, a new version of the system, "Library 2.0", was launched.

Much work has been done in the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov in the field of creation of electronic bibliographic information resources reflecting the literature on architecture. This work was started in 1999 at the National Library and in 2000 the library was provided with an Internet hall. In 2001, an educational institution was established in the library, and in 2003, an automated management system was introduced. The software of the system is based on a special automated software package for libraries "VIRTUA", purchased by VTLS, USA. The system also has a special module for compiling bibliographic databases and electronic catalogs. Automation has begun

with the creation of an electronic catalog, the most important area of the library, and is now included in the bibliographic descriptions of national literature.

Conclusion

The analysis and forecasting of the processes gives us an idea that in the near future there will be further development of bibliographic databases on architecture, electronic information resources in the republic, and the public information needs in this area will be fully covered.

It should be noted that the issue of the formation of information resources on architecture is becoming more and more relevant in the modern world. As a logical consequence of this, the process of the formation of an architectural bibliography as an independent field of bibliographical research continues.

REFERENCES:

1. Nuriyev E., Allahverdiyev Z. *Construction in Independent Azerbaijan: 25 years on the path of unprecedented development*. Baku: "East-West", 2016. – 412 p.
2. Mammadova G.H., Hajiyeva S.X. *History of Azerbaijan architecture. Architecture of Ancient and Early Medieval Azerbaijan, Volume I*. Baku: "East-West", 2013. – 276 p.
3. Jafarzade I.M. *Cycloptic construction of Azerbaijan*. Baku: Elm, 1971
4. Jafarzade I.M. *Gobustan*. Baku: Elm, 1972 (№167)
5. Kerimov V.I. *The history of the development of defensive architecture of Azerbaijan from ancient times to the XIX century*. Baku: Naftapress, 2007, 302 p.
6. Kerimov V.I. *Construction art of the most ancient tribal unions and states on the territory of Azerbaijan*. Baku: Naftapress, 2009, 396 p.
7. Mammadova GH, Mammadova Z.G. *History of Azerbaijan architecture. Medieval centuries Architecture (VIII-XIV centuries), Volume II*. Baku, "East-West", 2013. – 316 p.
8. Jafarov A.K. *Culture of Azerbaijan: based on the materials of the Taglar Cave*. Baku: Elm, 1983. – 96 p.
9. Ismailov X.I. *Library and Information Technologies: Textbook*, Baku: 2009. – 319 p.
10. Abdulrahimov R.H., Abdullayeva N.C. *History of Azerbaijan architecture. Architecture of the Early Capitalism (XIX - early XX centuries), Volume IV*. Baku: East-West Publishing House, 2013. – 352 p.

UDC 130.2
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0018

INTUISIYA QEYRI-KLASSİK RASİONALLIĞIN KOMPONENTİ KİMİ

© 2020

Hasənova Pərvin Əhməd qızı, dosent, Fəlsəfə kafedrası
Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: journalist99kerem@gmail.com)

Xülasə. İnsan varlığının bioloji və psixi tərəflərini əks etdirən fəlsəfi antropologiyada, bir tərəfdən bioloji və sosial, digər tərəfdən bütövlükdə insan problemi ilə bağlı olan məsələlərdən biri insanda şüuri və qeyri şüurinin nisbəti problemidir. Son illər elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda təsadüf etdiyimiz ən aktual məsələlərdən biri elmi-idrakda rəsonal və qeyri-rəsonal əməliyyatların varlığı təşkil edir. Rəsonallıq insan idrakına xas olub və onun təfəkkürünün atributuna çevrilən ən yüksək intellektual vəziyyətlərdən biridir. İnsanın idraki fəaliyyətinin atributu sayılan qeyri rəsonal əməliyyatlar da rəsonal əməliyyatlar kimi obyektiv proseslər olub, insanların şüur və iradəsindən asılı olmayaraq beynin beynin müxtəlif sahələrində təsir göstərən biososial qanunluqlar əsasında baş verirlər. Lakin rəsonal əməliyyatlardan fərqli olaraq qeyri-rəsonal əməliyyatlar insanlar üçün məqsədə uyğun forma almadıqlarından bütövlükdə onları təmin etmirlər. Bununla belə hər cür rəsonal formalar kimi, qeyri-rəsonal əməliyyatlarda insan şüurundan kənar qalmayıb, bu fəaliyyətin atributu kimi mövcuddurlar. İnsanın yaradıcılığı onun idraki qabiliyyəti əsasında baş verir, yaradıcılığın mahiyyəti məhz idraki fəaliyyətdə açıqlanır. Təsadüfi deyil ki, insanın yaradıcı komponentləri onun həm hissi təsəvvürlərdən, həm anlayışlı obrazlarında, həm canlı seyrində, həm də empirik və nəzəri biliklərində təsir göstərir. İnsanın şüurunda gələcəyə istiqamətlənən ideal tipli anlayışlarda funksiyalaşır. Burada abstrakt təfəkkürün məhsulu olan və gələcəyin obrazını ehtiva edən hissi təsəvvürlərdə mövcuddur.

Açar sözlər: rəsonallıq, yaradıcılıq, intuisiya, dəretnə prosesi.

INTUITION AS A COMPONENT OF NON-CLASSICAL RATIONALITY

© 2020

Hasanova Parvin Ahmed, Associate Professor, Department of Philosophy
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: journalist99kerem@gmail.com)

Abstract. In philosophical anthropology, reflecting the biological and psychological aspects of human existence, on the one hand, this is the ratio of biological and social, and on the other hand, it is the problem of the connection of the conscious and the unconscious in a person. One of the most pressing problems that we have encountered in scientific and philosophical literature in recent years is the presence of rational and irrational directions in scientific knowledge. Rationality is one of the highest intellectual states, which is inherent in human perception and is an attribute of his thinking. Unconscious actions, which are considered attributes of a person's cognitive activity, are objective processes, such as rational operations based on biosocial laws that affect different areas of the brain, regardless of the consciousness and will of people. However, unlike rational actions, irrational actions generally do not satisfy people, because they are not given in the desired form. However, as in all rational forms, people in their irrational do not remain outside their consciousness, they are attributes of this activity. Human creativity is based on his cognitive abilities, and the essence of his creativity is revealed in cognitive activity. It is no coincidence that the creative components of a person are affected by both his imagination and their perceived images, both in empirical and theoretical knowledge. They function in the human mind in representations of the ideal type for the future.

Keywords: rationality, creativity, intuition, perception.

ИНТУИЦИЯ КАК КОМПОНЕНТ НЕКЛАССИЧЕСКОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

© 2020

Гасанова Парвин Ахмед, доцент кафедры философии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: journalist99kerem@gmail.com)

Аннотация. В философской антропологии, отражающей биологические и психологические аспекты человеческого существования, с одной стороны, это соотношение биологического и социального, а с другой стороны – это проблема связи сознательного и бессознательного в человеке. Одной из наиболее актуальных проблем, с которой мы столкнулись в научной и философской литературе в последние годы, является наличие рациональных и иррациональных направлений в научном познании. Рациональность – одно из высших интеллектуальных состояний, которое присуще человеческому восприятию и является атрибутом его мышления. Бессознательные действия, которые считаются атрибутами когнитивной деятельности человека, представляют собой объективные процессы, такие, как рациональные операции, основанные на биосоциальных законах, влияющих на различные области мозга, независимо от сознания и воли людей. Однако, в отличие от рациональных действий, иррациональные действия вообще не удовлетворяют людей, поскольку что они не даются в желаемой форме. Однако, как и во всех рациональных формах, люди в своих иррациональных не остаются вне своего сознания, они являются атрибутами этой деятельности. Творчество человека основывается на его познавательных способностях, и в познавательной деятельности раскрывается суть его творчества. Не случайно, что на творческие составляющие человека влияют как его воображение, так и их воспринимаемые образы, как в эмпирическом, так и теоретическом знании. Они функционируют в сознании человека в представлениях идеального типа для будущего.

Ключевые слова: рациональность, креативность, интуиция, восприятие.

Giriş. İntuisiya insan fəaliyyətinin mühüm formalarından sayılan yaradıcılıq prosesinin mexanizmini şərtləndirən mühüm amillərdən biri olub, insan idrakında rəsonallıqla yanaşı dayanan qeyri-rəsonal əməliyyatdır. Rəsonal təfəkkür yalnız hissi idrakla deyil, həm də idrakin rəsonaldan kənar yerdə yerləşən formaları ilə də bağlıdır. İdrak prosesində anlayış, mühakimə, əqli nəticə ilə yanaşı təxəyyül, fantaziya, emosiya və s. amillərdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Onların içərisində intuisiya-insanın, məntiqimüləhizələrin və sübutların bilavasitə iştirakı olmadan həqiqəti dərk etmə qabiliyyəti xüsusi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tətqiqi Xumanitarları Balqanaski izlədvanıya. 2020. T. 3. № 1(7)

və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edən intuisiya prosesinin mexanizmi bugünədək ətraflı öyrənilməmişdir. Buna görə də bu prosesin geniş miqyaslı tədqiqi insan psixikasının sirrlərinin açılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktual bir məsələdir.

Məlum olduğu kimi, insan zəkası təbiətin ecəzkar, möcüzəli və unikal törəməsidir. Dünyanın neçə-neçə sirrlərini açıqlamış insan zəkasının özünün də hələ açılmamış sirrləri vardır. İnsan təfəkkürünün cavablandırması çətin olan bir neçəsuallar vardır.

Problemin işlənmə dərəcəsi. İntuisiya probleminin fəlsəfi

irsi son dərəcə zəngindir. Qədim mütəfəkkirlər intuisiya anlayışını şeylərin real vəziyyəti kimi başa düşürdülər. İntuisiya məsələsində ilk dəfə Platon və Aristotelin təlimlərində görmək olur. Platonun intuisiya haqqındakı mülahizələri xüsusilə maraqlıdır. Platon intuisiyanı daxili görmə, əqlin yüksək intellektual qabiliyyəti adlandırır. Platona görə intuisiya insandan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan əbədi və dəyişməz ideyaları dərk etməyə imkan verir. Göründüyü kimi onun intuisiya haqqında təsəvvürləri onun obyektiv idealist baxışları ilə bağlı idi.

Platon və Aristotelin fəlsəfi irsi sayəsində intuisiya hissi idrakdan abstrakt təfəkkür sahəsinə keçirilərkən nəzəri bilik və qnoseoloji problem statusu qaranmışdır. Lakin insanın idrakı fəaliyyətində nümayiş etdirdiyi yüksək qabiliyyət kimi intuisiya yalnız Yeni dövr fəlsəfəsində, xüsusilə Dekartın rəşonalizmində birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdi. F.Bekonun empirizm fəlsəfəsində intuisiya öz əksini tapdı. Bekona görə tarix, fəlsəfə və poeziya müvafiq olaraq idrak sahələri yaddaş, təxəyyül və zəka kimi üç möhtəşəm dayağa söykənirlər [1].

Fəlsəfədə intuisiya probleminin kəşfi Yeni dövr fəlsəfəsində, təbiətşünaslığında, riyaziyyatında müstəsna xidmətləri ilə yaddaş qalmış R.Dekartın adı ilə bağlıdır. Dekarta görə intuisiya ruhumuza daxil olmuş ideyaları görməyə imkan verən yeganə vasitədir. Bütün bunlara baxmayaraq nə antik nə də Yeni dövr filosofları intuisiyanın strukturunu izah edə bilməmişlər. Filosofların sonrakı nəsillərin intuisiya haqqında irəli sürdükləri maraqlı mülahizələrə baxmayaraq onun izahında ciddi irəliləyiş baş verməmişdir.

Son illərin bir sıra elmi əsərlərində monoqrafiya və məqalələrdə intuisiyanın aktual məsələləri öz əksini tapmışdır.

Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda intuisiyanın özünün dərk edilməzliyi, bilavasitəliyi və gözlənilməzliyi ilə fərqlənən idrak forması olması haqqında təsəvvürlər geniş yayılmışdır. İntuisiya insanın bilavasitə müşahidələr vasitəsilə qavradığı obyektlər haqqında əyani təsəvvürlərin formalaşdırması qabiliyyətidir. (V.P.Bryanski, Lui de Broyl və b.) Akad.S.İ.Vavilovun təbirincə intuisiya insanın problem irəli sürmək, tədqiqatın nəticələrini irəlicədən söyləyə bilmək qabiliyyəti, V.Kopernikə görə, idrakda hissi və rəşional momentlərin birləşməsinin spesifikliyini ifadə edən idrak forması, A.Eynşteynə görə isə hissi və məntiqi idrakın qarşılıqlı təsirinə spesifik üsuludur. [7]. Mütəxəssislərin fikirlərinə isnadən söylədiyimiz mülahizələr insanda intuisiya qabiliyyətinin mövcud olmasını təstiq edir.

İnsanda intuisiya qabiliyyətinin olması faktı zəmanəmizin bir çox görkəmli alimləri tərəfindən təstiq olundu. İyirminci əsrin görkəmli fransız alimi Lui(Lui) de Broyl yazırdı ki, əgər elmin əsasları xalis rəşional səciyyə daşısaydı, o halda nəzəriyyələrin inkişafı və onların tez-tez dəyişməsi mümkün olmazdı. Onun sözlərinə görə alimin təfəkkürünün heç nə həmişə rəşional olmayan fərdi xüsusiyyətlərinin elmi tədqiqata təsiri vardır. Mən xüsusi halda insanlarda müxtəlifliyi ilə fərqlənən təxəyyülü və intuisiyanı nəzərdə tuturam. Aləmin fiziki mənzərəsini bir hissəsinin əyani şəkildə təsvir etməyə və bununla onun bəzi detallarını aşkarlamağa imkan verən təxəyyül və ağır çəkili sillogizim ilə heç bir əlaqəsi olmayan qəflətən baş verən daxili nurlanma vasitəsilə reallığın dərinliklərini açan intuisiya insan əqlinin imkanlarıdır: elmin yaradılmasında onlar həmişə mühüm rol oynamışlar və bugün də davam etməkdədir.

Zəkanın ən böyük kəşfləri məhz bu sıçrayışlar əsasında baş verir. Buna görə də insan əqli son nəticədə ona nisbətən daha yaxşı hesablanır və təsnif edən, lakin özlüyündə nə təsəvvür, nə də hiss etməyi bacaran maşın robotlar üzərində şəksir üstünlüyə malikdir.

Əsas məzmun. Məlumdur ki, insanın mənəvi həyatında onun yaddaşı, təxəyyülü, diqqəti, fəhmi, habelə bir sıra digər qabiliyyətləri (emosiyalar, iradə və s.) mühüm rol oynayır. Sözsüz ki, bu hadisələr içərisində intuisiyanın öz yeri vardır. Yeni biliklərə inanma yolu açan intuisiya spesifik idrak və

abstrakt təfəkkür kimi bütün insanlara xas olan qabiliyyətdir.

İntuisiyanı eksperimental üsulla öyrənmək mümkündür. İntuisiyanın ümumiliyini, insanlar arasında geniş yayılmasını onun öyrənilməsi üzrə aparılan gündəlik müşahidələr də təstiqləyir. Bu müşahidələrin nəticələri göstərir ki, məhdud informasiya şəraitində məsələnin sürətli həllini tələb edən qeyri-standart situasiyalarda subyekt öz hərəkətlərini götür-qoy edərək həll etməyin üsulunu qabaqcadan hiss edir. Alimlərin, konstruktorların, yazıçıların, rəssamların, bəstəkarların öz yaradıcılıq sahəsində yeni nəticələr əldə etmələri faktları bəşər mədəniyyətinə çoxdan məlumdur.

Bir sıra elmlərin nailiyyətləri məhz intuisiyanın təsiri ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan A.Eynşteynin nəzəri yaradıcılığı haqqında mülahizələri çox maraqlıdır. Eynşteynə görə hipotез elmə empirik faktlar əsasında "gətirilsə" də o, bilavasitə həmin faktlardan çıxarıla bilmir, zira əks halda hipotез heç hipotез olmazdı. Alim müşahidə olunan hadisələrin izahı üçün müxtəlif hipotезlər yarada bilər və dünyanın dərk üçün müxtəlif hipotезlər yaratmağa borcludur. Bu hipotезlərin hansını qəbul ediləcəyi məsələsi onlardan çıxarılan nəticələrin empirik yoxlanılması yolu ilə həll edilir. Eynşteyn öz şəxsi yaradıcılığında da bu mövqeyə söykənirdi. Onun nisbilik nəzəriyyəsinin çıxış müddəaları təcrübi materialların induktivcəsinə ümumiləşdirilməsi olmayıb (həlbuki, o nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılmasında empirik faktları nəzərə almışdı), sadəcə "güçanın", "kəşfin", başqa sözlə intuisiyanın məhsulları idi. Eynşteyn güman edirdi ki, nəzəriyyəni təcrübi vasitə ilə yoxlamaq mümkün olsada, təcrübədən bilavasitə nəzəriyyəyə aparın yol mövcud deyildir. Bununla belə hissi təcrübədən nəzəri anlayışlara aparın yol mövcuddur, lakin bu yol məntiqi yol olmayıb, məhz intuisiyadır. İntuisiya hissi təcrübə ilə nəzəri anlayışları birləşdirən mənəvi həlqədir. Eynşteyn göstərdirdi ki məntiqə zidd getmədən heç bir nəticə əldə etmək mümkün deyildir, həqiqi dəyər mahiyyətə ancaq intuisiyadır [5, s. 221-222].

İntuisiyanın fəlsəfi idrak sahəsində əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar Aristotelin sillogizmlərini, R.Dekartın fəlsəfə və riyaziyyatın birləşməsi ideyasını, İ.Kantın antinomiyalarını və s. kəşfləri məhz intuisiyanın təzahürü ilə bağlayırlar.

İntuisiya fenomenini kifayət qədər geniş və tutumlu olsada, bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə o intuitiv hesab edilən hadisələrin heç də hamısını ehtiva etmir. Məsələn, təfəkkürdə bəzən elə əqli nəticələrə rast gəlmək olur ki, onları aşkar formada ifadə etmək mümkünsüz olur: belə əqli nəticələrin təzahürü gözlənilməz olsa da bəzi tədqiqatçıların gümanına görə onlar heç də intuitiv olmurlar. Müəyyən situasiyalarda xarici təsirlərə özlərinin avtomatik reaksiyaları ilə fərqlənən və subyektin psixikasının şüuraltı və şüursuzluq sferalarında fizioloji mexanizmlərə malik olan instinqləri də intuisiya kimi qəbul etmək olmaz. Bir sıra hallarda hiss orqanları ilə yaradılan qavrayışları da "hissi intuisiya" adlandırırırlar. Ümumiyyətlə, intuisiya spesifik fenomen kimi çoxmənalıdır [2].

İntuisiyanın digər bir mühüm cəhəti onun bilavasitə səciyyə daşmasıdır. Məlumdur ki, bilavasitə bilikdən fərqli olaraq bilavasitə bilik məntiqi sübuta söykənməyən bilikdir. İntuisiya o zaman bilavasitə bilikdir ki, yeni müddələrin irəli sürülməsi zamanı onun hissi təcrübənin və nəzəri quruluşlarının ardınca gəlişi məntiqi zərurətlə baş vermir. Əgər nəzərə alsaq ki, intuisiya intellektə aid olub, cisimlərin mahiyyəti ilə bağlıdır, bu halda ona belə tərif vermək olar: intuitiv- insanın heç bir sübuta müraciət etmədən həqiqətə düz yolla çata bilmək qabiliyyətidir [5, s. 223].

Yuxarıda söylədiklərimiz intuisiya fenomeninin daha iki sahəsinə açıqlamağa imkan verir: birincisi intuisiyanın gəlişinin qəfil olması, ikincisi onun başadüşülməzliyi. İntuisiyanın fəaliyyəti zamanı problemin həlli qəflətən, gözlənilmədən, təsadüfən, yaradıcılıq üçün məqsədə uyğun elmi axtarışların heç də əlverişli olmadığı bir şəraitdə baş verir.

Deməli, insanın intuitiv qabiliyyəti üçün aşağıdakı cəhətlər
Humanitarian Balkan Research. 2020. T. 4. № 1(7)

xarakterikdir: 1) Məsələnin birdən-birə gözlənilmədən həlli. 2) Məsələnin həlli yollarının və vasitələrinin dərk olunması. 3) Obyektin mahiyyəti səviyyəsində həqiqətə nail olunmasının bilavasitə səciyyə daşması. Göstərilən əlamətlər intuisiyanın ona yaxın olan psixi və məntiqi əlamətlərdən fərqləndirir. Müxtəlif mənalarda, müxtəlif şəraitdə intuisiyanın şüurdan uzaqlığı müxtəlif ola bilər.

Intuisiyanın növləri müxtəlifdir, subyektin fəaliyyət spesifikasiyasından asılı olaraq intuisiyanın təzahür formaları müxtəlif olur. Belə hallarda maddi praktikanın fəaliyyəti və mənəvi istehsalın forma xüsusiyyətləri aqronomun, həkimin, bioloqun, nəzəri fiziki, poladəridənin intuisiya xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu baxımdan intuisiyaları texniki, elmi, adi, həkimlik, bədii və s. növlərə ayırmaq olar [4].

İdrak prosesində nümayiş etdirdikləri yeniliyin xarakterinə görə intuisiyaları standartlaşdırılmış və evristik (yaradıcı) intuisiyalara ayırmaq olar. Elmi ədəbiyyatlarda birinci növünü reduksiya intuisiyası da adlandırılır.

Evristik (yaradıcı) intuisiya isə standartlaşdırılmış intuisiyadan mahiyyətinə görə fərqlənir, o prinsipcə yeni biliyin, hissəsi və ya anlayışlı yeni qroseoloji obrazların formalaşması ilə bağlıdır. Həkim olan prof. S.P.Botkin öz elmi fəaliyyətində dəfələrlə evristik intuisiyadan istifadə etmişdir. Evristik intuisiya ona tibb aləmində "Botkin xəstəliyi" adı ilə tanınan kataral sarılıq xəstəliyinin infeksiya təbiətli olması haqqında hipotezi irəli sürməyə imkan vermişdir.

Evristik intuisiya biricinsli olmayıb, öz növbəsində ayrı-ayrı növlərə bölünür: eydetik və konseptual formada mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi intuisiyanın növlərindən biri eydetik intuisiyadır. Eydetik intuisiyaya misal olaraq Kekule tərəfindən benzol molekulinin strukturu haqqında söylənmiş əyani təsəvvürü və ya Rezerfordun atomun strukturu haqqında təklif etdiyi əyani təsəvvürü göstərmək olar. Bu təsəvvürlərin spesifikasiyi ondadır ki, onlar hissi təcrübənin məlumatlarının sadə yolla yaradılmasına müncər edilməyib, sadəcə anlayışlar vasitəsilə formalaşdırılmışdır. Konseptual intuisiyaya Hamiltonun yaradıcılığında kvaternion haqqında anlayışın tətbiqini misal göstərə bilərik. Bu anlayışlar ardıcıl inkişaf etdirilən məntiqi mülahizələr əsasında deyil, alimin fikrində baş verən sıçrayışlar vasitəsilə yaradılmışdır. Onların formalaşmasında müvafiq hissi obrazların kombinasiyasıda müsbət əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yaradıcı intuisiya hissi obrazlarla abstrakt anlayışların qarşılıqlı təsirinə törəyən və məzmunu nə əvvəlki qavrayışların sadə sintezinə, nədə mövcud anlayışlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlara müncər edilə bilməyən yeni obrazların və anlayışların yaradılmasının spesifik idrak prosesidir.

Qeyd edək ki, intuisiyanın qnoseoloji aspektinin açıqlanması üçün nümayiş etdirilən bu nöqtəyi-nəzərin xeyrinə daha bir arqument göstərə bilərik. Bu arqument, insan praktikasının spesifik qnoseoloji təbiəti ilə bağlıdır. Praktika anlayışının mahiyyətinə diqqətlə yanaşsaq görərik ki, insanın bu fəaliyyət forması nəinki ən ümumi, həm də bilavasitə gerçəklik xarakteri daşıyır.

Hazırda intuisiya probleminin açıqlanmamış məqamları çoxdur. Intuisiya ilə bağlı hələlik aydınlaşdırılmamış sualların kökündə belə bir səbəb yerləşir ki, informasiyaların işlənməsi üçün istifadə olunan obyektiv təfəkkür prosesləri bir müddət elə cərayən edir ki, düşünən subyekt onları dərk etməyə qadir olur. Halbuki, bu proseslər də dərk olunmuş təfəkkür qanunları əsasında baş verir.

Intuisiya adlanan mənəvi fenomen sözün əsl mənasında dərk olunmamış təcrübədir. İnsan özünün şüuraltı təfəkküründən istifadə etməyi oyrənməlidir. O, fikirlərini "qətiləşdirmək" məqsədilə hər hansı bir işini təxirə saldıqda, ümidini ilk növbədə, öz təfəkkürünün şüuraltı səviyyəsindəki fəaliyyətinə bağlayır [6].

İnsanın fikir dünyası çox mürəkkəbdir. Bu, ondan görünür ki, yalnız şüurlu fəaliyyətdə deyil, həm də şüuraltı sferadan ən mürəkkəb fikri məsələlər belə öz həllini tapa bilər. Belə hallarda informasiyaların işlənməsi prosesinin özü dərk olunmur, şüura isə onun yalnız nəticələri daxil olur. Başqa

bir halda isə adama elə gəlir ki, ona "nurlanma" göndərilmiş, haradan meydana gəlməsi məlum olmayan uğurlu bir fikir onun varlığına hakim kəsilmişdir. Halbuki bu "uğurlu" fikir insan şüurunun altında, informasiyaların statik işlənməsi nəticəsində yaranmış və yalnız sonradan dərk olunmuşdur. Şüuraltı təfəkkürün öyrənilməsinin çətinliklərindən biri bundan ibarətdir ki, özünümüşahidə və özünəhesabat belə hallarda prosesin həqiqi gedşindən kənarə çıxə bilər.

Elmi-nəzəri yaradıcılıqda variantların seçilməsi qeyri-şüuri baş verə bilər. Belə hallarda adətən, səmərəsiz yollar təkrir olunur, həllə aparan yollar isə "Şüur sahəsinə" daxil edilir "Nurlanma" və ya insaytın mahiyyəti məhz bu prosesdən ibarətdir.

Mələumdur ki, uşaqların iki yaşından beş yaşınadək aydın, səlis nitqə yiyələnməsi hadisəsi özlüyündə diqqət cəkən yaradıcı prosesdir. Uşaqlarda səlis nitqin formalaşmasında şüuraltı proseslərin də rolu böyükdür. Hər bir normal adamın nitqə yiyələnmə bilməsi qabiliyyəti belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yaradıcılıq hər bir insana xas olan xüsusiyyətdir. Belə bir fikir daha ədalətli səslənir ki, bəşəriyyətin ən böyük nailiyyəti elmi yox, səlis nitqi, danışan dili hesab etmək lazımdır. Belə ki, yalnız səlis nitqə yiyələnmə insan məktəb və universitet proqramlarını mənimsəməyə, məşqul olduğı isə yaradıcı pay verməyə qadirdir [3].

Müşahidələr göstərir ki, normal inkişaf edən uşaqlar 5-6 yaş həddinə çatdıqda artıq düzgün nitqin qrammatik qaydalarına yiyələnilir. Onlar bacarıqla cümlələr qurur, felin zəruri formalarını səhsiz seçib ayıra bilər, hal şəkilçilərindən mükəmməl istifadə edir, nitqin müxtəlif hissələrini zamana, sayə, cinsə görə düzgün əlaqələndirirlər uşaqlar əsl yaradıcılıq nümunəsi göstərərək öz danışıqlarında sözlərin dəyişən məna çalarına bacarıqla tətbiq edirlər.

Belə bir sual meydana çıxır: uşaqlar buna necə nail olurlar. Belə düşünmək olar ki, bütün bunların sirri ancaq uşaq hafizəsindədir. Hafizə, yaddaş, uşaqların böyüklərdən eşitdikləri sözləri özlərinə cəkərək orada həkk edirlər. Lakin bu belə deyil. Altı yaşlı uşaq ilk dəfə eşitdiyi sözün bütün qrammatik formalarından istifadə etməyi bacarır. Belə çıxır ki, uşaq artıq abstrakt təfəkkür yolu ilə sözlərin dəyişməsinin ümumi qanunlarını, morfologiyanın ümumi qaydalarını özü üçün seçib ayıra bilər. Halbuki, bütün bu işi uşaqlar qeyri-şüuri yerinə yetirirlər.

Söylədiklərimizdən idraki fəaliyyətdə intuisiyanın, qeyri-şüurinin rolunu aydın görə bilərik.

Tətqiqatlar göstərir ki, insan həyatına intuisiyaların təsiri böyükdür. Buda intuisiyanın sirlə məqamlarından biridir. Təcrübələr göstərir ki, nitqin üç komponenti – anlayışlı, şifahi və fikri hərəkətli – nisbətən müstəqil şəkildə lokallaşır.

Mələumdur ki, insanın abstrakt-fikri qabiliyyəti sahəsində məntiqi prosesləri xeyli sürətləndirə bilən qeyri-verbal (verbal – şifahi deməkdir) təfəkkür mövcuddur. Şüuri və qeyri-şüuri sferaların müqayisəsi qərribə səslənən bir nəticəni aşkara çıxarır. Əgər psixikanın qeyri-şüuri səviyyəsində bir saniyə ərzində 10^9 bit informasiya hazırlanırsa, bu rəqəm şüuri hissədə ancaq 10^2 -yə çatır. Bu rəqəmlərin müqayisəsi göstərir ki, şüuraltı aləm qısa zaman kəsiyində şüuranın öncəsindən gələ bilməyəcək dərəcədə işgörmə qabiliyyətinə malikdir [2].

İntuitiv fəaliyyət prosesində estetik amil də iştirak edir. İntuisiyanın eydetik və ya konseptual növündən asılı olmayaraq bütün hallarda mənzərənin bütöv şəkllə salınması baş verir.

Tam və hissənin sistemi və elementin qarşılıqlı əlaqəsi də müəyyən sxem və struktur formasında psixikanın şüuri və şüursuzluq sferasına daxil olur. Şüuraltı səviyyədə harmoniya və gözəlliyə nail olunması cəhdi müxtəlif variantlardan ən mükəmməlinin seçilməsinə həlledici təsir göstərir.

Estetik və etik, emosional və praktoloji amillər intuisiyanın formalaşması və təsiri ilə bu və ya başqa dərəcədə bağlıdır. Onların intuisiya prosesində təzahürünü nümayiş etdirən amillərdən biri bundan ibarətdir ki, idraki fəaliyyətin bünövrəsində "xalis" fizioloji və biokimyəvi törəmələr deyil, öz idrakını bu mexanizmlər üzərində quran və öz fəaliyyətinin rəngarəng canlı insani münasibətlərdə və praktikada açıqlayan

rusan şəxsiyyəti durur. İnsanın həyatı unikalığı kimi onun fərdi, idraki, intuitiv qabiliyyəti də spesifikdir.

İntuisiya nə hissi-sensitiv, nə də abstrakt məntiqi idraka müncər edilə bilməz. İntuisiyada idrakın hər iki formasının əlamətləri olsada, onda bu formalardan kənara çıxan cəhətlər də vardır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, intuisiya insana heç bir digər vasitə ilə əldə edilməsi mümkün olmayan yeni biliklər verir.

Psixoloq və fizioloqların intuisiyasının inkişafına qarşı yönələn və onu ləngidən amillərin öyrənilməsinə dair işləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, amerikan fizioloqlarından biri intuisiyanın inkişafı üçün əhəmiyyətsiz olan belə bir şəraiti qeyd edir ki, əqli və fiziki yorğunluq, əhəmiyyətsiz görünən hadisələrdən qıcıqlanma, səs-küy, ailə və maliyyə qayğıları, güclü emosional həyəcanlanmalar, kəskin iş şəraiti, işdə məcburi dayanmalar, mümkün fasilələrin gizlənilməsi ilə bağlı keçirilən həyəcanlanmalar və s. intuisiyanın inkişafına mane olur [4].

Bunula belə, intuisiyanın inkişafına təkən verən amillərdə az deyil. Məsələn, alimin öz yaradıcılıq nailiyyətlərini izləməsi intuisiyanın fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

İntuisiyanın formalaşması və təzahürü şəraiti ilə tanışlıq bir sıra praktiki təkliflər söyləməyə imkan verir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir təklif yalnız fərdiyyətlə, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmalıdır, belə ki, əks halda onlar insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin təzahürünə ziyan vura bilər. Bununla belə təkliflər heç də faydasız olmur.

İntuisiya insanın bu və ya digər şəraitdə ani adaptasiya etmək imkanını, tədqiq olunan obyektin mahiyyətinə bilavasitə müfüz etmə qabiliyyətini əks etdirir. İntuisiya insan şüurunun müəyyən tarixi səbəblərlə şərtlənən elə xüsusiyyətidir ki, o bizə itirilmiş informasiyalardan istifadə etməyə imkan verir. Burada bilik mühakimələrdən keçmədən bilavasitə obyektə nəticəyə doğru istiqamətlənir. İntuisiyanın idraki rolu bundan ibarətdir ki, o, ilk baxışda nəzərə çarpmayan ümumini görməyə əsas verir. Müasir yaradıcılıq psixologiyası və neyrofiziologiya elmləri sübut etmişdir ki, intuisiya prosesi öz inkişafında dörd başlıca mərhələdən keçir: 1) İnsanın hafizə sistemində obraz və abstraksiyaların toplanması və onların qeyri-şüuri paylanması. 2) Müəyyən bir məsələni həll etmək məqsədilə toplanmış abstraksiyaların, obrazların və qaydaların dərk edilmədən kombinə edilməsi və yenidən işlənməsi. 3) Məsələnin aydın dərk olunması. 4) Gözlənilmədən məsələnin optimal həllinin tapılması (teoremlərin sübut edilməsi, bədii obrazların yaradılması və s.) [1].

Bir sıra hallarda məsələnin qəfil həllinin gözlənilmədən, beynin şüurlu fəaliyyətinin digər məsələlərin həllinə yönəldiyi bir vaxtda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hətta yuxarıda da baş verə bilər.

İntuisiyanın təzahüründə yuxunun əhəmiyyətini şişirtmək doğru olmazdı. Bununla belə yuxarıda gətirdiyimiz faktlar onların məzmununa diqqətli yanaşmağı tələb edir.

Əgər subyekt yuxudan əvvəl hər hansı bir problem üzərində gərgin iş apararmışdırsa, belə yuxular müəyyən dərəcədə faydalı ola bilər. Əgər problem üzərində tədqiqat aparılmamışdırsa, heç bir yuxu "nurlanmanı" gözləmə kəşfə və ya ixtiraya səbəb ola bilməz.

Məlumdu ki, gəzinti zamanı intuisiyanın baş verməsi, yeni ideyaların yaranması mümkündür. Şüuri və qeyri-şüurinin qarşılıqlı təsir mexanizminin konkret öyrənilməsi alimə intuisiya prosesini idarə etmək və onların yaradıcı qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək imkanı verir.

İntuisiya problemi ilə bağlı daha bir qnoseoloji problemin – idrakda intuitiv ilə diskursivin nisbəti məsələsinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Yuxarıda sərhət etdiyimiz materialdan aydındır ki, evristik intuisiyanı diskursivdən, məntiqdən mütləq mənada ayırmaq qeyrimümkündür. İdrak prosesində diskursiv (məntiqi olan) intuisiyadan əvvəl baş verərək şüur sferasında intuisiyanın formalaşmasının və təzahürünün ümumi və məcburi şərti kimi çıxış edir. Fikri proses olmaq etibarilə məntiqi şüuraltı səviyyədə də özünə yer alıb, intuitiv prosesin mexanizminə qoşulur. Bu sferada diskursiv intuisiyanı tamamlayaraq onun ardınca

gedir. İntuitivin diskursivlə tamamlanmasının zəruriliyi isə intuisiyanın nəticələrinin ehtimalı xarakterli olması ilə şərtlənir. İntuisiyanın ehtimalı xarakteri isə ikili xarakter daşıyıb, bir tərəfdən, onun, sayəsində qazanılmış həqiqi biliklərin insanların həyat maraqları üçün əhəmiyyətini və digər tərəfdən səhv, yanlış, qeyri-həqiqi biliklərin isə təhlükəsini bildirir [2].

Sübut elmi idrakın mühüm elementlərindən olub, sözün geniş mənasında fiziki predmet və hadisələrin, hissi qavrayışlarını, məntiqi mülahizələri və arqumentləri ehtiva edir. Deduktiv elmlərdə (məntiq, riyaziyyat, nəzəri fizika) sübut həqiqi müddəalardan sübut edilən tərislərə doğru aparən əqli nəticələr zənciridir. Kafi əsaslandırma qanununa söykənən məntiqi mülahizələr olmadan irəli sürülən müddəaların həqiqiliyini müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür.

Nəticə. Yuxarıda bir elmi idrak üçün intuisiyanın əhəmiyyətini əsaslandırmağa çalışdıq. Lakin bununla belə intuisiyanın nöqsanları və səhvləridə mövcuddur. Belə ki, intuitiv əqli nəticələr həqiqət olduğu kimi, yalanda ola bilər. Buna görə də intuitiv gümanların tənqidi qiymətləndirilməsi, onların həqiqiliyinin yoxlanılması və verifikasiya edilməsi elmi yaradıcılıq prosesinin mühüm mərhələsini təşkil edir. İntuisiyanın səhvləri tipikdir, onları qruplaşdırmaq və "məntiqi strukturlarının" ümumiliyini nümayiş etdirmək vacibdir. Adətən, səhv intuitiv əqli nəticələrin əsasında eyni psixoloji hadisə durur. Oxşar səhvlər oxşar səbəblərdən törəyir.

İntuisiyanın tez-tez müşahidə olunan səhvlərindən biri onun tərəfindən riyazi statistika qanunlarının aşkar edilməsi, xüsusilə, idrakda təsadüflərin rolunun düzgün qiymətləndirilməsidir. İntuisiya təsadüfi hadisələrin ardıcılığına özünü korrekte edən, yəni tarazlığın bərpası naminə hadisənin bir tərəfə meylinin digər tərəfə də meylinə səbəb olan proses kimi baxır. Həqiqətən də meyl düzəlişləri prosesin gedində sadəcə "zəifləndirilir". Lakin burada hadisəyə başqa bir yanaşma, digər bir mülahizə də mümkündür.

İntuisiyada tez-tez yol verilən ikinci səhv – onun seçimin ölçülərinə qarşı etinasız olmasıdır. Belə hallarda yalnız "sadələşən adamlar" deyil, hətta təcrübəli tədqiqatçılar da (psixoloqlar, həkimlər və s.) az müşahidələrin nəticələri əsasında irəli sürülən hipotezlərə və çıxarılan nəticələrə söykənərək yanlışlığa yol verirlər.

İntuisiyanın üçüncü nöqsanı hadisələrin öncə söylənilməsinə, "xüsusilə" "ekspert qiymətləndirilməsinə" əhəmiyyət verilməsidir. Məlumdur ki, ekspertlər hadisənin qiymətləndirilməsində daha çox dəqiqlik nümayiş etdirirlər.

İntuisiyanın dördüncü nöqsanı bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsində yol verilən səhvlərlə bağlıdır.

İntuisiya iki hadisənin "xəyali korrelyasi" zamanı da etibarlı olmaya bilər. İki hadisənin üst-üstə düşməsi haqqında mühakimə belə bir əsasə söykənirki, hadisələrin assosiativ əlaqəsi yaddaşda nə dərəcədə güclü əks olunur. Lakin bu əlaqə gücü yalnız hadisələrin üst-üstə düşməsi müddətinin sürəkliliyi ilə təyin olunur. Buna görə də assosiativ əlaqələrin gücünə əsasən iki hadisənin üst-üstə düşməsi tezliyi haqqında çıxarılan intuitiv əlaqə bir sıra hallarda səhv olur.

İntuisiyanın tipik səhvlərindən biri də mürəkkəb hadisələrin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

İntuisiya haqqında yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dünyanı gözəlləşdirməyə can atan insan idraki bu məqsədlə onu müxtəlif vasitələrlə silahlandırır. Bu vasitələrdən birisi intuisiyadır. Hazırda elmi biliyin nüfuzlu amillərindən biri sayılan intuisiya mifdən, realığa, mistika aləmindən elmi idrak obyektinə çevrilməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бунге М. Интуиция и наука. М.: Прогресс. – 1967. – 197 с.
2. Исмаилов Ф. Зигмунд Фрейд. Баки: 1967. – 214 с.
3. Ирина В.П., Новиков А. А. В мире интуиции. М.: Наука, 1978. – 192 с.
4. Мəmmədov Ə. Дialeктик idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Баки: Azər nəşr, 1997. – 312 с.
5. Мəmmədov Ə.В., Исмаилов В.І.Мəmmədov Ф.Ə. Rasionallıq və qeyri-rationllıq. Баки: "Elm". – 2007
6. Həsənova P.Ə. Mədəniyyət sistemində elm. Баки: Universitet nəşriyyatı, 2001. – 52 с.
7. Мəmmədov Ə.В., Həsənova P.Ə. Yaradıcılıq və intuisiya haqqında fəlsəfi düşüncələr. Баки: 2009. – 70 с.

UDC 01.161
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0019AZƏRBAYCANDA 40-50-Cİ İLLƏRDƏ FƏLSƏFƏNİN İNKİŞAFINDA
MƏNƏVİ-ESTETİK AMİLLƏR

© 2020

Musayeva Vüsalı Kərəm, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının dissertantı
Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Xülasə. Azərbaycanda keçən əsrin 40-50-ci illərində bədii yaradıcılıqda (roman, povest, hekayə, tənqidi publisistika, həkəltərəşliq, tətbiqi sənət sahələri, rəsmlər və s.) zəhmətkeş, cəfəkeş, mərd insan obrazları yaradılır və təbliğ olunurdu. Yazıçılar, şairlər, rəssamlar, heykəltərəşlər və s. özlərinin bütün yaradıcı potensialını məhz həmin qəbildən olan əsərlərin yaradılmasına sərf etməyə çalışırdılar. Bir sözlə, əzəmətli əmək, çalışqanlıq, şücaət alqışlanır, mükafatlandırılır, nümunə kimi təqdim olunurdu. Eyni zamanda fəlsəfə, tarix və ədəbiyyat sahələrində “antileninçi” müyillərə qarşı mübarizə əsas vəzifələrdən biri sayılırdı. Bədii ədəbiyyat sahəsində ictimai şüura fəal təsir göstərmiş, xalqın bədii təfəkküründə, dünyanın bədii obrazlar vasitəsilə dərk edilməsində böyük xidmətləri olmuş C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Vurğun, A.İsgəndərov, M.Şəhriyar və İ.Əfəndiyevin fəaliyyəti də nəzərdən keçirilməlidir. Bu görkəmli şəxsiyyətlər öz yaradıcı fəaliyyəti ilə xalqımızı mənəvi mədəniyyətində dərin iz qoymuş, milli təfəkkürün formalaşmasında, dünyanın xeyir və şər, gözəllik və eybəcərlik prizmasından yeni müstəvidə əks olunmasında müstəsna rol oynamışlar.

Açar sözlər: fəlsəfə, Azərbaycanda bədii fikrin inkişafı, marksizm-leninizm ideyaları, mənəvi-estetik inkişaf.

CULTURAL AESTHETIC TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF PHILOSOPHY
IN THE 40-50S IN AZERBAIJAN

© 2020

Musaeva Vusal Kerem, PhD student, Department of Philosophy and Cultural Studies
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Abstract. In the 40-50s of the last century, in Azerbaijan, writers, poets, artists, sculptors created and promoted in their works of art (novels, short stories, short stories, critical publications, sculpture, applied art, painting, etc.) images of working people countries of the Soviets, brave and selfless. Valuable work, dedication, discipline were presented as a model, such work was highly appreciated, rewarded and presented as a role model. At the same time, one of the main tasks in the field of philosophy, history and literature was the struggle against “anti-Leninist” tendencies. The activities of C. Jabbarly, M. Mushfig, S. Vurgun, A. Iskenderov, M. Shakhriyar and I. Efendiev, which actively influenced the public consciousness in the field of fiction, contributed to the formation of people’s artistic thinking, perception of the world through artistic images. These famous personalities had a profound influence on the development of spiritual culture and played an exceptional role in the formation of national identity, in reflecting the world in the minds of people in a new way, through the prisms of good and evil, beauty and ugliness.

Keywords: philosophy, the development of artistic thinking in Azerbaijan, the ideas of Marxism-Leninism, moral and aesthetic development.

КУЛЬТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ФИЛОСОФИИ
В 40-50-Х ГОДАХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

© 2020

Мусаева Вусал Керем, диссертант кафедры философии и культурологии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: vusala.musayeva@gmail.com)

Аннотация. В 40-50-х годах прошлого века в Азербайджане писатели, поэты, художники, скульпторы создавали и пропагандировали в своих художественных произведениях (романы, рассказы, рассказы, критические публикации, скульптура, прикладное искусство, живопись и т.д.) образы трудящихся людей страны Советов, храбрых и самоотверженных. В качестве образца представлялся доблестный труд, самоотверженность, дисциплинированность, такой труд высоко ценился, вознаграждался и представлялся в качестве образца для подражания. В то же время одной из главных задач в области философии, истории и литературы была борьба с «антиленинскими» тенденциями. Деятельность Ч. Джаббарлы, М. Мушфига, С. Вургуна, А. Искендерова, М. Шахрияра и И. Эфендиева, которые активно влияли на общественное сознание в области художественной литературы, способствовала формированию художественного мышления людей, восприятию мира через художественные образы. Эти известные личности оказали глубокое влияние на развитие духовной культуры и сыграли исключительную роль в формировании национального самосознания, в отражении мира в сознании людей по-новому, через призмы добра и зла, красоты и безобразия.

Ключевые слова: философия, развитие художественного мышления в Азербайджане, идеи марксизма-ленинизма, нравственно-эстетическое развитие.

Giriş. siyasi elita haqqında yaradıcılıq nümunələri həm də bəzi şəxsiyyətlər haqqında aşiq nümunələri olmuşdur. Eyni zamanda geoloji, coğrafi, bioloji ekspedisiyalar da həyata keçirilmişdir. Dövlətin iqtisadi qüdrəti artdıqca adı çəkilən sahələrin inkişaf sürəti də artır, həyat səviyyəsi yüksəlir. Bununla belə inqilabi ruh və abu-hava cəmiyyətdən çəkilirdi. Sosialist ideologiya adlanan ideyalar və normalar sistemi əvvəlki sosial təcrübənin təkzibi, yenilərin geniş yayılması praktikasına əsaslanırdı. Sosializm inqilabi ruhlu ideyalar mənəvi mədəniyyət nümayəndələri vasitəsilə yayılır, təbliğ olunur, geniş xalq kütlələrinin şüuruna yeridilirdi. Aydınır ki, burada nəzəri-metodoloji əsas marksizm-leninizm olmuşdur. Təbii ki, bədii ədəbiyyat, publisistika, incəsənət sahələrində M.Qorki kimiləri alqışlanır və təbliğ

olunurdu.

Əsas məzmun. Mənəvi həyatın eybəcərliklərini ifşa edən, ən ziddiyyətli və kəskin vəziyyətləri cəsarətlə açıqlayan bədii söz ustalarından biri də C.Cabbarlı olmuşdur. Onun 1917-ci ildə yazdığı “Solğun çiçəklər” pyesində zəmanənin sosial ədalətsizlik, qadın hüquqsuzluğukimi aktual problemlərinin ağırsı geniş oxucu kütləsinin nəzərinə çatdırılmışdır. İnsanların sosial təfəkküründə mənəvi əsaslar gücləndikcə onların dünyaya da münasibəti dəyişir. Tarixə münasibət, tarixi yaddaşın formalaşması baxımından onun 1918-ci ildə yazdığı “Nəsirəddin Şah” tarixi dramı olduqca önəmlidir. Burada kütləvi şüur, mənəvi dəyərlər məsələsinəxüsusi diqqət yetirilmiş, XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda baş vermiş qanlı hadisələr təsvir edilmişdir. O, öz əsərlərində

zəmanəsinin ruhunu, tələbatlarını duyaraq bunların bədi formada ifadəsini vermişdir.

Maraqlı epik əsər olan “Bakı müharibəsi” (1919) əsərində o, Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən azad olunması məsələsini araşdırır. Burada qardaş türk və Azərbaycan xalqlarının birgə mübarizəsi təsvir edilmişdir (Sovetlər dövründə həmin əsər qadağan olunmuşdu) [1]. Sovet dövründə yazdığı “Oqtay Eloğlu” və “Aydın” pyeslərində C.Cabbarlı insanpərvərlik və şəxsiyyət azadlığı məsələlərinə münasibətini bildirmişdir. Nəhayət, 1928-ci ildə o, məşhur “Od gəlini” pyesi yazmış, burada Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılara və yerli feodallara qarşı mübarizəsindən bəhs etmiş, dini fanatizmiinkışafa əngəl törədən amil kimi nəzərdən keçirmiş, azadlıq ideyalarını tərənnüm etmişdir [1, s.181]. Onun yaradıcılığında gender problematikası xüsusi yer tuturdu. Sosial fəlsəfə sahəsinə aid olan bir çox problemlərlə yanaşı mütəfəkkir sənətkar cəmiyyətdə formalaşan sosial-mənəvi əyintilərdən, insan hüquqları və azadlıqlarının pozulmasından bəhs edirdi.

Ümumiyyətlə, C.Cabbarlı öz dövrünün nəbzini çox yaxşı duyur, buna münasibətini mümkün qədər əhatəli və hərtərəfli bildirməyə çalışırdı. Sovet dövründə kənddə baş verən hadisələri təsvir edən C.Cabbarlı kənd adamlarının yaşadığı sosial-mənəvi iztirabları çox yaxşı başa düşür və bu barədə öz fikirlərini oxucularla bölüşürdü. Aydındır ki, müqavimət göstərənli sovet rejimi “mürtəcə qüvvələr”, “köhnəliyin tərəfdarları” adlandırır. C.Cabbarlı xalqa olan bu təzyiqlərin mahiyyət etibarilə nə demək olduğunu yaxşı başa düşürdü. Ümumilikdə C.Cabbarlı Azərbaycan fəlsəfə tarixində özünəməxsus iz qoymuş, burada bir çox ideyaları (əxlaq, mənəviyyət, estetik süür, dini süür, sosial-siyasi təfəkkür, milli özünüdərk və s.) bədi obrazlar vasitəsilə əks etdirmişdir. C.Cabbarlının irsi, onun bir çox sahələrdə gərgin işi ictimai şüurun bir çox sahələrinə təsir etmiş, dövrün tələblərinə uyğun təfəkkür tərzinin formalaşmasına kömək göstərmişdir.

Tədqiq olunan dövrün daha bir görkəmli nümayəndəsi, ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov (1870-1925) olmuşdur. Böyük zəka sahibi, fəal, qaynar təbiətə malik olan N.Nərimanov ictimai fəaliyyətlə yanaşı həm də bədi yaradıcılıqda özünü sınamışdır. Onun gənc yaşlarında yazdığı “Nadanlıq” (1895) pyesi, “Dilin bəlası”, “Bahadır və Sona” əsərləri az bir müddətdə ona şöhrət gətirmişdir. Bu əsərlərdə qəhrəmanların mənəvi aləmi, onların arasında formalaşan sosial-psixoloji münasibətlər önə çəkilir, onlara münasibət bildirilirdi. Beləliklə, sosial mühitin real hadisələri, sosial strukturda qruplar və fərdlər arasında formalaşan münasibətlər müəllifin diqqət mərkəzində olmuşdur. Başlıca vəzifələrdən biri isə cəmiyyəti ətalətdən qurtarmaq, buradakı mənəvi-psixoloji durumu öz köklərinə, saf mənəvi əqidəyə, xalq ruhuna yönəltmək idi. N.Nərimanov cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə öz münasibətini bədi dil vasitəsilə ifadə etməyə çalışırdı.

Milli oyanışa çağırışlar ilk növbədə onun publisist əsərlərində səslənirdi. Vəziyyətdən, yaşadığı şəraitdən asılı olmayaraq, Nərimanov fəal ictimai fəaliyyəti qoşulur, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, siyasi maarifçilik işlərində yaxından iştirak edirdi. Yorulmadan siyasi-təşkilati sahədə çalışan N.Nərimanov siyasi fəlsəfənin bir çox aktual problemlərinəciddi maraq göstərirdi. Real vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək, milli mənəfə və dəyərləri gözləmək, tarixin aparıcı qüvvələrinin nisbətini araşdıraraq düzgün nəticəyə gəlmək bacarığı Nərimanovun siyasi-fəlsəfi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. N.Nərimanovun siyasi-fəlsəfi irsi indi də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Mühüm dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, estetik fikrin zənginləşdirilməsində xidmətləri olan, burada özünəməxsus dəyərlər sistemini bərqərar etməyə çalışan Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə (Cavid) (1882-1941) olmuşdur. Hüseyn Cavid istər publisistika, istərsə də bədi nəsr və şeir sahələrində insan mənəviyyatının ən dərin qatlarına nüfuz edərək, burada ümumbəşəri, humanist məzmun axtarırdı. Onun yaradıcılığı lirik-romantik yönündən tədrisən realizm səmtində inkişaf edərək dövrün ən ağırlı,

ziddiyyətli məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdi. Cavid öz əsərlərində müsbət əxlaqi keyfiyyətləri zəngin estetik formalarda ifadə etmək işində yüksək zirvələrə çatmışdı. Məsələn, “Ana” faciəsində (1913) o, “sadə insanlarda olan nəciblik, sədaqət, mərdlikdən danışır, “Maral” (“Zavallı qadın”) faciəsində şəxsiyyət və qadın azadlığı məsələsini qaldırır... Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizlik və bu ədalətsizliyin insanların taleyinə təsirini göstərmişdir” [1, s. 192-194].

Onun yaradıcılığında sosial fəlsəfə sahəsinə aid bir çox problemlər, (o cümlədən sosial qruplar, sosial ziddiyyətlər, insan hüquqları və azadlıqları, şəxsiyyətin sosiallaşması, şəxsiyyətin cəmiyyətdə fəal həyat mövqeyi, insan təfəkkürü və dünyagörüşü, milli psixologiya və milli ideologiya, etik problemlər, dünyanın gözəllik və eybəcərlik prizmasından qavranılması və s.) nəzərdən keçirilmişdir.

Cavid düşündürən sosial-fəlsəfi problemlər sırasında beynəlxalq əlaqələr və bu sahədə problemlər, o cümlədən türk xalqlarının tarixi keçmişi və indiki durumu, burada inteqrasiya məsələləri də olmuşdur. Şəxsiyyət probleminə, onun mənəvi aləminə, peşəkarlıq və sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, o, “Səyavuş”, “Xəyyam” tarixi dramlarında tarixi şəxsiyyətlərə öz münasibətini bildirmişdir. Həmin şəxsiyyətlərlə xalq, kütlə arasında formalaşan münasibətlər, qüsurlu siyasi rejim şəraitində burada yaranan fəsadlar araşdırılmışdır. Burada Cavidin vətənpərvər ruhu, mübariz mövqeyi açıq-aşkar özünü göstərir. Lakin 1937-ci ildə Cavidin “vətənpərvərlik ideyaları”, türk dünyasının birləşməsi bir zaman şan-şöhrətini özünə qaytarmaq çağırışları qırmızı imperiyaya bərk narahat edirdi... Nəticədə pantürkizm və panturanizmdə, Türkiyə heyirinə çəsusluqda günahlandırılan Cavid ağır həbsxana həyatına dözə bilmədi və 1941-ci ildə Rusiyanın İrkutsk vilayətində vəfat etdi” [1, s. 194].

Cavidin yaradıcılığında olan bədi-estetik və mənəvi-əxlaqi fikir zənginliyi təqiblərə baxmayaraq, xalqın milli yaddaşında əbədi həkk olunubdur.

Müharibə Azərbaycanın bütün həyat fəaliyyəti sahələrinə, o cümlədən elmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Almaniyanın məğlub olması, yeni koalisiyanın yaranması dünya xəritəsində, ilk növbədə Avropada yeni sistemlərin, yeni siyasi prioritetlərin təşəkkül tapmasına gətirib çıxartdı.

Belə şəraitdə SSRİ-nin mövqeləri möhkəmləndi, iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni inkişaf üçün yeni imkanlar yarandı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası da bu işə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. Ölkənin müharibə şəraitindən dinc həyat formasına keçidi sürətləndirmək üçün xalq təsərrüfatının bütün sahələri sürətlə inkişaf etməli idi. Azərbaycanın təbii yeraltı və yərüstü xammal ehtiyatları, kənd təsərrüfatı üçün münasib şərait elmin inkişafına bir zəmin yaradırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında, sahə institutlarında geologiya, coğrafiya, tarix, iqtisadiyyat, fəlsəfə və bir çox digər istiqamətlərdə maddi sıxıntılara baxmayaraq, ciddi tədqiqatlar aparılırdı. Bu işi həyata keçirmək üçün ali məktəblərdə mütəxəssis kadrlarının hazırlığında da canlanma müşahidə olunurdu.

Həmin dövrü xarakterizə edən Ə.Sultanlı yazır ki, “XX əsrin birinci rübü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində siyasi məfkürələr və ədəbi üslubların çarpışma dövrüdür. Demokratik görüşlər, rus ictimai fikrinin ən qabaqcıl, mütərəqqi məfkürələrinə istinad edərək, Azərbaycan fikri aləminə nüfuz edən hər bir yabançı təsirlərə mübarizədə gədgədə üstünlük qazanırdı. M.F.Axundovun mənəvi tərbiyəsi ilə ictimai mübarizə meydanına daxil olmuş gənc qüvvələr incəsənət, ədəbiyyat, mətbuat aləmində xalq mənəfinin sadıq keşikçiləri kimi vuruşmağa başlamışlar” [2, s. 77-86].

Tədqiqatçılar aydın başa düşürdülər ki, həmin dövrün mənəvi, mədəni təmsilçilərinin yaradıcılığında maarifçiliyin, zəmanənin yeni tələbləri öz əksini tapmış, varislik əlaqələri aydın şəkildə təzahür etmişdir. Məsələn, Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığında söhbət gedirsə, demək olar ki, onun komediyalarında sosial həyatın bütün çalarları, mənəvi dəyərləri, normaları, dünyagörüşü xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Həmin əsərlərdə xalqın ruhunda yaşayan yumor,

gələcəyə ümid, mənəvi sərvətlər, adət-ənənələr öz əksini tapmışdır. Sosial problemlər sırasında sosial bərabərsizlik təzahürləri, müxtəlif nəsilərin dəyərlərinin toqquşması və bir çox digər mənəvi-əxlaqi məsələlər var.

Güclü dövlətin formalaşması üçün bilikli, müvafiq peşə bacarıqlarına yiyələnən kifayət qədər mütəxəssis kadrların olmasının vacibliyini başa düşən hökumət ilk növbədə savadsızlığın ləğvini, yeni iş yerlərinin açılmasını, elmin strateji sahələrinin inkişafını təmin etməli idi. Aparılan islahatlar nəticəsində əhalinin sosial rifahı müəyyən qədər yüksəldi, savadsızlıq ləğv edildi, ziyalı təbəqəsi formalaşdı, vahid ideologiya çərçivəsində yeni dünyagörüşü formalaşmağa başladı.

Bütün qeyd edilən proseslər fəlsəfi düşüncəyə, insanların dünyagörüşünə təsir edərək, fəlsəfənin bir elm və tədris fənni kimi inkişafına səbəb olmuşdur.

XX əsrin 30-40-cı illərində ali məktəb sistemi sürətlə inkişaf edirdi. Məlumdur ki, əvvəlki peşəkar kadrların keyfiyyət tərkibi sovet quruluşunu bütövlükdə təmin etsə də, yeni şəraitdə onların fəaliyyəti siyasi-ideoloji tələblərə yetərinə cavab vermirdi. Məhz buna görə də vaxtaşırı müxtəlif “düşmənlər qruplaşmaları” ifşa olunur, “xalq düşməni” damğası ilə sürgün edilir və yaxud güllələnilirdilər. Aparılan işlərin əsas istiqaməti ali məktəblərin struktur tərkibinin dəyişdirilməsi və oxuyan tələbələrin sayının artırılması olmuşdur. Nəticədə illər keçdikcə, ali məktəblərin fəaliyyətində mühüm irəliləyişlər baş verirdi. İlk növbədə sosial tərkibdə fəhlə sinfinin, kəndli əhalisinin nümayəndələrinin sayı artmışdı. Tədris planları və proqramları qurulmaqda olan yeni sosializm cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olmalı idi. İdeoloji qarşıdurma şəraitində kapitalizm sistemində təhsilin vəziyyətinin sosializm şəraitindəkindən pis olması əsaslandırılırdı. Bunu biz V.M.Molotovun “Ali məktəb haqqında” məruzəsində görə bilərik. Məruzədə işsizliklə bağlı aparılan müqayisə sosializmin xeyrinə əsaslandırılırdı. Kapitalizm şəraitində məhz işsizliyə görə sosial qruplarda narazılıq artır, gələcəyə inamsızlıq yaranır. Bütün bu ideyalar marksizm fəlsəfəsi əsasında izah edilir və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılırdı.

Hakimiyyətin siyasi platforması belə idi ki, dünyada iki qütb: kapitalizm və sosializm arasında mübarizə gedir, bu şəraitdə öz mövqə və prinsiplərini qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır. Təhsil sahəsində bir sıra, öz həllini gözləyən məsələlər var idi: kadr çatışmazlığı, onların keyfiyyət tərkibi, plan və proqramların tez-tez dəyişdirilməsi və qeyri-sabit olması, ali məktəblərin inzibati strukturlarının iş səviyyəsi, maddi bazanın zəifliyi, müasir dərslik və proqramların azlığı və s.

Marksizm-leninizm ideologiyasının tələblərindən biri də ideya-siyasi tərbiyənin həyata keçirilməsi idi. Ümumi dünyagörüşünün formalaşdırılması işində şüur uğrunda aparılan mübarizə olduqca əhəmiyyətli idi. İlk növbədə hər bir insanda dünyagörüşünün fəlsəfi əsasları təşəkkül tapmalı idi: bunun üçün ancaq gündəlik işlərlə kifayətlənmək yox, həm də tarixi hadisələribə başa düşmək və onlara qiymət vermək, inkişafın ana xəttini başa düşmək və s. Tələb olunurdu. İdeya- siyasi tərbiyədə sinfi mövqə, sinfi yanaşma aşkar surətdə qabardılırdı. İnsanın dünyaya münasibəti də bu yanaşma ilə müəyyən edilirdi. Bu yolda daim düşmənlər axtarışı aparılırdı: trotskiçilər, buxarinçilər əslində “xain və satqınlar” kimi qiymətləndirilirdi [3].

Buna baxmayaraq, elmi sahələr üzrə tədqiqatlar genişləndirilir, maraqlı nəticələr əldə edilirdi. Ən bacarıqlı və qabaqcıl bir sıra alimlər repressiya qurbanı olsalar da, humanitar, təbii və dəqiq elm sahələrində 20-30-cu illərdə müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunurdu. Geoloji, coğrafi, bioloji ekspedisiyaların təşkili xüsusi qeyd olunmalıdır. Dövlətin iqtisadi qüdrəti artıqca adı çəkilən sahələrin inkişaf sürəti də güclənirdi, insanların həyat səviyyəsi yüksəlirdi. Bu proseslər isə öz növbəsində insan təfəkkürünə, onun düşüncə tərzinə, dünyaya münasibətinə öz təsirini göstərirdi. Məsələn, yalnız 1937-ci ildə tarix və arxeologiya, dil və ədəbiyyat sahələrində Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərkibində 5 ekspedisiya həyata keçirilmişdi. Bu zaman tarixi

memarlıq abidələri, yazılar öyrənilir, tarixi yerlərlə bağlı materiallar təhlil edilir, eyni zamanda Koroğlu, Lenin və Stalin haqqında, sosializm quruculuğu barədə aşıq mahnıları toplanılırdı. Deməli inqilabi ruh və abu-hava cəmiyyətdən çəkilmirdi. Sosialist ideologiyasının təlqin etdiyi ideyalar və normalar sistemi əvvəlki sosial təcrübənin təkzibi, yenilərin geniş yayılması praktikasına əsaslanırdı. İnqilabi ruhlu ideyalar mənəvi mədəniyyət nümunələri vasitəsilə yayılır, təbliğ olunur, geniş xalq kütlələrinin şüuruna yeridilirdi. Aydın ki, həmin fəaliyyət nəzəri-metodoloji əsas kimi marksizm-leninizməistinad edirdi [4].

Eyni zamanda xalqımızın mənəvi irsinin qorunub saxlanılması məsələsi də önə çəkilmişdi. Bu zaman ali məktəblər, Elmlər Akademiyası tərəfindən tədqiqatlar aparılır, çöl ekspedisiyaları keçirilir, sifahi xalq yaradıcılığı, xalq musiqisi, memarlıq abidələri üzrə kifayət qədər geniş material toplanılırdı. Məsələn, 1938-ci ildə yalnız bir ekspedisiya zamanı Tovuz və Şəki rayonları ərazisində yüzə yaxın mahnı, nağıl, əfsanə qeydə alınmışdı, M.F.Axundovun qoşulların dilindən böyük mütəfəkkir haqqında xatirələr yazılmışdı. Şəmkir və Gəncə ərazisində bir çox qədim abidələr, arxeoloji tapıntılar öyrənilmişdi [5].

Aparılan elmi işlərin və əldə edilən nəticələrin müxtəlif sahələrdə, praktikada tətbiqinə diqqət güclənmişdi. Bundan əlavə, ümumi təhsil səviyyəsinin artması, orta ixtisas və ali məktəblərin fəaliyyəti əhalinin dünyagörüşünə, cəmiyyət, insan, məkan və zaman haqqındakı təsəvvürlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi. Bununla belə, ideoloji buxov tədqiqatçıları beynəlxalq elmi əlaqələrdən (o cümlədən fəlsəfə sahəsində), mədəni inteqrasiya proseslərindən uzaqlaşdırırdı. Nəticədə təbii elmlər, xüsusilə də ictimai və humanitar elm sahələrində dünya elmindən xeyli dərəcədə təcrid olunma prosesi baş verirdi.

Tədrisdə, elmi tədqiqatlarda alimlər qarşısında qoyulan sərt tələblər həm elmi təfəkkürdə, həm də kütləvi şüurda formalaşan stereotiplərdə öz əksini tapırdı. 30-cu illərdə xalq təsərrüfatının yenidən qurulması işi əsasən başa çatdırılmışdı. Eyni zamanda sovet ideologiyasına qarşı çıxış edən, “xalq düşmənləri” adlanan Trotski, Buraxin, musavat-daşnak, burjua-millətçi qruplaşmalar tamamilə ləğv edilmişdi. Beləliklə, vahid ideologiyanın qərarlaşması posesi uğurla davam edirdi.

Bu prosesdə yeni ideyalar, stereotiplər də irəli sürülürdü. İlk növbədə eynilik, kollektivçilik, konformist yanaşmaların yolları araşdırılır, bir sıra nəaliyyətlər xüsusilə vurğulanırdı; Staxanov (zərbəçi əmək) hərəkatı, Şimal qütbünün fəthi, SSRİ Ali Sovetinə seçkilərin keçirilməsi, elm, mədəniyyət və incəsənətin bir çox sahələrində irəliləyişlər və s. - bütün bunlar yeni quruluşun obyektiv inkişaf xüsusiyyətlərinin formalaşmasını bildirir, insanların dünyaya münasibətində bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarırdı.

XX əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycanda savadsızlıq tam ləğv olunmuş, ali məktəblər, təhsil sisteminin bütün formaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qeyd olunan proseslər sisteməlik olaraq, “düşmənlər” axtarışı ilə müşayiət olunurdu, hətta Elmlər Akademiyasında “yuva” qurmuş bir sıra burjua-millətçi qruplardan təmizlənmə prosesi aparılmışdı. Məlum olmuşdur ki, ən çox zərbə Tarix, dil və ədəbiyyat institutuna vurulmuşdur, çünki bu sahə sırf dərk etmə, tarixi yaddaş və tarixi şüurla bağlı məsələlərin araşdırılmasını həyata keçirirdi. Guya Azərbaycanda etnosların tarixi ilə bağlı materiallar təhrif olunur və yaxud elmi dövrüyyədən gizlədilir, Azərbaycan dilinə xüsusi tələbat olmadan ərəb, fars, osmanlı terminləri gətirilirdi, lakin xalq dilinin və rus dilinin imkanlarından heç də kifayət qədər istifadə olunmurdu.

İnkişaf, yeniləşmə meyillərin güclənməsində Azərbaycanın nəpərvər, maarifçi qüvvələrinin rolu olduqca böyük idi. Onlar mütərəqqi ideyaların ictimai şüurda möhkəmlənməsinə çalışırdılar. Bundan əlavə, ümumtəhsil məktəblərinin sayının artması, müharibədən sonrakı dövrdə dünyaya, onun elminə, təhsil sisteminə qovuşmaq imkanlarının artması müşahidə olunurdu.

Sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-intellektual sahələrdə

baş verən dəyişikliklər yeni tələbatların formalaşmasına insanların şüurunda yeni xüsusiyyətlərin qərarlaşmasına səbəb olmuşdur. Artıq köhnə, ənənəvi münasibətlər xeyli dərəcədə sıxışdırılmışdı. Bunu, məsələn, iqtisadi şüurun adı və nəzəri səviyyələrində aydın görmək olardı. Sosializmin iqtisadi mexanizmi, bölgü və mübadilə, istehlak və istehsalın real surətdə həyata keçirilməsi adı şüur səviyyəsində əhalinin müxtəlif qruplarında müəyyən stereotipləri formalaşdırdı. Bu stereotipləri əmək, birgə fəaliyyət, sosializm yarışı, zərbəçilik ənənəsi və s. kimi məqamlar əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilirdi. Bundan əlavə, kütləvi informasiya vasitələri, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri sosialist iqtisadi fəaliyyət formaları və növlərini təbliğ edir, insan şüuruna birgə əməyin cazibədarlığını, dəyərliliyini aşılamağa çalışırdı. Nəzəri səviyyədə həm iqtisadi fəaliyyətin ümumiləşdirilməsi və təhlili aparılır, həm də mövcud nəzəri tədqiqatlar araşdırılır və qiymətləndirilirdi. Marksist fəlsəfi ideyalara istinad etməklə Azərbaycan iqtisadçıları iqtisadi həyatın tarixi, nəzəriyyəsi və praktikası problemlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Nəticə. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə yeniləşmə prosesində mənəvi-estetik əsaslar məzmun və forma etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşir, insanların fəaliyyətində və şüurunda özünəməxsus şəkildə öz əksini tapırdı. Bu əsaslar eyni zamanda fəlsəfi fikrin əhatəliliyini, insanların davranışının və fəaliyyətinin ən müxtəlif tərəflərinə nüfuz etmə imkanlarını artırırdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Daşdəmirov Ə. *Millət və cəmiyyət tarixinin sərt dönəmində*. Bakı, Elm.2008, 344 s.
2. Ахмедов Э. *Философия азербайджанского просвещения*. В.: Азернешр, 1983, 290 с.
3. Аббасова Э. *Узеир Гаджибеков. Путь жизни и творчества*. Баку: Эльм, 1985, 200 с.
4. Əhmədov Ramin Muxtar o. *Azərbaycan dramaturgiyasının janr poetikası* (H.Cavid, C.Cabbarlı və S.Vurğun pyesləri əsasında). B, 2009. – 304 s.
5. Göyüşov Z. *Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1964, 190 s.
6. Hacıyeva Lalə. *Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikası (Kaspi qəzetinin materialları əsasında)*. B, 2006 171 s.
7. Həbibbəyli İ. *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Bakı, Nurlan.2007. 696 s.
8. Hüseyinov H. *Dialektik və tarixi materializm haqqında*. B.: Azərnaşr, 1940. – 158 s.
9. Mirəhmədov Ə. *Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər)*. B.: Maarif, 1983, 364 s.
10. Xəlilov S. *Mədəniyyət fəlsəfəsi*, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2007, 520 s.
11. Грэхэм Л.Р. *Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе*. Пер. с англ. М., Политиздат, 1991.: 480 с.

**ƏLİ ŞƏRİATI VƏ SAİD QÜTBÜN SOSIAL-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ:
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL**

© 2020

Veliyev Daxil Cahangir, dosent əvəzi, Fəlsəfə tarixi
və Mədəniyyətşünaslıq kafedrası
Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: daxily@mail.ru)

Xülasə. Bəşəriyyət tarixi görkəmli mütəfəkkirlərə, istedadlı tədqiqatçılara, o cümlədən fəlsəfə sahəsində çox borcludur. Məhz onların səyləri sayəsində sosial dəyərlər və mütərəqqi fikirlər formalaşmışdır. XX əsrin müsəlman fəlsəfi düşüncə tarixi bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərlə təmsil olunur. Müəyyən məsələlərə və fikirlərə münasibətlərində oxşarlıqlar olsa da, bir sıra ciddi problemlərin həllində fərqliliklər mövcud idi. Bunların sırasında Əli Şəriati (İran) və Səid Qutb (Misir) var. Onlar sosial-fəlsəfi məsələlərin inkişafına mühüm töhfələr verdilər, xalqların və bütün bölgənin mənəvi mədəniyyətinin aparıcı nümayəndələri olmuşlar. Hər ikisi də İslamı sadəcə bir din yox, dünyəvilik prinsipinə söykənən mənəvi inqilabi layihə hesab edən müsəlman hərəkatının filosofları idi. Müasir dövrün bu mütəfəkkirlərinin ideyaları arasında bir sıra, gözə çarpan fərqlər də var. Əli Şəriati daha çox Avropa filosofları tərəfindən təsirlənsə də, Səid Qutbünün təlimləri müsəlmanların təlimlərinə güclü bir yönümlü fərqlənirdi. Bundan əlavə, Əli Şəriatinin panteist görüşləri də nəzərə alınmamalıdır.

Açar sözlər: XX əsr fəlsəfəsi, Əli Şəriati, Səid Qutb, İslamda islahatçı hərəkat, kapitalist münasibətləri, müqayisəli təhlil.

**SOCIAL-PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALI SHARIATI AND SAID KUTBI:
COMPARATIVE ANALYSIS**

© 2020

Veliyev Daxil Jahangir, acting Associate Professor, Department
of the History of Philosophy and Cultural Studies
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: daxily@mail.ru)

Abstract. The history of mankind owes much to outstanding thinkers, talented researchers, including in the field of philosophy. It was thanks to their efforts that social values and innovative ideas were formulated, and development progressed along the line of progress. The history of Muslim philosophical thought of the twentieth century is represented by a number of outstanding personalities. Although there are similarities in their views on certain issues and ideas, however, there were differences in solving a number of serious problems. Among them are Ali Shariati (Iran) and Saeed Qutb (Egypt). They made a significant contribution to the development of socio-philosophical issues, were leading representatives of the spiritual culture of their people and the entire region. Both were philosophers of the Muslim movement who considered Islam to be simply a religion, a moral revolutionary project based on the principle of secularism. There are also other, rather obvious differences, between the concepts of these thinkers of the modern era. Although Ali Shariati was more influenced by European philosophers, the teachings of Saeed Qutb were distinguished by a strong orientation towards the teachings of Muslims. In addition, the pantheistic views of Ali Shariati should not be ignored.

Keywords: 20th century philosophy, Ali Shariati, Saeed Qutb, reformist movement in Islam, capitalist relations, comparative analysis.

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИ ШАРИАТИ И САИДА КУТБИ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

© 2020

Велиев Дахиль Джахангир, и.о. доцента кафедры
истории философии и культурологии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: daxily@mail.ru)

Аннотация. История человечества во многом обязана выдающимся мыслителям, талантливым исследователям, в том числе и в области философии. Именно благодаря их стараниям формулировались социальные ценности и передовые идеи, шло развитие по линии прогресса. История мусульманской философской мысли XX века представлена рядом выдающихся личностей. Хотя есть сходство в их взглядах по определенным вопросам и идеям, однако в решении ряда серьезных проблем были и различия. Среди них следует назвать Али Шариати (Иран) и Саида Кутба (Египет). Они внесли значительный вклад в развитие социально-философской проблематики, были ведущими представителями духовной культуры своего народа и всего региона. Оба были философами мусульманского движения, которые считали ислам просто религией, моральным революционным проектом, основанным на принципе секуляризма. Между концепциями этих мыслителей современной эпохи есть также и другие, довольно очевидные различия. Хотя Али Шариати больше находился под влиянием европейских философов, учение Саида Кутба отличалось сильной ориентацией в сторону учения мусульман. Кроме того, не следует игнорировать пантеистические взгляды Али Шариати.

Ключевые слова: философия XX века, Али Шариати, Саид Кутб, реформаторское движение в исламе, капиталистические отношения, сравнительный анализ.

Giriş. Əsrlər boyu dünya mütəfəkkirləri arasında özünə-məxsus fikir və düşüncəsi olan şəxslər yaşayıb-yaratmış, öz zəkası ilə bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər etmişlər. İnsanlığ bu şəxslərə çox şey borcludur. Məhz bu elm fədaailərinin sayəsində insani dəyərlər inkişaf etmiş, düşüncələr işıqlanmış, qaranlıqlar aydınlığa qovuşmuşdur. XX əsr müsəlman fəlsəfi fikir tarixində də bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər formalaşmış, öz yaradıcılıqları ilə təkcə müsəlman ölkələrində deyil dünyanın bir sıra ölkələrində xüsusilə də Aropada çox böyük rəğbətə qarşılanmışlar. Onların müəyyən məsələlərdə , idəyalarda həmfikir olsalardı da bir sıra ciddi problemlərinin

həllində fikir ayrılıqları olmuşdur. Belə filosoflardan İrandan olan Əli Şəriatini və Misirli Səid Qutbi misal göstərmək olar. Həm Səid Qutb, həm də Əli Şəriati öz dövrləri üçün güclü tənqidi baxışlara, təsəvvürlərə malik filosof və mütəfəkkir olmuşlar. Onların hər ikisi islamı sadəcə din kimi deyil, təkəllahlıq prinsipinə əsaslanan mənəvi inqilabi proyekt kimi qəbul edən müsəlman intibahının filosofları idilər. Eyni zamanda hər iki mütəfəkkirin konsepsiyaları arasında kifayət qədər aydın görünən fərqlər də mövcuddur. Belə ki, Əli Şəriati bir mütəfəkkir kimi Avropa filosofların təsirlərinə məruz qaldığı halda Səid Qutbin təlimi müsəlmanlığa ciddi

orientasiyası ilə fərqlənirdi. Bundan əlavə, Əli Şəriətinin panteist görüşləri də nəzərə alınmalıdır.

İlk baxışda Qütbün təqdim etdiyi tezislər Əli Şəriətinin analogi düşüncə tərzini xatırladır. Lakin ontologiya sahəsində Səid Qütbün və Əli Şəriətinin fəlsəfəsi fərqlənir. Şəriəti bir sıra müsəlman ideoloqları tərəfindən tənqidə məruz qalmışdı. Belə ki, onun ontologiyası Quranda və Sünnələrdə göstərilən şəriət qanunlarına riayət edən insanın həyat fəaliyyəti ilə bütöv kainat, eləcə də insanın öz təbiəti arasında harmoniyanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Şəriəti və Qütbün baxışlarında oxşar və fərqli cəhətlər. Əli Şəriəti kimi Misir mütəfəkkiri Qütb də insanda bədən və ruhun dualizmi probleminə xüsusi diqqət yetirirdi. Qütb yazırdı: “ikilik dedikdə biz onun mahiyyətini nəzərdə tuturuq (insan gildən yaranıb və Allah ona ruh verib), belə ki, lap əvvəllərdən xeyrə və şərə, yalana və həqiqətə meyillidir”. Bununla yanaşı, insana xeyri və şəri ayıracaq şüurluluq xasdır və bu, insanların öz hərəkətlərinə görə nəinki fərdi, həm də kollektiv məsuliyyət daşımalarını şərtləndirir. Qütb deyirdi ki, “məhz elə bu, məsuliyyətlə müşayət olunan azadlıqdır”. İnsanın bu və ya digər yolu seçməsi xarici faktorlardan asılıdır. Bütün bu faktorlar yeganə həqiqi realıq olan Allaha tabe olduğundan insanın azadlığı və seçimi ilahi iradə ilə məhdudlaşdırılıbdır [10, səh 107].

Ontoloji aspekt tövhid konsepsiyasına uyğun olaraq belə təqdim edilir ki, təbiət vahiddir və Allaha tabedir. İnsanda bir-birinə qarşı duran iki gücün - simvolik olaraq göstərilən gil və ruhun mübarizəsi (analogi mübarizəni insan cəmiyyətində də izləmək olar) gedir. İslamda digər dinlərdən fərqli olaraq şeytan Allaha qarşı deyil, insanın içindəki ilahi tərəflərə qarşı durur (Quranda deyildiyi kimi, bütün mələklər içərisində yalnız şeytan insanın böyüklüyünü qəbul etməkdən imtina etdi). Bu baxımdan təbiətdə şər yoxdur. Xeyr və Şərin mübarizəsi isə müstəsna olaraq insanın və cəmiyyətin daxilindədir. Məhz buna görə də sosial sferaya müvafiq olaraq Şəriəti tövhidin prinsiplərinə zidd olmayan dialektik metoddan istifadə etməyi münasib sayırdı. Əli Şəriəti Allahın Qurandakı xarakteristikalarını təhlil edir və belə qənaətə gəlirdi ki, islamda da Allah ikilidir, Allahda yəhudilərin Musasının və xristianların İsanın cizgiləri birləşir – bu baxımdan insan öz təbiəti baxımdan Allaha oxşardır.

İslamda insan Allahın iradəsinin yerdəki icraçısıdır. Digər varlıqlardan onu, birincisi, qeyd olunan ikililik, ikincisi isə iradənin varlığı və seçim imkanları fərqləndirir. Beləliklə, heç bir canlı və yaxud heyvan öz təbiətinə və ona məxsus olan tələbat və instinktlərə qarşı çıxma bilməz, yalnız iradəyə malik olan insan özünün fiziki, mənəvi və maddi tələbatlarına laqeydlik göstərməyə qadirdir, o, özünü irrasional apara bilər, öz iradəsinə uyğun olaraq xeyri və şəri özü seçə bilər, ilahi ruha və yaxud gilə uyğun olaraq azad həll edə bilər. Belə qərarın azadlığı insanda öz seçiminə münasibətdə məsuliyyət doğurur. Məhz seçimi insanın mahiyyətini müəyyən edir, onu müəyyən obrazla xarakterizə etməyə imkan verir, çünki əzəldən insanlar Allah qarşısında eynidirlər, bərabərdilər (Tövhidin islam prinsipləri ilə şərtləndiyi kimi).

Onlarda bərabər səviyyədə həm gil, həm də ilahi ruh iştirak edir. Əsl ekzistensiya insan tərəfindən bu və ya digər ideyaları seçərkən əldə olunur. Təbiətin və insanın rolunun dərk olunmasında Şəriəti, şübhəsiz ki, varlığın mahiyyətdən öncə gəldiyini zənn edən ekzistensialistlərin baxışlarına yaxındır. Belə ki, Sartr yazırdı ki, “insan əvvəlcə mövcud olur, görüşür, dünyada yaşayır və yalnız sonra müəyyənləşir”, “insan onun varlıq layihəsi necədirsə, elə olur və o, mövcudluğuna görə cavabdehdir”, “o, öz ehtiraslarına cavabdehdir”. Sartr hesab edirdi ki, insanın heç bir əzəli yaradıcı mahiyyəti yoxdur və yalnız onun davranışında meydana çıxan, onun kim olduğunu göstərən seçimi var. Şəriəti də ekzistensialist – ateistlərdən fərqli olaraq (Sartr da onlara aid idi), belə hesab edirdi ki, insanın mövcudluğu şəraiti ilə şərtlənmiş əzəli ikili təbiəti azad seçimin ilkin şərtlərindən biridir.

Məsuliyyətə münasibətdə isə Sartrın fikrincə, insan

təkcə öz fərdliyinə deyil, bütün insanlara cavabdehdir, çünki bizdən insan yaradacaq heç bir hərəkətimiz yoxdur, bizim necə olmaq istədiyimiz bizdən eyni zamanda bizim xəyal etdiyimiz kimi olmalı olan insan obrazı yaratmazdı. J.P.Sartrla razılaşsaq, qeyd etmək olar ki, insan azadlığı heç nə ilə məhdudlaşa bilməz, “Determinizm yoxdur, insan azaddır, insan – bu, azadlıqdır”.

Şəriəti də öz növbəsində təsdiq edir ki, insan azadlığı və iradəsi insan iradəsindən fərqli olaraq mütləq olan Allahın iradəsi ilə sərhədlənir. Bununla da insan təkcə öz taleyinə və öz hərəkətlərinə məsuliyyət daşımır, o, həm də Allah qarşısında və insanlar qarşısında ona həvalə edilmiş missiyadan ötrü Allahın qarşısında, ilahi niyyətlərin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Şəriəti ekzistensialistlərin, Sartrın, xüsusilə onun insan və insan azadlığı haqqında təlimini yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin o qeyd edirdi ki, ekzistensializm insana bu azadlıqdan necə istifadə etməsini aydınlaşdırmırdı, halbuki bundan fərqli olaraq, həmin dövrdə islamda insana getməli olduğu yolu, xeyr və şər meyarlarının müxtəlifliyini göstərirdilər, insana onun tapşırıqlarını, vəzifələrini izah edir və ümid verirdilər.

Qütbün antropoloji konsepsiyasının bu aspektləri Əli Şəriətinin insanın təbiəti və missiyası haqqında analogi düşüncələrini xatırladır. Bundan əlavə, Şəriəti kimi Qütb də belə bir fakta diqqət yetirir ki, Allah insanı öz ixtiyarına buraxmayıb, ona həmişə riayət etməli olduqlarını göndərmiş (Qeyd edək ki, Əli Şəriəti bütövlükdə ekzistensialistlərin insan azadlığı və məsuliyyəti barədə ideyaları ilə razılaşır, yalnız onların bu azadlıqdan necə istifadə etmək haqda düşüncələrini tənqid edirdi). İnsanın missiyası ilə bağlı ideyanın Qütb tərəfindən şəri Əli Şəriətinin konsepsiyası ilə oxşardır: insan Allahın yerdəki bəndəsidir və ilahi iradəni yerinə yetirməlidir. Səid Qütb göstərirdi ki, insan Allahın buyurduğu yolla gedərsə, insan cəmiyyəti dünya ilə harmoniyaya girəcək, insanların mövqeyi isə hətta mələklərin mövqeyindən üstün olacaqdır. Lakin iradə və seçim azadlığına malik olan insan şəriəti riayət etməkdən boyun qaçırma bilər, belə yolu seçmiş cəmiyyət isə cahildir.

Səid Qütbün və Əli Şəriətinin antropoloji konsepsiyalarının Quranın şərhinə əsaslanan uyğunluğunu qeyd etməliyik. Onların ontoloji görüşlərində üst-üstə düşən məqamlar da vardır. Həm Qütbün, həm də Şəriətinin konsepsiyasında göstərilib ki, ruha bədən arasında mübarizə insanın, cəmiyyətin daxilində baş verir. Həm Şəriətiyə, həm də Qütbə görə, təbiət vahiddir və bütünlüklə Allaha tabedir. Lakin Əli Şəriətidən fərqli olaraq, Qütb yarıdanla yaradılan arasında kəskin həddlər qoyurdu. Bu iki islam mütəfəkkirinin ontoloji konsepsiyalarını müqayisə etsək, görərik ki, Şəriəti kimi, Qütb də islam teologiyasından fərqli mövqələrdə dayanırlar. Qütbün insanın təbiətə qayıdışı kimi universal qanun haqqında düşüncələri onu göstərir ki, “Müsəlman qardaşları” nəzəriyyəçisi kosmik yönümlü idi, bu isə Qurana ziddir. Ola bilər ki, Qütb Qərb filosoflarının fəlsəfəsinə həddən artıq aludə olmuşdur. Bundan başqa, hər iki mütəfəkkirin baxışlarında gil və ruh simvollarının şərhləmədə də ilk baxışdan gözə görünməyən fərqli məqamlar da var.

Belə ki, Əli Şəriəti Quran mətnlərinin gilin insan təbiətini təşkil etməklə yanaşı, həm də təbiətin bir hissəsi olmasını bildirən aspektinə əhəmiyyət vermir. Əgər Əli Şəriəti bu simvolu məhdud şəkildə şərh edirdisə, Qütbün konsepsiyasında onun geniş şəri mövqəddür, eyni zamanda bu düşüncələr Misir mütəfəkkirinin fəlsəfəsinin ontologiyasında deyil, sosial nəzəriyyəsinə aiddir. Konkret desək, burada söhbət cahillik təlimindən gedir. Qütbə görə, Peyğəmbərin və ondan sonra gələn dörd xəlifənin dövründə olan cəmiyyətdən başqa bütün cəmiyyətlər cahildir. Qütbün bu spesifik mövqeyi onun radikalıqda günahlandırılmasına və bir sıra mübahisələrə gətirib çıxarmışdır.

Əli Şəriəti isə bu kontekstdə bir qədər loyallıq mövqedən çıxış edir. Lakin Səid Qütbün tənqidçiləri onun konsepsiyasının sosial aspektlərinə daha çox diqqət yetirirlər.

Müsəlman icmasının üzvləri cəmiyyətin bu prosesini nəzərdə saxlaması şərti ilə öz mülkiyyət hüquqlarına ciddi

önəm verirdilər. Xüsusi mülkiyyətə münasibətdə Qütb onun elə şərtlə saxlanılmasını vacib hesab etmişdir ki, bunun üçün mülkiyyətçi muadilə əməkdan deyil, şəxsi əməkdan istifadə etməlidir, işçilərə isə onların qazancının yarısından az olmayaraq layiqli əmək haqqı verilməlidir. Burada əsas məsələ kapitalın hədsiz təmərküzləşməsinə, inhisarın, kasıb və varlılar arasında uçurumun yaranmasına izin verməmək olmalıdır. Buna görə də, əvvəla, Qütb təkid edirdi ki, böyük sənaye və aparıcı istehsal sahələri iqtisadiyyatın özəl sektoruna deyil, dövlət sektoruna aid olmalıdır və buradan gələn qazanc xalqın özünə çatmalıdır.

İkincisi, hazırki halda Səid Qütb zəkati (cəmiyyətin daha yüksək təminatlı üzvlərindən az təminatlıların xeyrinə alınan vergi) ən effektiv mexanizm hesab edirdi. Zəkat islamın sütunlarından biri hesab olunur və islam dövlətində gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi zərurəti üzərində təkid edən müsəlman iqtisadiyyatının başlıca prinsiplərindən biri rolunda çıxış edir. Qütb qeyd edirdi ki, zəkat yığmağa əsaslanan vergi toplama sisteminin həyata keçirilməsi artıq əmlakın təbəqələşməsindən və kapitalın təhlükəli təmərküzləşməsindən qaçmağa imkan verir. Müsəlman qardaşlığı assosiasiyasının ideoloqunun fikrincə, zəkat islam dövləti tərəfindən sosial sferaların maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Zəkatin yığılması nəticəsində müsəlman cəmiyyətində nə hədsiz varlıklar, nə hədsiz kasıblar, nə dəhşətli yoxsulluq, nə də hədsiz cah-cəlal olacaqdır. Bütün insanlara layiqli həyat təmin ediləcəkdir.

Qütb həm də islam tərəfindən məqbul sayılmayan sələmçilikdən, şəriət tərəfindən qadağan olunan şeylərdən (içki və narkotika alveri, qumar biznesi, fahişəlik) alınan qazancın yolverilməzliyi kimi cəhətlərə də diqqət yetirir. O, bununla bağlı olaraq, faizsiz kreditlər verən islam banklarının və işsizlərə kömək kassalarının yaradılmasını zəruri hesab edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cəhətlər islam inqilabından sonra İranda tətbiq olunmuşdur.

Qütbün iqtisadi görüşləri İmam Xomeyninin islam iqtisadiyyatı haqqındakı baxışlarını xatırladır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu öz növbəsində Şəriətinin sinifli cəmiyyətin yaradılması tezisinə və marksizmə rəğbətə qarşı kəskin tənqidlə çıxış etmişdir. Bu baxımdan sosial və iqtisadi münasibətlərdə Səid Qütb Əli Şəriətidən daha mülayim, mötədil mövqedə durur. Bununla belə, Əli Şəriəti islam fəlsəfəsi tarixində xüsusi yer tutur. Əli Şəriəti islamdakı islahatçı cərəyanın nəzəriyyəçisi kimi intibah qanadının nümayəndəsidir. Şəriətini bəzən Cəmaləddin Əfqaninin və Məhəmməd Əbdühün (Abdonun) ideya varisi adlandırırlar, amma bu müqayisənin düzgünlüyü son dərəcə şübhəlidir, çünki sonuncular daha çox aqnostiklər – öz müsəlman mədəniyyətinin eyniliyini saxlamaqla

Qərb kapitalizminin nümunəsi olan islam cəmiyyətinin modernizasiyasının tərəfdarları kimi çıxış edən islam intibahının ideoloqları idi. Əli Şəriətidə Məhəmməd İqbalın baxışları rəğbət oyatmışdı. Eyni zamanda Şəriəti bir filosof kimi Qərb fəlsəfəsi təlimlərinin – ekzistensializmin, markuzianlığın, marksizmin önəmli təsirini hiss etmişdir. Əli Şəriətinin konsepsiyasının orijinallığı ondan ibarətdir ki, o, islam dininin mahiyyətini dərk edərək, islamın Məhəmməd Peyğəmbər dövründəki prinsiplərə qayıtmaq tələbini əsaslandırır, müsəlmanlığın ciddi islahatını zəruri hesab edirdi.

Lakin Şəriətinin ideyaları bu istiqamətlərin müasir islam cəmiyyətinə panaseya kimi ifadə olunmasından ibarət deyildi, əksinə, filosof bu nəzəriyyənin üçüncü dünya ölkələrinin problem və reallığına tətbiqini, kapitalist ölkələrinin sənaye münasibətlərinə aludəçilikdən xilas olmasını vacib hesab edirdi. Filosof Qərbi kor-koranə və ağılsız şəkildə təqlid etməyin əleyhinə çıxış edirdi, lakin müsəlmana və islama aqressiv vesternizasiyaya adekvat olaraq qarşı durmaq üçün, “düşməni üzdən tanımaq üçün” və öz mədəniyyətini və dinini yaxşı bilmək üçün Qərb mədəniyyəti ilə tanış olmağı zəruri hesab edirdi. “Özümde hansısa həqiqəti əldə etmək üçün mən o birisində keçməliyəm” deyən Sartrın Şəriətiyə göstərdiyi təsir burada aydın hiss olunur.

Beləliklə, Şəriətinin fikrincə, əzəmətə marksizmin,

ekzistensializmin güclü tərəflərini əks etdirən ideyalar islam dinində müəyyən yer tutur, eyni zamanda onun qüsurlarını korrekt edir. Buna görə də Əli Şəriəti həmin konsepsiyaların müsəlmanlığa toxunması nöqteyi-nəzərindən ümumi problematikasını, həmçinin bu fəlsəfi doktrinaların vəziyyətini islamın hüquqları baxımından tənqid edirdi. İslamı (özünün islahata məruz qalmış variantında) Şəriəti təkcə bəzi Şərq xalqlarının dini və mədəniyyətinin bir hissəsi deyil, Şərq ilə Qərb arasında, sağ ilə sol arasında, iki müsbət arasında, başqa sözlə, sahənin mərkəzində olmağa çağırış və insanın mövcud olması, ictimai münasibətlərin dəyişməsi, sosial bərabərsizliyin və istismarın ləğv edilməsi kimi başa düşürdü.

İctimai sistemi tənqid edərkən İran filosofu faktiki olaraq kapitalizmi və sosializmi fərqləndirmir, belə ki, onun fikrincə, “insanlar eyni tipdən yaranırlar”. Sənaye cəmiyyətində dəyərli istiqamət həm kapitalist, həm də sosialist baxımından öz əsasında “ekonomizm” prinsipi yaradır. İnsanlarda bütün mənəvi meyllənmə və şəxsi həqiqi dəyərləri məhv olmuş maddi istehlak meydana gətirir və daim inkişaf etdirir [10, s.32-33].

Kapitalizmi, “ümumi özgəninkiləşdirmədə” günahkarları, “mənəvi dəyərlərin tənəzzülü” və “intellektual tiranlığı” əmələ gətirən sosializmi, “fanatik inamı” və dialektik materializmi tənqid edərkən Şəriəti “üçüncü yol” haqqında düşünür. “Hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə tələbatına görə” prinsipi ilə idarə ediləcək cəmiyyət qurmağın ideyası islam ideoloquna Platonun “İdeal dövlət” və ya əl-Fərabinin “Xeyrixah şəhər” layihəsi kimi utopik görünür (3, s.40). Şəriəti “şüurluluğa” istiqamətləndirilən dindarlıqla qırılmaz əlaqəsi olan iqtisadi istehsalın inkişaf etdirilməsi və bu təsir vasitələri ilə istehlakı nizama salmağı mümkün və vacib hesab edir. Çox güman ki, Şəriəti hesab edir ki, mövcud tezisə yenidən işlənməsi onunla nəticələnə bilər ki, insan xoşbəxtliyinə çatmaq üçün asketizm yolu ilə getməlidir. Ona görə də o qeyd edir ki, islam hissi istəklərin həzzindən imtina etməyə çağırır.

Şəriətinin “şüurlu” istehsal və istehlak ideyası “islam hökumətinin” bir çox ideoloqları tərəfindən istifadə edilmişdir. 1978-1979-cu illər inqilabının qələbəsindən sonra İranda “hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə dindarlığına (möminliyinə) görə” prinsipinə müvafiq olan istehsalatın və istehlakın təşkilinə cəhd olunmuşdur. “İsrafiçi” istehlakın əleyhinə olaraq, “islamlaşma və iranlaşma” ilə əlaqədar Şəriəti qeyd etmişdir ki, “tovhid iqtisadiyyatı” Qərbdə mənimsənilmiş və onun tam əksinə İran cəmiyyətinə “təhrif edilmiş” formada iqtisadi əlaqələrə mənəvi zərər, güclə calanmışdır. İslam istehlakının idarəedicisi prinsipi daxili istiqamətli olmalıdır; bu prinsipi “Tanrı qarşısında qorxu” anlamı ilə xarakterizə etmək olar.

Şəriəti “bu istiqamətdə hərislikdən və asılılıqdan necə azad olmaq olar və Tanrıya necə müraciət etmək olar” haqda fikirlər söyləmişdir. İslam prinsipinin əsaslandırılmasından iqtisadi mənada ancaq istehlak sahəsində deyil, həmçinin əmək xarakterli əlaqələrdə də istifadə olunmalıdır. Şəriəti göstərir ki, bizim cəmiyyətimizdə əməklə münasibətin motivi işçinin Tanrıya yönəldilməsinə xidmət etməlidir. Öz növbəsində əmək isə dərk etmə və ruhlandırma yaratmalıdır ki, insan hətta heç bir şey əldə etməsə də, bunun üçün çalışsın. Sonrakı mərhələdə insan zəhməti dəyərləndirdikdə bunu Tanrının neməti kimi qəbul etməlidir.

Nəticə. Aparılan müqayisəyə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səid Qütb və Əli Şəriəti fəlsəfi-sosial ideyalarında ümumi cəhətlərlə yanaşı fərqli yanaşmalara da malik olmuşlar. Onların konsepsiyalarında təkcəzib edilməsi mümkün olmayan, hər ikisinin islamın yüksəlişi ideoloqları düşərgəsinə məxsus olmasını nəzərdə tutan çoxlu təmas nöqtələri var. Bununla belə, mütləq qeyd edilməlidir ki, Qütbün konsepsiyasının müəyyən məqamları nəinki köhnəlmişdir, həm də açıq-aşkar zərərliyə.

Birincisi, müxtəlif dinlərə mənsub insanların münasibətləri kifayət qədər mürəkkəb, eyni zamanda kövrək məsələdir. Əslində Hanqinqton sivilizasiyaların toqquşması layihəsini işləyərək müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar

arasında aşılmaz səddin qurulması fikri müsəlmanların sivilizasiyon və siyasi özünütəcridinə imkan yaradır. İkincisi, Əli Şəriətinin aktuallığını dərk etdiyi radikal müsəlmanlarla və dünyadakı kənar güclər arasında son dərəcə zəruri olan dialoqun çətinliyi göz qabağında idi. Üçüncüsü, Şəriətidən fərqli olaraq, Qütb cəmiyyətlə əlaqələrini zəiflədən, qapalı və sərt şəkildə strukturlaşmış təşkilat yaradan, küçə və meydanlarda böyük siyasi müqavimət potensialına malik olan seçilmiş qrupa daha çox önəm verirdi. Bu cür hal isə ölkə üçün, xalq üçün həmişə çox zərərli nəticə ilə sona çatır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aslanova R. N. *İslam və mədəniyyət. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002. – 405 s.*
2. Əli Hicran Təbrizi. *İslamın gizli qalmış həqiqətləri. Bakı: Məhdiyər nəşriyyatı, 2008. – 216 s.*
3. Əllamə Təbatəbəinin hüsurunda 727 sual – cavab (Tərcümə edən Mir Cəfər Əyyubzadə). Bakı: Ülvi həyat nəşriyyatı, 2008. – 377 s.
4. Əsgərov E.M., Rəhimov N. Ə. *İslamın əsasları, fəlsəfə, tarix və əxlaq baxımından. Bakı: Dini araşdırmalar mərkəzi, 2002. – 319 s.*
5. Hüseynov H. B. *İran dini-siyasi və fəlsəfi fikrində "İslam inqilabı" konsepsiyası. Bakı: Elm, 1989. – 225 s.*
6. Hüseynov H. B. *Seyid Mahmud Taleqaninin dini -siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı: Səda, 2006. – 390 s.*
7. İmanov H., Əhədov A., Əhmədli N. *Etnik dinlər və dünya dinləri. Bakı: Elm, 2003. – 372 s.*
8. *Qurani Kərim (Tərcümə edən Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal). Bakı: Əl – Huda nəşriyyatı, 2005. – 613 s.*
9. Ali Şəriati. *Özə dönüş. İstanbul: İstanbul-kitabevi, 1999. – 461s.*
10. Richard Y. *Contemporary Shii Thought – Keddie N. R. Roots of Revolution: an interpretive History of Modern Iran. New Haven-London: 1982. – 292 p.*

UDC 343.214
DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0021

К ВОПРОСУ О НОРМАТИВНОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОНЯТИЯ И СУЩНОСТИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

© 2020
AuthorID: 324593
SPIN-код: 8747-9387
ORCID: 0000-0002-8829-0211

Закомолдин Руслан Валериевич, кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры «Общеправовых дисциплин и гражданского права»
Самарская гуманитарная академия, филиал в Тольятти
(445028, Россия, Тольятти, бульвар Королева, 6, e-mail: us.zackomoldin@yandex.ru)

AuthorID: 988028
SPIN-код: 6273-2709
ORCID: 0000-0001-7272-5359

Кондратюк Сергей Викторович, старший преподаватель кафедры
«Уголовное право и процесс»

Тольяттинский государственный университет
(445020, Россия, Тольятти, улица Ушакова, 57, e-mail: kondratyuk.serzh@mail.ru)

Аннотация. В статье обосновывается необходимость формирования в уголовном праве адекватного понятийно-категориального аппарата, однозначной трактовки используемых терминов, понятий и категорий, отражающей объективные процессы и явления. В частности, представлен комплексный анализ понятия и сущности квалификации преступлений как межотраслевого уголовно-правового и уголовно-процессуального института. Анализируется ряд подходов отечественных и зарубежных ученых-криминологов к формулированию определения понятия «квалификация преступлений» и выявлению его природы, сущности и значения. Делается вывод о двойственности природы квалификации преступлений и, соответственно, о дуализме сущности и значения данного явления. Квалификация преступлений одновременно представляется как процесс и как результат, то есть в динамичном и в статичном проявлении. Отмечается, что уголовно-правовой аспект определяет содержание квалификации преступлений, а уголовно-процессуальный – форму и процедуру. Соответственно, уголовно-правовые положения первичны и являются основанием квалификации преступлений. Выделяется ряд ключевых отличительных черт (признаков) данного правового явления, которые влияют на определение и сущность квалификации преступлений. Подчеркивается, что в основе квалификации преступлений в любом ее проявлении всегда заложена оценка. Формулируются выводы из предпринятого исследования и, как итог, авторское определение понятия «квалификация преступлений».

Ключевые слова: квалификация преступлений, уголовный закон, уголовно-правовые нормы, нормативность, уголовно-правовая терминология, уголовно-правовой понятийный аппарат

ON THE ISSUE OF NORMATIVE DEFINITION OF THE CONCEPT AND ESSENCE OF QUALIFICATION OF CRIMES

© 2020

Zakomoldin Ruslan Valerievich, candidate of legal sciences, associate professor,
associate professor of the chair «General legal disciplines and civil law»
Samara Humanitarian Academy, branch of Togliatti
(445028, Russia, Togliatti, Korolev boulevard, 6, e-mail: rus.zackomoldin@yandex.ru)

Kondratyuk Sergey Viktorovich, Lecturer, Department of Criminal Law
and Process of the Institute of Law
Togliatti State University

(445020, Russia, Togliatti, Ushakova str., 57, e-mail: kondratyuk.serzh@mail.ru)

Abstract. The article substantiates the necessity of forming an adequate conceptual and categorical apparatus in criminal law, an unambiguous interpretation of the terms, concepts and categories used, reflecting objective processes and phenomena. In particular, a comprehensive analysis of the concept and essence of the qualification of crimes as an intersectoral criminal law and criminal procedure institution is presented. A number of approaches of domestic and foreign criminologists to the formulation of the definition of the concept of “qualification of crimes” and the identification of its nature, essence and meaning are analyzed. The conclusion is made about the duality of the nature of the qualification of crimes and, accordingly, about the dualism of the essence and meaning of this phenomenon. Qualification of crimes is simultaneously presented as a process and as a result, that is, in a dynamic and static manifestation. It is noted that the criminal-legal aspect determines the content of the qualification of crimes, and the criminal-procedural aspect determines the form and procedure. Accordingly, criminal law provisions are primary and are the basis for the qualification of crimes. A number of key distinctive features (features) of this legal phenomenon that affect the definition and essence of the qualification of crimes are highlighted. It is emphasized that the basis of the qualification of crimes in any of its manifestations is always based on evaluation. Conclusions from the undertaken research and, as a result, the author’s definition of the concept «qualification of crimes» are formulated.

Keywords: qualification of crimes, criminal law, criminal law norms, normativity, criminal law terminology, criminal law conceptual apparatus

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными и практическими задачами. Квалификация преступных деяний, предусмотренных Уголовным кодексом РФ (далее – УК), является определяющим вопросом осуществления уголовного судопроизводства, одним из основных этапов (стадий) применения уголовно-правовой нормы, поэтому квалификация является базовым понятием в уголовно-правовой литературе и следственно-судебной практике. При этом УК не содержит определения понятия «квалификация», не-

смотря на то, что ключевое назначение данного нормативно-правового акта заключается в решении вопросов квалификации совершенного лицом деяния. Вместе с тем, термин «квалификация» довольно широко используется в Уголовно-процессуальном кодексе РФ (далее – УПК), где регламентированы субъекты квалификации, порядок ее осуществления и процессуального закрепления в соответствующих документах (п. 15 ч. 2 ст. 37, п. 5 ч. 2 ст. 38, п. 3 ч. 1 ст. 39, ч. 3 ст. 39, п. 2 ч. 3 ст. 40¹, п. 2 ч. 1 ст. 221, ч. 3 ст. 231, п. 6 ч. 1 ст. 237, п. 1 ч. 8 ст. 246,

ч. 3 ст. 301, ст. 307, ч. 3 ст. 347, ст. 351 и т.д.).

В науке уголовного права вопросу квалификации придается большое значение, поскольку правильная юридическая оценка совершенного лицом деяния является необходимым условием достижения законности при отправлении правосудия в уголовного судопроизводстве. Ошибка в квалификации может повлечь за собой необоснованное осуждение лица или необоснованное ее оправдание, или применения к виновному нормы УК, не содержащей всех уголовно-правовых признаков совершенного виновным деяния.

Анализ последних исследований и публикаций, в которых рассматриваются аспекты этой проблемы, и на которых основывается автор; выделение неразрешенных ранее частей общей проблемы. Фундаментальные вопросы квалификации преступлений в своих трудах в разное время исследовали такие ученые, как А.А. Герцензон, Л.Д. Гаухман, В.Н. Кудрявцев, Б.А. Куринов, А.И. Рарог, С.А. Тарарухин, Н.Ф. Кузнецова и др. Отдельные аспекты этой проблемы, связанные с исследованием квалификации других уголовно-правовых деяний (малозначительных деяний; общественно опасных деяний, совершенных невменяемыми; деяний, в результате которых правомерно причиняется вред охраняемым законом интересам и т.д.) рассматривали Е.В. Благов, В.В. Колосовский, Р.А. Сабитов и др. Проблемы квалификации отдельных видов преступлений анализировались в работах В.К. Дуюнова, А.Г. Хлебушкина и др. В то же время анализу понятия и сущности квалификации преступлений особого внимания в научной литературе уделено явно недостаточно.

Формирование целей статьи (постановка задания). В доктрине уголовного права справедливо подчеркивается необходимость создания соответствующего понятийно-категориального аппарата, что рассматривается как элемент методологии науки уголовного права. Всякий термин должен трактоваться однозначно и адекватно отражать объективную реальность [1, с. 7]. Для установления роли и места того или иного явления в системе знаний необходимо определить его сущность и понятие. Именно поэтому исследование квалификации преступлений как межотраслевого правового института, имеющего уголовно-правовое значение, целесообразно начать с определения его понятия и сущности.

Изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов. В уголовно-правовой литературе имеет место ряд подходов к определению понятия «квалификация преступлений». Одни авторы предлагают довольно оригинальные определения этого понятия, другие – интерпретируют формулировки, которые были приведены в научных источниках.

Следует констатировать, что основы теории квалификации противоправного поведения были заложены еще со времен Древнего Рима, когда в теории права начали разрабатываться вопросы, связанные с правилами применения закона, преодолением его недостатков, неточностей, пробелов, противоречий. В период становления и развития науки уголовного права, который традиционно связывают с концом XVIII века, значительный вклад в разработку вопросов квалификации внесли представители классической школы уголовного права. Так, Ч. Бекария отмечал, что судья должен устанавливать силлогизм, большим посылом которого является общий закон, меньшим – поведение, совместимое или несовместимое с законом, а выводом – свобода или наказание. Он ограничен правом только разобрать деяния граждан и решить, соответствуют ли они писаному закону или нет [2, с. 111].

М.С. Таганцев более столетия назад сформулировал требования к квалификации преступлений, указав, что применение закона к конкретным жизненным случаям предполагает, с одной стороны, выяснение объема и существенных признаков этого запрета, а с другой – выяс-

нение наличия этих существенных признаков в данном деянии, подлежащем судебному разбирательству, так как только за установление тождества между обеими группами признаков возможно применение к обвиняемому тех последствий, которые должны наступить на невыполнение веления закона [3, с. 86].

Собственное определение понятия «квалификация» в отечественной уголовно-правовой науке впервые было сформулировано еще в 1947 году А.А. Герцензоном, который рассматривал квалификацию преступлений как установление соответствия конкретного деяния признакам того или иного преступления, предусмотренного уголовным законом [4, с. 4]. Такое понимание термина «квалификация преступлений» разделяется большинством ученых, однако оно не отражает полной характеристики рассматриваемого понятия.

Более содержательное определение понятия квалификации со ссылкой на применение соответствующего уголовного закона к виновному лицу было представлено в одном из учебников советского уголовного права, где квалификация преступлений трактовалась как установление полного соответствия признаков совершенного деяния признакам определенного состава преступления, предусмотренного уголовным законом, и применение этого закона к лицу, признанному виновным в совершении преступления [5, с. 230]. По мнению Я.М. Брайнина, термином «квалификация» в более узком смысле целесообразно называть выбор или подыскивание соответствующего уголовного закона и подведения под него преступления, которое инкриминируется лицу [6, с. 125].

Это понятие в дальнейшем исследовалось в работах таких ученых как В.Н. Кудрявцев, Б.А. Куринов, С.А. Тарарухин, которые рассматривают квалификацию не только как процесс установления точного соответствия между признаками деяния и признаками состава преступления, предусмотренного уголовным законом, но еще и как юридическое закрепление в официальном документе результата установленного или неустановленного соответствия. На неуместность термина «соответствие» обращает внимание А.И. Рарог, отмечая, что более точно характер совпадения двух признаков передается терминами «идентичность» или «тождество» [7, с. 16-17].

Наибольший вклад в разработку теории квалификации преступлений принадлежит В.Н. Кудрявцеву, который отмечал, что квалификация преступлений – это установление и юридическое закрепление точного соответствия между признаками совершенного деяния и признаками состава преступления, предусмотренного уголовно-правовой нормой. В то же время ученый указывал, что такое определение квалификации характеризует ее как правовое явление. Однако процесс квалификации имеет и другие аспекты, среди которых важнейшими, по мнению ученого, является психологический и логический [8, с. 7-8].

Именно как логический процесс рассматривал квалификацию В.Г. Шумихин, указывая, что она представляет собой самостоятельный логический процесс определения юридической оценки преступления, решение о которой находит свое закрепление в соответствующих юридических актах (процессуальных документах), влекущих правовые последствия [9, с. 8-22]. Аналогичное определение представлено в работах А.В. Кореневой [10, с. 5].

В дальнейшем под квалификацией понималась правовая оценка совершенного деяния. Так, в одном из юридических энциклопедических словарей указывалось, что квалификация преступлений – это уголовно-правовая оценка преступного деяния, заключающаяся в установлении соответствия его признаков признакам состава преступления, предусмотренного уголовным законом [11, с. 173].

Более расширенное определение понятия квалификации преступлений было сформулировано Н.И. Кор-

жанским, отмечавшим, что его глубинным признаком является установление всех признаков определенных преступлений и дополнительно еще одного признака этого определенного, конкретного деяния и состава преступления, который его предусматривает. Квалификация преступлений, по мнению ученого, это уголовно-правовая оценка совершенного деяния, выбор и применение к нему той уголовно-правовой нормы, которая наиболее полно описывает его признаки [12, с. 9-11].

Квалифицировать совершенное деяние, по мнению Р.А. Сабитова, значит отнести его к определенному виду правонарушений или положительных поступков, охарактеризовать его как правомерное или неправомерное [13, с. 9].

Отдельные исследователи рассматривают квалификацию как умственно-логический процесс, который осуществляется по законам формальной логики с использованием таких приемов и методов, как индукция и дедукция, анализ и синтез, переход от абстрактного к конкретному. Путем квалификации предоставляется правильная юридическая и социально-политическая характеристика совершенного общественно опасного деяния [14, с. 92].

Понятие «сущность» означает: 1) самое главное, основное, существенное в ком-, чем-либо; суть, внутреннее содержание; 2) в философии – главное, определяющее в предмете, обусловленное глубинными связями и тенденциями развития и познаваемое на уровне теоретического мышления [15, с. 1294].

Самое главное, основное, определяющее в квалификации преступлений, ее сущность и содержание заключаются в оценке того, что произошло, то есть в оценке поведения лица, совершившего деяние, на основании положений уголовного закона. Сущность уголовно-правовой квалификации состоит в правоприменительной деятельности по применению уголовно-правовых норм к конкретному случаю совершения общественно опасного деяния [16, с. 43].

Термин «понятие» означает: 1) одна из форм мышления, результат обобщения существенных признаков объекта действительности; 2) понимание кем-либо чего-либо, сложившегося на основе каких-то сведений, собственного опыта; 3) мнение о чем-либо, взгляд на что-то; 4) совокупность взглядов на что-либо, уровень понимания чего-то [17, с. 1041].

Для того, чтобы сформулировать понятие того или иного явления, предмета необходимо установить его наиболее характерные признаки.

Прежде всего, целесообразно выяснить этимологическое значение понятия «квалификация». Так, термин квалификация происходит от двух латинских слов: «*qualis*» – качество, «*facere*» – делать. В буквальном переводе квалификация означает определение качества, оценка. Согласно толкового словаря современного русского языка квалифицировать означает: 1) оценивать, определять качество чего-либо; характеризовать предмет, относить его к определенной группе, определенному классу, разряду и т.п.; 2) определять степень пригодности, подготовленности к какому-либо виду труда [18, с. 218].

К признакам квалификации преступлений уместно отнести следующие черты данного явления:

1. Квалификация преступлений — это мысленный процесс (умственная, интеллектуальная деятельность), который происходит в сознании человека и связан с решением конкретной задачи. При этом квалификация является определенной операцией, которая проводится по соответствующим правилам логики. В случае квалификации преступлений последовательно осуществляется ряд этапов мыслительного процесса. Сначала решается вопрос о том, относится ли вообще рассматриваемый случай (поведение лица) к группе деяний, предусмотренных уголовным законом, или он является другим видом правонарушения [19, с. 11-12].

2. Квалификация преступлений является одной из

стадий применения уголовно-правовой нормы, а собственно представляет собой применение ее диспозиции и гипотезы, что наблюдается на таких этапах (стадиях): установление фактических обстоятельств, на которые рассчитана та или иная уголовно-правовая норма; выбор уголовно-правовой нормы, подлежащей применению; выяснение содержания этой нормы; проверка ее законной силы; решение коллизии и преодоление пробелов; издание акта применения уголовно-правовой нормы.

Как справедливо отмечается в юридической литературе, основой квалификации является состав преступления [20, с. 70; 21, с. 87]. Для квалификации имеют значение не все признаки конкретного деяния, а лишь те из них, которые определяют его уголовно-правовое содержание, то есть признаки элементов состава преступления. В связи с этим перечень признаков деяния, которые необходимы для квалификации, ограничен законом.

Следует отметить, что в конкретном составе преступления нет первоочередных и второстепенных признаков. Любой признак элемента конкретного состава преступления одинаково необходим для решения вопроса о привлечении лица к уголовной ответственности. Если в поведении (деянии) лица отсутствует тот или иной признак элемента состава преступления, то это свидетельствует об отсутствии состава преступления в целом. В таком случае либо поведение (деяние) лица должно быть квалифицировано в соответствии с иной уголовно-правовой нормой, либо уголовное дело следует прекратить за отсутствием состава преступления в деянии лица.

3. Квалификация преступлений не является статичной. Во-первых, она представляет собой определенный мыслительный процесс, а во-вторых, она может меняться во время досудебного расследования и судебного рассмотрения уголовного дела. Лишь после вступления приговора суда в законную силу квалификация становится устоявшейся.

Как правильно отмечает Б.А. Куринов, квалификация преступлений – достаточно динамичный процесс, который на разных этапах уголовного судопроизводства имеет определенные особенности и специфику, при этом субъекты квалификации идут от «незнания к полному знанию». Так, при возбуждении уголовного дела довольно часто присутствует лишь минимальный объем сведений о совершенном. В процессе предварительного следствия, количество и объем (качество) фактов увеличивается, и на момент завершения расследования дела соответствующий субъект квалификации должен обладать всеми существенными и необходимыми данными о совершенном деянии [19, с. 8-9].

4. Квалификацию преступлений осуществляют соответствующие субъекты – представители органов государственной власти, к полномочиям которых относится досудебное расследование и судебное разбирательство соответствующего уголовного дела. Квалификация также имела свое развитие и в уголовном праве зарубежных государств [22] в исследованиях многих известных иностранных ученых [23]. Следует отметить, что квалифицировать совершенное лицом может и субъект, совершивший преступление, потерпевший, его представители, юристы, ученые и другие лица. Однако обязанность квалификации лежит именно на соответствующих органах государственной власти. В связи с указанным в уголовно-правовой науке квалификацию преступлений классифицируют на: обязательную и факультативную (официальную и неофициальную [24, с. 45], легальную и доктринальную [20, с. 15]).

5. Квалификации (оценке) подлежит только поведение лица, то есть совершенное им деяние, предусмотренное УК. Как в теории уголовного права, так и в следственно-судебной практике квалификацию связывают с совершением преступления. Однако, кроме квалификации преступлений существует еще и квалификация деяний, которые не являются преступлениями, хотя и предусмотрены УК. Именно поэтому можно утверждать, что

квалификация преступлений и квалификация деяний, которые не являются преступлениями, охватываются более широким понятием – уголовно-правовой квалификации. Поэтому представляется возможным говорить о квалификации в широком смысле (уголовно-правовая квалификация) и о квалификации в узком смысле (квалификация преступлений).

Считаем, что результатом квалификации преступления должно быть признание наличия в действиях лица признаков элементов состава соответствующего преступления, совершенного единолично или в соучастии, оконченного или неоконченного, при отсутствии признаков: 1) деяние, являющееся малозначительным (ч. 2 ст. 14 УК); 2) деяние, совершенное при отсутствии общественной опасности и противоправности; 3) множественности (совокупности или рецидива) преступлений; 4) общественно опасное деяние, не является преступлением, из-за отсутствия отдельных его элементов (отсутствие предмета, вины, субъекта совершения преступления или других элементов (признаков) состава преступления); 5) деяние, которое не содержит признаков элементов состава преступления, предусмотренного УК.

6. Оценка осуществляется с учетом (на основании) статей Общей и Особенной частей УК. Необходимо обоснование применения именно той (тех) статей (частей статей) УК. Это осуществляется путем доказывания того, что уголовно значимые признаки деяния, которое квалифицируется, точно и полно отвечают (тождественны, идентичны) юридическим признакам элементов состава преступления, предусмотренного УК. Квалификация преступления может быть осуществлена верно только в случае, когда все без исключения обстоятельства, связанные со всеми элементами состава преступления, имеют место и полностью (точно) соответствуют признакам того или иного состава преступления, предусмотренного УК.

На наш взгляд, формула квалификации, как некий результат ее осуществления и процесс квалификации не совпадают, поскольку отдельные нормы Общей и Особенной частей УК используются при квалификации, однако на них может отсутствовать ссылка в формуле квалификации (ссылка на цифровые указания (номер) статьи (части статьи) Особенной части УК, а иногда и Общей части УК, предусматривающих совершенное лицом деяние). Более того, в деянии лица могут присутствовать ряд квалифицирующих признаков, предусмотренных различными частями соответствующей статьи Особенной части УК, однако при квалификации в определенных случаях ссылка приходится на часть статьи с наибольшим порядковым номером.

7. Квалификация преступлений должна быть результативной, поскольку после этапа применения диспозиции и гипотезы уголовно-правовой нормы наступает этап применения санкции закона. И даже более того, этап применения положений, которые определяют уголовно-правовые последствия проведенной квалификации, в частности: привлечение лица к уголовной ответственности или ее исключения, или освобождения от нее; применения к лицу принудительных мер воспитательного воздействия или медицинского характера; назначения наказания или освобождения от него, и т.п.

8. Квалификация преступлений, как результат мышления, подлежит своему юридическому (процессуальному) закреплению в соответствующих процессуальных документах, которые представители соответствующих органов государственной власти составляют в пределах своих полномочий. Квалификация осуществляется в соответствующей процессуальной форме (порядке), поэтому процессуальным результатом квалификации является постановление судебного акта (постановления или приговора).

Выводы исследования и перспективы дальнейших изысканий данного направления. Выводы исследования и перспективы дальнейших изысканий данного на-

правления. Обобщив позиции, высказанные в научной литературе, можно прийти к выводу, что квалификация преступлений рассматривается в двух основных значениях: а) для обозначения определенного процесса деятельности соответствующих субъектов по оценке и установлению юридической природы совершенного деяния, соответствия между фактическими и юридическими признаками посягательства; б) для установления результата такой деятельности, который заключается в определении уголовно-правовой нормы (статьи, части статьи) уголовного закона, предусматривающих ответственность за содеянное.

Исходя из сущности и ключевых признаков данного института, мы можем сформулировать определение понятия «квалификация преступлений». *Квалификация преступлений – это уголовно-правовая оценка поведения (деяния) лица путем установления уголовно-правовых (уголовно значимых) признаков, определение уголовно-правовой нормы, подлежащей применению, и установление соответствия (тождества, идентичности) признаков совершенного деяния конкретному составу преступления, предусмотренному УК, при отсутствии фактов, исключающих преступность деяния.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Никонов В.А. Эффективность общепредупредительного воздействия уголовного наказания (теоретико-методологическое исследование). – М.: Тюмень: Изд-во Высшей школы МВД РФ, 1994. – 350 с.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. – М.: Инфра-М, 2004. – 182 с.
3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2-х томах. Т. 1. – М.: Наука, 1994. – 380 с.
4. Герцензон А.А. Квалификация преступлений. – М.: Госюриздат, 1947. – 146 с.
5. Советское уголовное право. Общая часть / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1960. – 587 с.
6. Брагин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М.: Юрид. лит., 1967. – 239 с.
7. Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 304 с.
8. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – 352 с.
9. Шумихин В.Г. Правила квалификации преступлений: учебное пособие. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2002. – 63 с.
10. Коренева А.В. Теоретические основы квалификации преступлений: учеб. пособ. / под ред. А. И. Рарога. – М.: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2006. – 176 с.
11. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев; редкол.: М.М. Бозулавский и др. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 528 с.
12. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений: учебное пособие. – Волгоград: НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1976. – 120 с.
13. Сабитов Р.А. Теория и практика квалификации уголовно-правовых деяний. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 144 с.
14. Уголовное право. Общая часть: учебник. – изд-е 2-е, перераб. и доп. / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. – М.: «КОНТРАКТ»; ИНФРА-М, 2008. – 560 с.
15. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 2000. – 1536 с.
16. Зацепин А.М. Дополнительная квалификация преступления: общи и специальные вопросы: монография. – М.: Изд-во «Проспект», 2016. – 304 с.
17. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия; СПб.: Фонд «Ленинградская галерея», 1993. – 1632 с.
18. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2013. – 800 с.
19. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 184 с.
20. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – 304 с.
21. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.
22. Gerber, Jurg; Jensen, Eric L. (2007). Encyclopedia of White-collar Crime. Greenwood Publishing Group. Retrieved August 16, 2014.
23. Nine FIFA Officials and Five Corporate Executives Indicted for Racketeering Conspiracy and Corruption. United States Department of Justice. May 27, 2015. Retrieved May 27, 2015.
24. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – М.: Госюриздат, 1960. – 150 с.

UDC 331.1

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0022

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ЗОЛОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ РОССИИ

© 2020

AuthorID: 444907

SPIN: 8800-3394

ORCID: 0000-0003-1860-6783

Суглобов Александр Евгеньевич, доктор экономических наук, профессор
профессор департамента учета, анализа и аудита

Финансовый университет при Правительстве РФ

(127083, Россия, Москва, улица Верхняя Масловка, 15, e-mail a_suglobov@mail.ru)

Воронцов Ярослав Николаевич, аспирант кафедры финансов и бухгалтерского учета
Технологический университет

(141070 Россия, Королев, ул. Гагарина, д. 42, e-mail: Yaroslav.Vorontsov@alliance-kush.com)

Аннотация. В статье рассмотрены исторические аспекты золотодобычи в России за последние двести лет. Необходимо отметить, что интерес человека к золоту обусловлен несколькими причинами. Во первых, по определенной теории происхождение драгоценного металла, а именно золота находилось в первозданной материи образования планеты Земля. Согласно той же теории распространение золота было относительно равномерным. Образование золота происходит в земных недрах при огромных температурах и титанического давления. Природные явления, такие как: землетрясения, извержение вулканов, процессы горообразования золота поднимается на доступную глубину для его добычи человеком. По приданиям, золото является одним из первых металлов, которое было открыто человеком, привлекающего своей красотой и удивляющего своими свойствами. Природа щедро одарила нашу страну недрами, которые богаты рассыпными месторождениями, доступными для разработки. Развитие золотодобычи обусловило заселение востока страны и развитие этого региона. Рост государства и расширение торговли определили актуальность добычи драгоценного «денежного» металла. В 1745 году на Урале была обнаружена первая русская залежь самородного золота. С 1747 года идет отсчет закладки шахт, давших начало богатому руднику «Первоначальный» и уже через год было добыто 340 кг. Золота. Конец XVIII в. для России стал знаменит тем, что в верховьях бассейна реки Исети было выявлено 140 золоторудных полос. Золотоносный район месторождений в долине Исети получил название — «Екатеринбургская золотая долина».

Ключевые слова: аспекты, задачи, залежь, золотодобыча, месторождение, недра, отрасль, природные явления, приоритеты, развитие, разработка, самородки, система, страна-мировой лидер, торговля, угрозы, устойчивость, экология, экономика, эффективность.

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN GOLD MINING INDUSTRY

© 2020

Suglobov Alexander Evgenevich, doctor of Economics, Professor, Professor of the Department
of accounting, analysis and audit

Financial University under the government of the Russian Federation

(127083, Russia, Moscow, Verkhnyaya Maslovka street, 15, e-mail a_suglobov@mail.ru)

Vorontsov Yaroslav Nikolaevich, graduate student of the Department
of Finance and Accounting

University of Technology

(141070, Russia, Korolev, Gagarin St., 42, e-mail: Yaroslav.Vorontsov@alliance-kush.com)

Abstract. The article discusses the historical aspects of gold mining in Russia over the past two hundred years. It should be noted that a person's interest in gold is due to several reasons. First, according to a certain theory, the origin of the precious metal, namely gold, was in the primordial matter of the formation of the planet Earth. According to the same theory, the distribution of gold was relatively uniform. The formation of gold occurs in the earth's interior at enormous temperatures and Titanic pressure. Natural phenomena such as earthquakes, volcanic eruptions, and mountain formation processes cause gold to rise to an accessible depth for human mining. According to legend, gold is one of the first metals that was discovered by a man, attracting with its beauty and surprising with its properties. Nature has generously endowed our country with mineral resources that are rich in loose deposits available for development. The development of gold mining led to the settlement of the East of the country and the development of this region. The growth of the state and the expansion of trade have determined the relevance of the production of precious "money" metal. In 1745, the first Russian Deposit of native gold was discovered in the Urals. Since 1747, there is a countdown of laying the mines that gave rise to the rich mine "Initial" and a year later, 340 kg of Gold was extracted. The end of the XVIII century. for Russia became famous for the fact that in the upper reaches of the Iset river basin, 140 gold bands were found. The gold-bearing area of deposits in the Iset valley was named "Yekaterinburg Golden valley".

Keywords: aspects, tasks, Deposit, gold mining, Deposit, subsoil, industry, natural phenomena, priorities, development, nuggets, system, world leader country, trade, threats, sustainability, ecology, economy, efficiency.

ВВЕДЕНИЕ

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными и практическими задачами. Сегодняшний период развития России определяет ее нахождение в числе стран-мировых лидеров по золоту добычи. Золотодобывающая отрасль в ходит в перечень приоритетных отраслей для развития Российской Федерации. Заложенная Петром Великим в начале восемнадцатого века, а именно в 1719 году отрасль стала иметь государственный масштаб и имела приоритетный статус. В наше время золотодобыча неразрывно связана с экономическими аспектами, что обуславливает важность

и значимость вопросов золотодобычи в настоящее время. Вопросы экономического развития золотодобычи нашли свое отражение в работах: В.В. Данилевский [1], М.М. Максимов [2], Т. Политиковой [3], Е. Осокина [4] и другие.

МЕТОДОЛОГИЯ

Технологии современного мира используют золото в различных отраслях народного хозяйства. Золото используется в отраслях производственного, медицинского направления, ювелирных мастерских и в финансовом секторе.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Российской золотодобывающей промышленности насчитывается около 250 лет. Золотодобыча в России берет свои истоки с обнаружения в рудах различных металлов золотых частиц. Однако, первый опыт переработки руд содержащих частицы серебра и золота который начинали купцы Демидовы, был не удачным. «После постройки Кольвано-Воскресенских заводов и начала переработки, медных и серебряных руд, добыча золота там по неизвестным причинам начата не была и про золото Алтая надолго забыли» [6].

Медный рудник в Карелии под названием «Воицкий» тоже не смог получить стартовое развитие после обнаружения в кварцевой жиле среди сланцев золота. Изначально его посчитали убыточным, так как не была организована на должном уровне добыча золота. Затем проработав незначительное время, было добыто 4 кг. золота, а через небольшой промежуток времени из-за ошибочного мнения что рудник полностью выработан его полностью закрыли [7]. Прежде всего, это было связано с тем, что в тот период исторического времени, не имело технологий, позволяющих извлекать золото и другие драгоценные металлы из руды.

Уже в 1747 году была заложена шахта, давшая жизнь богатейшему золотоносному руднику «Первоначальный». В 1748 году на руднике было добыто около 340 тысяч пудов золотой руды. В окрестностях рудника в начале XIX века выявлены еще около 70 золоторудных жил. Необходимо заметить, что Е. Марковым в тот период было открыто уникальное месторождение мирового класса — это Березовское месторождение, отличавшееся высоким содержанием золота: 450 г/т., а переработка руды массой 746,5 г специалистами Монетного двора дала 340,1 г золота. К концу XVIII в. в верховьях бассейна реки Исети было выявлено 140 золоторудных полос, разработкой которых занимались десятки золотых рудников. Район золотоносных месторождений в долине Исети даже получил особое название — «Екатеринбургская золотая долина».

Позже в 1782 году Екатерина II издает указ, в котором говорилось о формировании горной монополии на добычу металлов, что явилось поводом отмены указа Петра Первого (1719 г.) провозглашавшему свободу в горных промыслах. Как свидетельствует хронология золотого дела, в России для разработки новой отрасли промышленности указом сената Берг-коллегии на Екатеринбургские промыслы было отправлено более 9000 крестьян [8]. Ускорила развитие золотодобычи новая теория образования золотоносных россыпей и их освоения разработанная М. Ломоносовым.

В правление Александра I были предприняты попытки в части расширения золотодобывающих месторождений за счет свободы в добыче золота и серебра при условии уплаты налогов в государственную казну. Надо заметить, что особого ускорения в части открытия новых месторождений данный указ не дал. Основными месторождениями, открытыми в тот период были месторождения близ Верх-Нейвинска и Верхнего Уфалея на Урале.

Открытие Льва Брусницына в части промышленной добычи и переработки россыпного золота привело в 1823 году к золотой лихорадке, когда было открыто более 200 россыпных месторождений. В этот период золотодобыча уже измерялась не в пудах, а в сотнях пудов. Начало девятнадцатого века и прорывные технологии того периода Л. Брусницына вывели Россию на первое место по добыче золота. В период с 1827 по 1828 гг. переработано 170 млн. пудов золотоносного песка [9]. XIX век ознаменовался открытием ряда золотоносных месторождений (см. таблицу 1).

Необходимо отметить, что месторождения бассейна реки Чусовой и Кочкарское, где были обнаружены крупные самородки золота XIX века, являются действующим месторождениями сегодняшнего дня, где ведутся работы по золотодобыче.

Таблица 1 – Российские золотоносные месторождения XIX века (составлено авторами)

Год	Наименование месторождения
1769 год	окрестности Невьянска
1787 год	Верхотуровский уезд
1795 год	окрестности Екатеринбургa
1795 год	окрестности Нижнего Тагила
1795 год	окрестности Мисса
1797 год	Соликамский уезд
1797 год	Оренбургские степи
1799 год	бассейн реки Санарка
1799 год	бассейн реки Чусовая
1830 год и далее	Алтай, Томская и Енисейская губернии, восточная часть вятской губернии, бассейн реки Ангара, округ города Нерчинск и т.д.
1845 год	Кочкарское месторождение
1853 год	Шахтаминское месторождение в Забайкалье
1853 год	притоки реки Лены – реки: Кигелан, Большой Пат, Вамохта
1861 год	верховья реки Лены – бассейны рек: Ныгри, Угахан, Вача, Агкырган, Берикан
1863 год	Ленские прииски под г. Бодайло
1868 год	прииски: Рождественский, Успенский, Михайловский, Крещенский
середина 70-х	россыпи на реках Энгажимо и Тахтыга
конец XIX века	Маринский, Павловский, Аскольдский прииски, месторождение бассейн реки Тумнин
конец XIX века	начало разработок в Охотско-Камчатском направлении, на реках: Токоченга, Уда, Лантарть

Россия в начале XX века стала одним из главных игроков на мировом рынке золота. Введенное к тому времени золотое денежное обращение (реформы Витте) обеспечило России общий промышленный подъем. Посредством проникновения капиталистических методов ведения хозяйства Россия получила положительный торговый баланс и увеличила золотой запас. В этот период (1901 г.) наблюдалась стабилизация золотодобычи на Алтае, в 1904 году обнаружены запасы золота на Чукотке в устье реки Анадырь. 1912 год ознаменован началом золотодобычи в Приохоткой золотоносной области, в 1926 году начинаются работы по добыче золота в притоке реки Колыма на реке Среднекан.

«Российская империя на начало Первой Мировой войны имела наиболее крупный золотой запас относительно других стран. Золотовалютный запас был определен в 1311 тонн золота и соответствовал значению один миллиард шестьсот девяносто пять рублей» [10]. Первая Мировая война и ее последствия, отразились на финансовых ресурсах страны, в этот же период произошло снижение золотодобычи почти вдвое раз. Усугубилась обстановка гражданско-войной и двумя революциями. Золотой запас страны был частично растрачен на ведение войны, репарации, часть золота (более 500 тн.) нелегально вывезена за пределы страны.

Национализация рудников в 1918 году не привела к подъему в данной области, новое Правительство не имело опыта по управлению золотодобывающей отраслью, и к 1921 году наблюдался критический уровень добычи золота в стране (2,5 тн. в год). Однако, уже в 1922 году рудники и прииски продолжили работу с наращиванием темпов роста золотодобычи, а к 1926 году возобновились и поисковые работы, которые через год дали свои плоды. В 1927 году были открыты богатые золотые жилы на Алтае. Золоторудный бассейн был обнаружен в 1928 году на Колыме.

К 1941 году СССР выходит на второе место по добыче золота в мире. Вторая мировая война оставила свой отпечаток на золотодобывающей отрасли, определив снижение объемов добычи золота в военное время. Однако уже в 1946 году за счет дешевой рабочей силы (заклученные исправительных лагерей) замечено увели-

чение золотодобычи, которое в 1950 году превысило 100 тн. в год и к 1953 году золотой запас СССР составлял 2 млн.49тыс.тн. золота. С 1960-х годов началась разведка новых месторождений Дальнего востока и Чукотки. Экономические реформы 1965 года лихорадили золотодобывающую отрасль, и рост объемов добытого золота пришёлся только на 1975 год (281 тн.).

Начало 90-х годов в истории страны определяются распадом СССР, которые также оставили свой негативный след за счет спада объемов добычи и переработки золотосодержащей руды почти в два раза и передачей месторождения Мурунтау в Узбекистан, а части золотозапасов Алтайского края в Казахстан. Колебания темпов добычи золота в 1991 году составили 168 тн. золота, в середине 90-х – 140 тн. золота, а в 1998 году – 115 тн. золота. В 2001 году отмечен рост золотодобычи до 150 тн. золота, а в 2002 году – 163 тн. золота. Общее снижение темпов добычи золота в 90-х годах составило – 25,6%. Динамика производства золота в России с 1719 года по 2017 год отражена на рисунке 1.

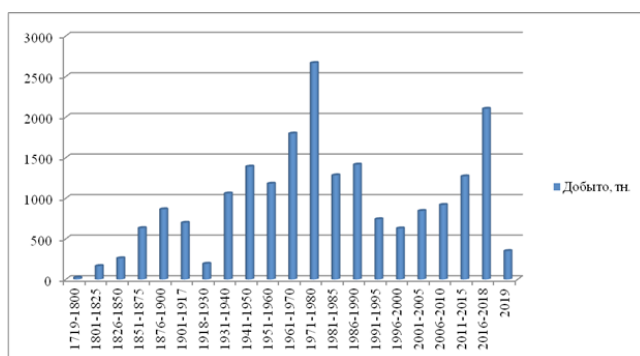

Рисунок 1 - Динамика производства золота в России с 1719 года по 2019 год (составлено авторами)

В настоящий период Российская Федерация занимает третье место среди лидеров по золотодобыче, ее основными конкурентами являются Китай и Австралия. Средневзвешенный показатель по мировой добыче золота у России составляет 8%, что соответствует пределам в 300 тн. Большая часть российских золотозапасов (примерно 84%) приходится на Сибирь и Дальневосточный округ. Золото является наиболее ликвидным активом, что обуславливает рост цен на данный драгоценный металл в период с 2000 по 2017 год (см. рисунок 2).

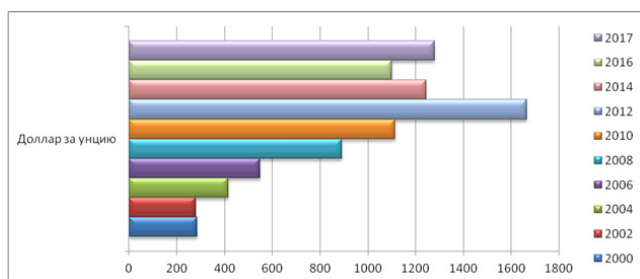

Рисунок 2 – Динамика роста цен на золотовалютном рынке (2000-2017 гг.)

Волатильность ценовой шкалы обусловлено чередой кризисов и турбулентными условиями в экономике. Если рассматривать краткосрочную и среднесрочную перспективу развития Российской Федерации, то необходимо отметить, что исторические моменты развития золотодобывающей промышленности в рамках обозначенных перспектив пока не имеют горизонта. Необходимость накопления золотовалютного запаса для нашей страны, как впрочем и других стран тоже является важной задачей развития.

ВЫВОДЫ

В заключении статьи необходимо отметить, что нами вскрыты актуальные вопросы исторического значения в золото добывающей отрасли. Географическое месторасположение золота в Российской Федерации простирается по всем диагоналям и сосредоточено в большей степени в горных районах нашей страны. Вопрос сложности добычи золота в недоступных зонах не является злостным, так как на настоящий момент золотодобывающие предприятия оснащены необходимой техникой, оборудованием и квалифицированным персоналом. В свою очередь, необходимо отметить, что запасы золота и его добыча характеризуют уровень благосостояния страны в целом, а также золото является стратегическим инструментом финансового развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Данилевский, В.В. Русское золото – М.- 1959 – глава 5 – 380 с. Режим электронного доступа: http://brusnicyn.berezlib.ru/8_russkoe-zoloto_1.html.
2. Максимов, М.М. Очерк о золоте – М.: Недра, 1977 – главы 4 (n.1), 6(n. 2) – 128 с. Режим электронного доступа: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9C/maksimov-mihail-markovich/ocherk-o-zolote/9/>.
3. Политикова Т. Золотодобыча в России: особенности, история и интересные факты // Golden Front сбережения в золоте. <https://goldenfront.ru/articles/view/zolotodobycha-v-rossii-osobennosti-istoriya-i-interesnye-fakty/> (источник от 23 февраля 2017).
4. Истории золотодобычи в России 200 лет // <http://www.expert-oil.com/cat/mostest/articles/Zolotodobycha-v-Rossii.html> (источник от 06 июля 2019).
5. Осокина, Е. Золото Сталина – журнал «Forbes», сентябрь 2010. Режим электронного доступа: http://www.stoletie.ru/voyna_1914/kuda_devalos_zoloto_rossii_283/htm.
6. Шакинко, И. невянская башня. Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1989. Глава 25 («Дело рудоискателя Степана Костылева») – 304 с.
7. Померанцева, Л. Воицкий рудник – Сеgezжа: районная газета «Доверие», октябрь-ноябрь 2000 – выпуски №84, 86, 88 Режим электронного доступа: <http://segezha.onego.ru/Corp/pub7595.htm>.
8. Хронология золотого дела в России. [Электронный ресурс] – Электронные текстовые данные – [Zoloto-poisk.ru](http://zoloto-poisk.ru) (рассматривает проблемы геологии золота и его практического применения) - Режим доступа: http://zoloto-poisk.ru/hrono_zoloto.html.
9. Данилевский, В.В. Русская техника – Ленинград: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1949 – главы 1 (n. 6), 2 (n.2) – 348 с. – Режим электронного доступа: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000072/st011.shtml>.
10. История добычи золота [Электронный ресурс] – Электронные текстовые данные – Журнал «Золотодобыча». – Режим доступа: <http://http^/zolotodb.ru/articles/other/history>.

Условия за публикуване на научни статии от български и чужди автори

„Балканско научно обозрение”
„Хуманитарни Балкански изследвания”
„Научен вектор на Балканите”

Кратките изисквания към научните материали (образци за оформление на материалите и пълните изисквания за това за представени по-подробно в „Положението на списанието” и архива «2019_09–BSR_HBR_SVB»

Структурни параметри:

Статията задължително следва да притежава елементи, отговарящи на следните параметри:

1. Метаданните на статията на български, английски и на съответния роден език на автора (УДК, DOI, названието на статията, знак на копирайта (авторското право), фамилия, име и презиме на автора в пълнота, длъжността, която заема, организацията, адрес на организацията, лична електронна поща, анотация и ключовите думи) не се проверяват на „антиплагиат”.

2. Научна организация на статията:

А. ВЪВЕДЕНИЕ

– *Постановка на проблема в общ вид и неговата връзка с важни научни, приложни и практически задачи.*
– *Анализ на последните изследвания и публикации, в които са разгледани аспекти на подобен проблем, и на базата на които се обосновава и автора; отделяне и анотиране на неразрешените аспекти в хода на емпирическият анализ на проблема.*

Б. МЕТОДОЛОГИЯ

– *Формиране целите на статията (постановка на задачата).*

– *Използвани методи, техники и технологии.*

В. РЕЗУЛТАТИ

– *Изложение на основния материал на изследването, посредством пълното обосноваване на получените научни и приложни резултати.*

– *Сравнение на резултатите с резултатите от други проучвания.*

Г. ИЗВОДИ

– *Изводи от изследването и разкриване на перспективите за продължаващи търсения и разработки в това научно направление.*

3. СПИСЪК НА ЛИТЕРАТУРАТА (не се проверява на „антиплагиат”).

Технически параметри:

Названия на файловете:

– Фамилия_научно направление_град (например: Иванов_педагогика_Пловдив)

Общ обем: 3-5 страници печатан текст формат А-4 (до приложения списък на използваната литература).

Стандарти: шрифт Times New Roman, размер на буквата или на знака по вертикала – 10, максимален интервал

– 1, отстояние на абзаца – 0,5 см, всички полета – 2 см, литература – ПО ХРОНОЛОГИЯТА НА ПРОЯВЯВАНЕ

В ТЕКСТА (не по-малко от 20 наименования), редактор Word, тип на файла – документ Word 97-2003

(задължително).

Ключовите думи (три изречения) и анотация (не по-малко от 150-200 думи) на руски и английски език.

Цялостни интервали между цифрите, инициалите и фамилията.

Не бива да се бърка тире (-) и дефис (-).

Формулите следва да се оформят при помощта на редактора на формули «MathType» или «Microsoft Equation», размер на символите – 10 (задължително), дължината на формулите не бива да превишава 80 мм (задължително), латинските символи се набират с курсив, гръцките с прав шрифт.

Рисунки, изпълнени с векторна графика, следва да бъдат поместени в един обект или да бъдат групирани.

Сканираните рисунки се изпълняват с разделителна способност не по-малка от 300 dpi.

Справочна информация:

1. За да се определи УДК (универсална десетична класификация-научни области) могат да се използват следните линкове:

А) <http://pu.virmk.ru/doc/UDK/index.html>

Б) <http://www.naukapro.ru/metod.htm>

2. За превод на английски език или на други езици могат да се използват следните линкове (НО ЗАДЪЛЖИТЕЛНО ПРЕВЕДЕНИЯ ТЕКСТ СЛЕДВА ДА СЕ ДАДЕ НА ФИЛОЛОГ):

А) <http://translate.yandex.ru/> (превод на презимето и научната степен)

Б) <http://translate.google.com/>

АКО ВЪЗНИКНАТ ВЪПРОСИ ГЛЕДАЙТЕ ОБРАЗЦИТЕ!

Материалите постъпват в редакцията:

до 1 март (мартенски номер)

до 1 юни (юнски номер)

до 1 септември (септемврийски номер)

до 1 декември (декемврийски номер)